

FOND ZA HUMANITARNO PRAVO
HUMANITARIAN LAW CENTER

Istraživačko dokumentacioni centar
Research and Documentation Center
Sarajevo

Međunarodna konferencija utvrđivanje istine o ratnim zločinima i sukobima, Drugi regionalni forum o tranzicijskoj pravdi, Zagreb 8. i 9. veljače 2007.

Prvi dan, prva sesija: Riječ dobrodošlice i otvaranje konferencije

Vesna Teršelič, Voditeljica *Documente*

Jadranka Kosor, Potpredsjednica Vlade i ministrica obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti

Stjepan Mesić, Predsjednik Republike Hrvatske

Vesna Teršelič: Dobar dan svima. Hala vam na strpljenju, hvala što ste danas ovdje u tako velikom broju. Gospodine Predsjedniče, gospođu potpredsjednice Vlade, gospođu i gospodine potpredsjednici Sabora, uvaženi gosti iz Međunarodnog kaznenog suda, iz pravosuđa, iz međunarodnih organizacija, iz diplomatskog kora, svi sudionici i sudionice, posebno oni koji dolaze iz organizacija preživjelih, organizacija za ljudska prava, udruga proizašlih iz Domovinskog rata i drugih udruga. Dragi prijatelji i prijateljice, dame i gospodo, dragi podražavatelji procesa suočavanja s prošlošću i dragi skeptici. Osobito mi je drago što su neki od sudionika i sudionica koji su odlučili sudjelovati u prosvjedu pred vratima ovoga skupa danas ovdje s nama. Ušli su unutra jer je prije svega riječ o važnoj, prevažnoj temi. Koliko je tema utvrđivanja istine o ratnim zločinima i sukobima važna, prije svega svjedoči to što smo danas ovdje da bi vodili dijalog o tome koji su najučinkovitiji načini utvrđivanja istine. Time što smo svi mi ovdje zajedno, već smo napravili jedan korak. Dijalog je katkad težak, katkad zvuči poput svađe, ali je nužan. Želim podsjetiti na cilj ove međunarodne konferencije, a to je utvrđivanje istine i pronalaženje učinkovitih mehanizama za kazivanje istine, govorit ćemo o tranzicijskoj pravdi, govorit ćemo o važnosti činjenica u utvrđivanju istine, o ulozi sudskih procesa za ratne zločine, u kazivanju istine i činjenica, posebno ćemo se baviti regionalnom suradnjom i utvrđivanjem istine i na regionalnoj razini iz perspektive žrtava, govorit ćemo o umjetničkom izražavanju u kazivanju istine i posvetit ćemo se analizi i praksi suočavanja s prošlošću u zakonodavnim tijelima. Na kraju ćemo se osvrnuti na jednu vrlo značajnu temu "Značaj i budućnost haškog arhiva", neke su odluke već donesene, ali sigurno se s ovoga skupa mogu uputiti neke dodatne poruke relevantnim međunarodnim tijelima kao što je to Vijeće sigurnosti Ujedinjenih naroda. Hvala svima koji su podržali odražavanje ove konferencije i uskočili kada je postalo jasno da postoji tako velik interes za ovaj skup. Zbog vašeg se interesa morala promijeniti lokacija, morali smo se preseliti iz hotela "Dubrovnik" kako smo prvobitno planirali, u hotel "Sheraton", što je bitno zahtjevnije i skuplje. Hvala, hvala vladi Švicarske, Vladi Republike Hrvatske, Veleposlanstvu Norveške, Agenciji Ujedinjenih naroda za razvoj (UNDP), Veleposlanstvu Švedske, Veleposlanstvu Kanade, pa i Miramida centru i Centru za mir iz Osijeka. Pozvala bih sve na uvažavajući dijalog i na to da slušamo argumente, slušamo različite perspektive i od činjenica i od potrebe da se utvrde činjenice naprosto shvatimo da, i kada se utvrde činjenice i kada se čini dostatno da se činjenice utvrde, još uvijek postoje različite interpretacije. I da to naprosto uzmemo u obzir, time bih zaključila i predala bih riječ potpredsjednici Vlade gospođi Jadranki Kosor. Izvolite.

Jadranka Kosor: Hvala vam lijepa. Želim vam svima dobar dan. Poštovani gospodine Predsjedniče Republike Hrvatske, poštovane dame i gospodo, predstavnici i predstavnice uvaženog međunarodnog suda, pozdravljam vas danas u ime Vlade Republike Hrvatske, u ime premijera dr. Sanadera. Želim uistinu da ovo bude skup na kojem će se govoriti o istini, na kojem će se govoriti o iskustvima žrtava i vjerujem i nadam se da će nam ovaj skup iznjedrili neke nove putokaze za to kako treba raditi, kako treba surađivati i kako treba njegovati kulturu dijaloga. Suočavanje s posljedicama ratova uvijek je u ljudskoj povijesti bilo bolno, ali neizbježno, jer ratovi uvijek za sobom ostavljaju tragedije. Pogled u budućnost s takvim naslijeđem uvijek je određen onom tankom crtom preko koje ni oprost ne znači zaborav, niti pomirenje znači poricanje. Europska i svjetska novija povijest potvrđuju te opće istine. Stranice moderne povijesti Europe ispisane su upravo tim linijama koje tragaju za prevladavanjem ratne prošlosti i upisuju se u prostore novih odnosa. S tim u mislima, vodeći se glavnom idejom ovoga cijenjenog skupa, želim ponoviti očiglednu istinu jer je s očiglednom istinom ili s očiglednim istinama najčešće tako. Vrlo često se ili zaboravljaju ili previđaju. Dame i gospodo, očigledna istina novije Hrvatske povijesti na žalost je rat. Rat u kojem je Hrvatska bila napadnuta, rat koji je za sobom ostavio nebrojene tragedije, rat koji i u Hrvatskoj čini teškim to potrebno suočavanje s prošlošću. Konačno, rat koji je još toliko blizu za nama da i pitanjima novog otvaranja pomirenja i prevladavanja treba pristupiti odmjereno, ali ustrajno. Hrvatska je bila izvrgnuta agresiji potaknutoj velikosrpskom politikom Slobodana Miloševića. Hrvatska je imala pravo braniti se i, što je iznimno važno, Hrvatska je pobijedila u nametnutom ratu. Ne možemo živjeti u prošlosti, ali ne želimo ni zaboraviti što je strašno bila donijela našem narodu i svim građanima Republike Hrvatske. Želimo se okrenuti budućnosti kao što se i okrećemo svakodnevno mijenjajući duhovno i društveno ozračje, ali ne želimo potisnuti ili ostaviti neriješenima nijedno jedino pitanje iz toga strašnog vremena. Naglasit ću, dame i gospodo, jedno od njih jer je ono i danas više od desetljeća nakon završetka rata jedno od najbolnijih pitanja. **Pitanje nestalih osoba i članova njihove obitelji u Republici Hrvatskoj. To je danas, dame i gospodo, poštovani gospodine Predsjedniče Republike, najteže humanitarno pitanje preostalo neriješeno. Podsjećam da su na popisu, većinom iz '91., 1122 osobe, hrvatski branitelji i civili. Još je 930 nestalih osoba na popisu iz 1995.** Vlada Republike Hrvatske je u proteklom razdoblju potvrdila snažnu političku volju za pronalaskom svih zatočenih i nestalih osnivanjem na početku rata, ja vas podsjećam, posebnog Ureda za zatočene i nestale. Osnivanje toga ureda za zarobljene i nestale, na čijem je čelu i bio, i do danas se tim preteškim poslom bavi, gospodin Ivan Grujić, održavalo je našu odlučnost da ispunimo dug prema žrtvama, prema moralu i pravdi u skladu s međunarodnim pravom i obvezama. Želim također podsjetiti da je na početku traganja za svima onima koji su bili na popisu zatočenih i nestalih bilo 18 000, čak i nešto više, i da smo, evo do današnjeg dana, uspjeli razriješiti sudbinu većine njih. Danas ta odlučnost i ta odgovornost nisu ništa manje. Na žalost, ovom pitanju, ili u ovom pitanju, u rješavanju toga pitanja vrijeme nije prijatelj, niti na žalost vrijeme liječi rane kad govorimo o njima i članovima njihovih obitelji. Naprotiv, s vremenom raste neizvjesnost koja samo pojačava bol. Ta neizvjesnost razdire i otuda proizlazi još veća važnost pronalaska nestalih i njihova dostojanstvenog, naravno, pronalaska, identificiranja,

pokapanja i obilježavanja za njihove obitelji i za njihov smiraj, i kroz to za smiraj cijeloga društva. Za Hrvatsku ovo je posebno osjetljivo i važno pitanje, razumjet ćete i zašto smo oblikovali iznimno učinkovit, takozvani hrvatski model traženja nestalih osoba, koji je u međunarodnom humanom pravu prepoznat i određen kao reprezentativni model pronalaska nestalih osoba. Ne bez ponosa, želim naglasiti da je taj model nesporno unaprijedio pristup i standarde u rješavanju pitanja nestalih osoba ne samo u Hrvatskoj. Jedna od visokih vrijednosti našeg modela je činjenica da se on primjenjuje neovisno o podrijetlu, nacionalnosti ili vjeroispovijesti nestalih osoba. U prilog uspješnosti Vlade Republike Hrvatske na području pronalaska nestalih osoba govori činjenica da je Međunarodni odbor Crvenoga križa s Vladom Republike Hrvatske sklopio Memorandum o suglasnosti na temelju kojeg se po prvi put u povijesti Međunarodnog odbora Crvenog križa podaci i nadležnosti u procesu traženja nestalih osoba prenose na nadležna tijela jedne države, u ovom slučaju na Republiku Hrvatsku. Želim još nešto reći o podacima, kad govorimo o traženju nestalih osoba za koje i osobno uistinu smatram da su još uvijek najteži humanitarni problem u Hrvatskoj. U Hrvatskoj su poznate 143 masovne grobnice, od Ovčare do Voćina, i oko 1200 pojedinačnih. Podsjećam na činjenicu o kojoj se relativno malo govori i o kojoj se relativno malo i zna, na groblje, zapravo na najveću masovnu grobnicu s 938 žrtava u Vukovaru, na masovne grobnice u Tordincima, u Lovasu, Tovarniku i tako dalje, i tako dalje. Ovčara je svakako simbol. U Ovčari je pronađeno 200 posmrtnih ostataka. Svi znate, vjerujem, ali tu istinu, to valja još jedanput izreći i na ovome skupu, žrtve Ovčare, žrtve koje su tamo pronađene su uglavnom bolesnici, odnosno ranjenici iz vukovarske bolnice. Nad njima su izvršena nevidena zvjerstva. Najmlađa žrtva u Ovčari imala je 16 godina. Pokraj nje je pronađen plišani medo. Najstarijoj žrtvi su 74 godine. Tamo su se naravno, svima je to poznato, događale okrutnosti bez premca. Podsjetit ću na činjenicu da, ovdje naravno nema dovoljno vremena za sve činjenice za koje bih i osobno smatrala da ih je važno ovdje iznijeti, primjerice u Lovasu u masovnoj grobnici pronađeni su posmrtni ostaci žrtava za koje je bilo evidentno da su na rukama, da su na rukavima nosili bijelu vrpču. To su bili Hrvati na okupiranom području koji su i na taj način, dame i gospodo, bili obilježavani. Osamsto šezdeset ljudi je ubijeno na područjima pod nadzorom mirovnih snaga u vrijeme okupacije Hrvatske. To su također činjenice koje treba spomenuti i koje ne smijemo zaboraviti. Željela bih spomenuti da sam upravo prije dva dana u Parizu kao potpredsjednica Vlade potpisala Međunarodnu konvenciju o zaštiti svih osoba od prisilnih nestanaka čime Republika Hrvatska zastupa stajalište da se provedba prisilnih nestanaka ne može opravdati nikakvim okolnostima te da je za Republiku Hrvatsku navedena konvencija od posebnog interesa jer bi kao zemlja s neposrednim iskustvom vezanim za slučajeve prisilnih nestanaka u Domovinskom ratu pridonijela daljnjem suzbijanju ove pojave u svim okolnostima i u globalnim razmjerima. Dame i gospodo, suočavanje s naslijeđem prošlosti za Hrvatsku, osim napora punom istinom o nestalima znači i suočavanje s brojnim drugim izazovima. Jedno od njih je svakako i pitanje povratka prognanika i izbjeglica. Svim dosadašnjim hrvatskim vladama nije nedostajalo odlučnosti, volje i snage za pomoć svim ljudima bez doma, svim ljudima koji su nestali vrlo često osim bez doma, osim bez svega što su stekli tijekom života, i bez nade. Hrvatska je, podsjećam, zbrinula oko pola milijuna prognanika i izbjeglica tijekom najstrašnijih ratnih vremena, oko 80

posto od svih prognanika i izbjeglica koje smo zbrinjavali bile su žene i djeca. Podsjećam također ovom prigodom i da je u agresiji na Hrvatsku poginulo 306 djevojčica i dječaka, malene djece, najviše u Slavanskom Brodu gdje je poginuo cijeli jedan razred male djece. Upravo ovih dana, dame i gospodo, privodimo kraju završnu procjenu rezultata provedbe Sarajevske deklaracije. Uvjereni smo da je ona dala dodatni pozitivni poticaj daljnjem rješavanju važnog pitanja, vraćanja svih svojim kućama. Za nas je nesporno pitanje, svatko ima pravo na dom, svatko ima pravo vratiti se svojoj kući. Uvjereni smo da je i u međunarodnoj javnosti prepoznato kako je Hrvatska u tom procesu davala ozbiljan doprinos, poticala potrebne programe i provodila vlastite i zajedničke akcije. Željela bih posebno naglasiti činjenicu da je Republika Hrvatska usprkos objektivnim poteškoćama riješila mnogobrojna pitanja koja su u izravnoj vezi s posljedicama agresije na Republiku Hrvatsku, od kojih posebno ističem dovršenje postupka obnove ratom uništenih ili oštećenih objekata, provođenje razminiranja, nažalost jedan težak proces kroz koji i danas prolazimo, izradu programa psihosocijalne pomoći žrtvama rata, donošenje pravnih propisa radi rješavanja prava ratnih stradalnika i tako dalje. Posla je, na žalost, iznimno puno i mi ćemo u tome ustrajati. I evo, približavajući se kraju svojega izlaganja, dame i gospodo, nezamjenjivo važna sastavnica suočavanja s prošlošću jest i kažnjavanje svih odgovornih za zločine protiv čovječnosti, skrb o žrtvama te utvrđivanje istine putem činjenica. Suđenja za ratne zločine su prvi nužni korak. Nema trajnog mira, još manje iskrenog pomirenja bez pravde. U Hrvatskoj s našim iskustvom suradnje s Međunarodnim kaznenim sudom u Hagu držimo to pitanje nezaobilaznim kako sa stajališta unutrašnje društvene preobrazbe rješavanja naslijeđa toga razdoblja, tako i sa stajališta budućih odnosa između država i naroda ovoga dijela Europe. Hrvatska je potvrdila svoju predanost u kažnjavanju zločina protiv čovječnosti, ratnih zločina, genocida i agresije. Dakako u širem shvaćanju potrebe suočavanja s prošlošću, moram biti izravna i kad promišljam o obnovi povjerenja između naroda i jačanje suradnje između država. Potpuna obnova povjerenja podrazumijeva i potpunu suradnju svih, što znači privođenje zločinaca Karadžića i Mladića pred lice pravde. Vlada Republike Hrvatske također je uspostavila mehanizme koji omogućavaju prepoznavanje žrtava i njihovo uvažavanje, priznanje nedjela koja su im počinjena te su doneseni zakoni na temelju kojih se stradali i njihove obitelji uživaju posebna statusna prava. Na kraju, dame i gospodo, poštovani gospodine Predsjedniče, nekoliko riječi o budućnosti, jer suočavanje s prošlošću može biti iskreno i uspješno jedino ako je shvaćeno kao priprema za budućnost. A ona mora i može u Hrvatskoj, ali i na širem prostoru, biti u znaku europskih vrijednosti, načela i ideala. Europa je također prolazila kroz ratne tragedije i suočavanja sa svojom strašnom prošlošću, prošlošću ratovanja, nesnošljivosti, mržnje i podjela. I upravo najdublje poruke iz te tamne europske prošlosti omogućili su uzdizanje do današnjih europskih vrijednosti, a one se prije svega, i više od svega, zovu dijalog, snošljivost, otvorenost i uzajamnost. Takve vrijednosti želimo i uvodimo u Hrvatsku i u hrvatski društveni i duhovni prostor. Republika Hrvatska posebnu pozornost poklanja obrazovanju mladih, o ljudskim pravima i demokratskom građanstvu. U skladu s time, od predškolskog odgoja do srednje škole, obrazovanju odraslih, visokoškolskog obrazovanja provodi se Nacionalni program odgoja i obrazovanja, za ljudska prava i demokratsko građanstvo. Vlada Republike Hrvatske svojim programima i projektima uz osobne slobode i

politička prava drži i potiče skrb i potiče gospodarski napredak i socijalno blagostanje svih svojih građana što prepoznaje međunarodna zajednica, u cjelini Europska unija, s kojom su u tijeku pregovori za punopravno članstvo, a u cilju daljnjeg napretka Republike Hrvatske i svih njezinih građana. Suočavanje s prošlošću za nas doista znači priprema za budućnost, za sigurnu budućnost svih nas, europsku budućnost, ali prije svega za budućnost naše djece. Hvala vam lijepa.

Vesna Teršelič: Hvala, gospođo potpredsjednice. Zamolila bih predsjednika Mesića da otvori ovaj skup. Izvolite.

Stjepan Mesić: Poštovana gospođo Teršelič, uvaženi sudionici iz Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Srbije, poštovani predstavnici međunarodnih institucija, gospođe i gospodo. S iskrenim zadovoljstvom prihvatio sam poziv da se obratim sudionicima Međunarodne konferencije o utvrđivanju istine nakon ratnih sukoba. Ne samo zato što je to tema o kojoj sam i sâm često govorio, nego, a to je i razlog mojega interesa za nju, utvrđivanje istine smatram nezaobilaznim preduvjetom za puno i trajno normaliziranje prilika na jugoistoku Europe. Reći ću još jedanput, to je nezaobilazni preduvjet normalnog života, ali i normalnih odnosa kako među pojedinim državama ove regije, tako i među građanima pojedinih država. Zato o tome i treba govoriti, zato istina treba uvijek iznova biti afirmirana i reafirmirana kao *conditio sine qua non*, i naših života i života generacija koje dolaze iza nas. Jednostavno je reći istina, ali još je jednostavnije reći kako nema jedne istine, kako svatko ima svoju istinu. Moje mišljenje je sljedeće: **mi istinu moramo znati, istinu treba utvrđivati i utvrditi, s istinom se treba suočiti i htjeti suočiti ma kakva ona bila i bez obzira na to hoće li se ona nekome svidjeti ili se neće svidjeti. A istina doista jest samo jedna. Naravno, postoje različiti doživljaji te istine. Postoje različiti uglovi gledanja na tu istinu, postoje i različita tumačenja te istine. No istina ostaje ono što jest, to su činjenice, to je ono što se dogodilo, i tu nema nikakvih pogađanja, nikakvih cjenkanja, nikakvih relativiziranja nema niti ih smije biti.** Mi govorimo o istini nakon ratnih sukoba. Drugim riječima, govorimo, u prvome redu, o ratnim zločinima. Govorimo o onome što se nije smjelo dogoditi, ali što se nedvojbeno dogodilo. I da odmah kažem i to, dogodilo se i događalo se na svim stranama. Nitko nije ostao pošteđen, nitko nema pravo za sebe monopolizirati aureolu sveca. Naravno, pri tome ne smijemo zaboraviti ni redosljed događanja, ni opseg zločina, ali ni motivaciju zločinaca. To je ono što bih nazvao širim povijesnim kontekstom. To su podaci koji mogu pridonijeti boljem razjašnjavanju onoga što se dogodilo. Ja nam tim podacima inzistiram jer ih smatram bitnima u kontekstu utvrđivanja istine. Nedavno, predbacili su mi u jednom konkretnom slučaju, da zločinom opravdam zločin. To nikako nije slučaj. Za zločin nema opravdanja, ali može biti objašnjenje. I tu želim biti potpuno precizan, objašnjenje ne opravdava, ono samo omogućuje ponekad, ne uvijek, da se shvati ne samo što se dogodilo, nego i zašto se dogodilo. Ali ponavljam još jedanput. Kategorički i jasno. Zločin je zločin. I svaki zločin valja osuditi što u isto vrijeme znači da se ničiji zločin ne smije prešutjeti pa ni zločin vrha takozvane Jugoslavenske armije počinjen u proteklom ratu. Napokon, upravo zato što tako mislim, izrekao sam u govoru u izraelskom parlamentu ispriku zbog zločina

počinjenih u Drugom svjetskom ratu u takozvanoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj nad pripadnicima židovskog naroda. I zato što tako mislim, izrekao sam na mjestu nekadašnjeg koncentracijskog logora Jasenovac ispriku zbog zločina što ih je tamo, ali ne i samo tamo, nad Srbima, Židovima, Romima, Hrvatima antifašistima počinio ustaški režim zloupotrebljavajući i kaljajući hrvatsko ime. Otišao sam malo u povijest mada znam da se vi na ovoj konferenciji u prvom redu bavite istinom o našoj nedavnoj prošlosti, o ratovima u kojima se potkraj 20. stoljeća raspala jugoslavenska federacija. Ali vidite, u tim ratovima vodile su se na određeni način i nezavršene bitke iz Drugoga svjetskog rata. A prilikom raspada Jugoslavije pokušali su nam, ne samo nama u Hrvatskoj, nametnuti povijesni revizionizam, u kojemu je krajnji cilj bio opravdati zločine jednih uvećavajući zločine drugih i u konačnici od povijesnih gubitnika napraviti povijesne pobjednike. Eto i to je dio onoga šireg povijesnog konteksta o kojemu govorim i o tome moramo voditi računa kada se bavimo temom utvrđivanja istine nakon ratnih sukoba. Nije rijetkost da političari zatvaraju oči pred istinom, da istinom manipuliraju kako bi postigli, ili lakše postigli, neke svoje kratkoročne političke ciljeve. I zato nije slučajno što među političarima nećete baš uvijek naći uvjerenih pobornika borbe za istinu. Još manje borbe za suočavanje s istinom ma kakva ona bila. Ja čvrsto stojim na stanovištu, ne isključujući naravno ni samoga sebe, da svatko od političara, pa do onoga poslovičnog običnog čovjeka, kako se to kaže, na ulici, mora biti spreman i sposoban suočiti se s istinom o prošlosti. Mislim na prošlost kako država, tako i pojedinaca. Mi nikada nećemo uspostaviti čvrste i tajne temelje odnosa u regiji ako ne raščistimo s time što se događalo i ako ne utvrdimo odgovornost i krivnju. I mi nikada nećemo moći izgraditi zdrava društva ako ćemo prikriivanjem istine stvoriti prilike na koje će se moći primjenjivati naslov filma koji se bavio sličnom problematikom nakon Drugog svjetskog rata, a vi se sjećate "Ubojice su među nama". Polazeći od takvih stanovišta, bio sam i ostajem pobornik i zagovornik pune suradnje s Međunarodnim tribunalom u Hagu. Nebrojeno sam puta rekao, a ponovit ću i danas, taj nam sud pomaže u individualiziranju krivnje, pomaže nam da skinemo balast kolektivne krivnje što su ga u jednom određenom razdoblju nametali neki političari, protivnici normalizacije stanja u regiji. O regiji, o njezinome jučer, ali i o njezinome sutra trebali bi misliti oni koji danas demonstracijama prate održavanje ovoga skupa. Onima koji traže razjašnjavanje sudbine nestalih u nedavnim ratovima poručujem da kucaju na otvorena vrata. **To je naš prioritet – razrješavanje sudbine svih nestalih, i to na svim stranama.** Onima koji demonstriraju protiv Haškog suda poručujem da manifestiraju protiv utvrđivanja istine. Pri tome ja ne idealiziram Haški tribunal, no ostajem pri tome da nam taj sud pomaže i ostajem pri tome da bez utvrđivanja istine nećemo i ne možemo sa sebe skinuti balast prošlosti, a ujedno i postaviti temelje naše budućnosti. Mi našu prošlost naprosto jednom moramo apsolvirati. Nema zločinačkih naroda i nikada, baš nikada, ne može cijeli jedan narod biti odgovoran i kriv za ono što su počinili pojedini njegovi pripadnici ili organizirane skupine ma kako velike i brojne bile. Postoje individualni zločinci, postoje i zločinačke skupine i organizacije, ali kažem još jedanput zločinačkih naroda nema. I onako kako ćemo napredovati u utvrđivanju istine, onako kako ćemo napredovati u individualiziranju krivnje, tako će biti sve jasnije da kolektivna krivnja naprosto ne postoji. Ni na jednoj strani i ni za što. Haški sud, dakle, nije neprijatelj nijedne države u regiji, on je saveznik svih onih koji se bore za istinu, on je pomoćnik svih onih

koji žele stvoriti uvjete u kojima će naša društva prihvatiti istinu i u kojima će naša nacionalna pravosuđa, polazeći od te opće istine, moći nastaviti ono što je Haški tribunal započeo. Upravo u ovome krugu svakome je dobro poznato da ratni zločin ne zastarijeva. Hrvatska je pokazala da se toga drži kada je sudila prije nekoliko godina jednome od zapovjednika ustaškog koncentracijskog logora Jasenovac. Demokratska hrvatska država, od koje se s mnogo razloga traži svoje mjesto u ujedinjenoj Europi, ne smije ostaviti ni najmanji prostor sumnji i o tome kako se odnosi prema istini i prema ratnim zločinima. Ja sam istaknuo, i te kako svjestan, da ima onih koji ne misle poput mene i poput vas koji ste se danas ovdje okupili. Ja sam svjestan kako još postoje oni koji smatraju da zasluge u ratu poništavaju i odgovornost za zločin u ratu. Protiv takvih zabluda moramo se boriti i borit ćemo se. Istina mora postati opće dobro, ona mora postati, kako da kažem, vlasništvo svih, pa i onih koji je ne žele saznati. A odgovornost svih, od pojedinaca do institucija, od izvršitelja do inspiratora, mora postati neprijeporna vrijednost u sklopu nastojanja ne samo na riječima da je prihvatimo nego i učinimo doista svojima vrijednostima na kojima počiva ujedinjena Europa, na kojim počiva demokratski svijet. Još je mnogo posla pred nama, u Hrvatskoj i regiji, ali mnogo je već, moramo reći, i napravljeno. I u jednome i u drugome uloga ljudi poput vas i institucija poput onih koje predstavljate nezaobilazna je. Nastavite s vašim radom jer radite nešto što je od iznimne važnosti ne samo za ovaj trenutak nego i za razdoblje što je pred nama. I nemojte posustati bez obzira na povremena nerazumijevanja, pa i na povremene otpore. Ne dajte da vas obeshrabre napadi kojih je bilo, kojih ima, a kojih će pretpostavljamo biti i dalje. I ne dopustite avetima prošlosti, povijesnim vampirima, da počnu diktirati društvenu klimu. Nemojte ustuknuti pred onima koji se ma iz kojih razloga boje istine. I nemojte nikada prihvatiti floskulu o tome kako je do sada važila "njihova istina", pardon, a od sad će važiti opet "naša istina". Istina je jedna, činjenice su takve kakve jesu, njih treba utvrditi, ništa više, ali i ništa manje. Što se mene tiče, budite sigurni da ćete i dalje uživati moju punu podršku. Na otvaranju ove značajne konferencije došao sam upravo zato da vam to kažem. Hvala vam.

Vesna Teršelič: Predsjedniče, puno hvala. Ja ću vas sad zamoliti za malo strpljenja jer će Predsjednik imati jedan kraći sastanak s predsjednikom i tajnikom Međunarodnog kaznenog suda, a mi ćemo se pripremiti za iduću sesiju bez stanke, samo nekoliko minuta, samo da postavimo još jednu stolicu na podij i da krenemo. Gospođo Kosor, gospodine Predsjedniče, još jedanput od srca hvala u ime svih sudionika iz Hrvatske, Bosne i Hercegovine Srbije, Kosova i Crne Gore.

Hvala vam lijepa.

Vesna Teršelič: Zamolila bih vas da se polako vratimo na mjesta i da se pripremimo za sljedeći panel....

Prvi dan, druga sesija: Tranzicijska pravda – mehanizmi za utvrđivanje istine – svjetska i regionalna iskustva

Uvodničari:

Žarko Puhovski, Predsjednik Hrvatskog helsinškog odbora, Zagreb

Mark Freeman, Međunarodni centar za tranzicijsku pravdu, Brussels

Yuri Afanasiev, UNDP, Zagreb

Moderatorica: **Vesna Teršelič**, Voditeljica *Documente*

Vesna Teršelič: Molim vas, možemo početi. Sada govorim svima onima koji žele da počnemo jer su sjeli, a molim one druge koji nisu, da nam pruže šansu za nastavak diskusije. Pomalo, pomalo. (Trebali bi ući, da. Žamor.)

Možemo? Sad ćemo. Molim vas. Predlažem da nastavimo. Sljedeći će panel biti o tranzicijskoj pravdi, mehanizmima za utvrđivanje istine i svjetskim i regionalnim iskustvima, ali prije nego počnemo samo nekoliko organizacijsko-tehničkih detalja. Žarko Puhovski mi je predložio da kažem da smo već konzumirali pauzu, ali bojim se da vas želim kazniti na takav okrutan način jer je dio ove konferencije, i sve ono što se ispričalo u pauzama, možda ponekad i onaj vrlo konstruktivni dio. Nakon svake plenarne, danas ih imamo nekoliko, predviđena je diskusija, neki su se sudionici i sudionice već javili za diskusiju. Kada završe izlaganja, samo dajte znak da biste vi željeli riječ. S obzirom da je već imam listu, zamolila bih sve koji će se javljati za diskusiju da budu sažeti, da se pripreme i da diskusija ne traje duže od dvije do minute. Samo vas molim da pripremite ključne stvari i nakon svakog panela imamo priliku za diskusiju. Eto toliko o organizacijskim detaljima. Htjela bih najaviti naše govornike u panelu o tranzicijskoj pravdi. Dio diskusije će biti na hrvatskom, a dio će biti na engleskom, pa bi ovo možda bio trenutak da oni koji možda ne razumiju engleski kratko izađu i pribave si slušalice za prevođenje jer se sve simultano prevodi. I u ovom panelu govorit će nam Žarko Puhovski, predsjednik Hrvatskog helsinškog odbora i profesor na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Mark Freeman iz Međunarodnog centra za tranzicijsku pravdu iz Bruxellesa, iz ureda u Bruxellesu. Mark je inače pravnik. Niz godina se bavi tranzicijskom pravdom, i vodi ured vrlo značajnog centra koji je nedavno otvoren u Bruxellesu, a do tada je radio u New Yorku. S nama je danas i Yuri Afanasiev iz Agencije Ujedinjenih naroda za razvoj, predstavnik agencije u Hrvatskoj, pa bih zamolila gospodina Puhovskog da preuzme riječ i obrati se skupu.

Žarko Puhovski: Zahvaljujem. Domaća zadaća koju su mi organizatori zadali odnosi se na nešto što je u programu nazvano mehanizmima utvrđivanja istine. O toj mehanici treba govoriti, iako to mehaničari ne vole, u paradoksima. U veoma staroj, za čitavu našu tradiciju bitnoj odredbi, već Homer kaže prošlost je preda

mnom jer ju vidim, budućnost je iza mene jer ju ne znam. Mi idemo natraške u budućnost. Da bismo znali kako idemo natraške, možemo se orijentirati jedino prema prošlosti. I to je prvi paradoks s kojim se suočavamo. Ta istina, koju možemo ustanoviti jedino s prošlosti, ustanovljuje se u jednoj tradicijskoj formuli – istina je cjelina. Govorimo o širokim plohama zbivanja unutar kojih se pojedinačne sudbine čine nevažnim, ali se te sudbine bez ovoga širokog pristupa ne mogu razumjeti. Sto pedeset godina kasnije pojavljuje se obrnuta formulacija – cjelina je neistina. Istina se nalazi samo u detaljima. I time se također bavimo. Pojedinačnim sudbinama neovisno o širokom kontekstu čak i onda kada je taj kontekst te sudbine uzrokovao. Jedno i drugo je ono što su ljudi iz civilnoga sektora kao manjinska veoma često zabašurena razina unutar društva, desetljeće i pol pokušavali doslovce švercati u središte javne rasprave. Taj nam šverc koji put ovako glamurozno uspijeva kao u ovakvim konferencijama, mnogo češće kao i drugi šverceri završavamo tako da nas zaustave i vrate natrag. Ali na švercu ostajemo. Pokušavamo švercati zato što pretežiti dio javnosti teško prihvaća istinu. I to nije nekakva posebna hrvatska, srpska ili bošnjačka osobina. To je osobina, da citiram Georgea Bernarda Shawa, "svakog pristojnog društva". Svako pristojno društvo, kaže George Bernard Shaw, počiva na neistini baš zato što je to pristojno. Mi živimo u društvu u kojem nastojimo istinu prekriti pristojnošću i svako inzistiranje na istini od toga kako katastrofalno grozno izgledaš, draga ili dragi, do zločini su učinjeni, izaziva skandal. **Mi smo se našli u situaciji da djelujemo kao neka vrst *party breakers*, kao rasturači žurki. Nacionalistički rasturači žurki, ali žurki koje su ljudima drage. Da se sukobljavamo govoreći o istini s mitovima, s mitom o tomu da su se Srbi oduvijek hrabro borili protiv zapadnog imperijalizma, s mitom zvanim dignitet Domovinskog rata ili s mitom od dvije stotine tisuća Bošnjaka ubijenih u ratu. I nitko nije volio slušati činjenice koje su upozoravale na to da mitovi nemaju pokriće.** Mitovi, naravno, žive neovisno o pokriću, njima činjenice nisu toliko bitne, i mit će često biti prihvatljiviji od istine, i to je problem s kojim se mi suočavamo. Ali iznad svega je važno pojmiti to da se nalazimo u situaciji u kojoj se nalaze pacifisti na kraju Prvoga svjetskog rata ili pri kraju Prvoga svjetskog rata kad formuliraju svoju bitnu paradoksalnu parolu: "Umjesto rata izazivamo sukobe". I to je paradoks kojim se bavimo. Mi izazivamo sukobe umjesto rata. Jer nam je upravo jugoslavensko iskustvo po ko zna koji put pokazalo da je prinudni mir, da je ono što smo mogli nazvati i nazivali tišinom mržnje, mržnje koja je bila prinudno satjerana u kut, izbačena iz javnosti, u prvom trenutku liberalizacije dovelo do govora mržnje, a govor mržnje je dosta lako inducirao i ono što je omogućilo rat. Drugim riječima, pokazalo se da je upravo izbjegavanje rasprave o istini dovelo do toga da se rat osim ostaloga i na taj način lakše pripremi. Izazivanje sukoba je, dakle, ono čime se mi bavimo u nastojanju da ti sukobi budu nenasilni i civilizirani, ali da budu izazvani time što govorimo o istini nasuprot nečemu što se simbolički drži kao mit i smatra neupitnim. Mi ćemo tražiti i tražimo da državni organi izvrše svoje obveze, da lokalne vlasti izvrše svoje obveze, da i mi učinimo što možemo da se to, što bih nazvao simbolikom umjesto istine, u javnosti izmijeni i zamijeni. Primjerice, da hrvatska Vlada i njezin ministar obrane konačno postupi po svojim obvezama iz članka 164 i 166 Zakona o službi u oružanim snagama i donese odluku o inicijativi predsjedniku države da se konačno oduzmu činovi generalima i drugim oficirima hrvatske vojske koji su pravosnažno osuđeni na kazne zatvora duže od šest mjeseci. Čak i neovisno o tomu

što su te kazne, recimo, za ratne zločine. Dvije godine je prošlo, Vlada protuzakonito ne djeluje po svojim obvezama i na to se ne reagira. Ili da postavimo pitanje tomu kako u nekoliko gradova i gotovo desetak općina u Hrvatskoj žive u uvjetima u kojima je počasni građanin tih gradova i općina čovjek koji je pravosnažno suđen za ratni zločin. To su neke istine koje se sukobljavaju sa simbolima. Ili da se postavi pitanje s druge strane o tomu kako to da se nekoliko desetaka, a možda i nekoliko stotina ljudi koji su dragovoljno branili Hrvatsku '91. godine ne može naći ni na jednom popisu, dobiti nijedno pravo koje dakle slijedi jer ih se zabašurilo i zbog činjenice da su bili maloljetni u vrijeme oružanih sukoba. Koliko god to bilo protivno konvencijama, ti ljudi su činili nešto što nije dvojbeno da se dogodilo i njima se prava ne daju. Ili **da se konačno prestane govoriti o tisuću sto i nešto naših i devet stotina njihovih žrtava i da se kaže da je u Hrvatskoj nestalo i još uvijek se traži nešto više od dvije tisuće građana koji su za vrijeme oružanih sukoba nestali.** Crveni križ će ovih dana objaviti podatak od otprilike dvije tisuće i petsto zato što on vodi na tom popisu i ljude iz JNA koji su nestali, a nisu bili državljani Hrvatske. No to su samo neki simbolični elementi koji su važni da pokažu kako stvari stoje, da pokažu kako istinu, ovakvim ili onakvim mehanizmom, prošvercati, ako je to taj mehanizam, u javnosti, jer se simbolika vrti po drugoj osi. Ili na razini koja je gotovo neukusno bliska suvremenim novinskim napisima ipak treba pitati. Zbilja, može li se živjeti u zajednici koja među tristo i šest djece, koje vodi kao žrtve rata, nema na popisu Aleksandru Zec? Zar zaista ljudi koji se stalno busaju o prsa kao domoljubi koji upozoravaju na te žrtve mogu živjeti sami sa sobom, a da tu djevojčicu ne vode na svom popisu. Ili se tu doista radi o tome da se rat ne neki način nastavlja. Umjesto tog nastavka rata, ono što mi želimo postići, ili mislim da većina od nas pokušava postići, jest upravo to što sam nazvao sukobom u javnosti umjesto ratnoga sukoba. Sukobom argumenata, sukobom istina i kad se koliko toliko istine ustanove, sukobom interpretacija istine. Mi uopće nismo došli do one elementarne razine rasprava i interpretacijama jer još ni činjenice o žrtvama u Drugom svjetskom ratu nisu koliko toliko konsenzualne, čak ni među stručnjacima, prihvaćene kao polazna osnova, a kamoli o onima iz nedavnoga rata. I kad se govori o ratu, koji se prije petnaestak godina ovdje zbivao, imamo još jedan veoma interesantan paradoks. Većina od nas koja je završila koliko toliko pristojne srednje škole, a ti su moje generacije ili nešto mlađi, otprilike zna kojeg dana je počeo tridesetogodišnji rat 1618. godine. Nitko od nas ne zna kad je počeo rat u Hrvatskoj. Mi govorimo o činjenicama, a da elementarne činjenice ne znamo. Mi ćemo se sada ovdje naći u situaciji da svatko od nas navede pet, šest sedam, deset datuma, koji mogu biti smatranima početkom rata. A tu ima čitav niz važnih psihologijskih, pravnih, političkih i drugih implikacija. Prema tomu, tek smo na početku posla. Taj posao ne može, ne smije na sebe uzeti civilno društvo. Civilno društvo se stalno pojavljuje u situaciji da obavlja poslove koje su drugi trebali obaviti, a nisu. Ili koje drugi ne obavljaju dobro pa ih mi moramo pokušati konstruktivno kritizirati, tj. pokazati kako bi to trebalo činiti. Kako to da se jedan naš Odbor za ljudska prava morao baviti popisom ljudi nestalih '95. godine, a da to nisu činili državni organi koji su za to dobro plaćeni. I da smo ostali na tomu da su to jedini izvori koliko toliko povjerljivih činjenica. Kako to da se onda pojavljuju nervozne reakcije na podatke koji dolaze iz Haga jer ih se smatra ovako il' onako pretjeranima, a da istovremeno nema podataka na hrvatskoj strani. Kako to da se hrvatskom

predsjedniku prigovara to što je dokumente o ratu dao sudu koji je po Ustavnom zakonu hrvatski sud, a istovremeno se hoće govoriti o činjenicama. Drugim riječima, mora se preći preko nekih svjetonazorskih i ideologijskih ograda da bi se došlo do činjenica pa onda iz njih, eventualno, konstruirati interpretacije koje će uvijek biti sasvim različite i u kojima ne možemo zahtijevati jedinstvo. Naša će zadaća biti, dakle, upravo u ovom smislu rasturanja žurki da pokušamo biti *pain in the ass*, neću to prevesti na hrvatski, svima onima koji bi htjeli naprosto uživati u pobjedi ili se tetošiti u nepravednom porazu kako to sami razumiju. Da pokušamo upozoriti na to da se radi o situaciji nakon rata u kojoj, kako je to predsjednik maločas dobro rekao, prva zadaća jest normalizacija. Mi moramo shvatiti da se počinje još uvijek s time da živimo jedni kraj drugih, ako ne možemo jedni s drugima, pa će se s vremenom stvari, uz malo sreće, dobre volje i dobre organizacije mijenjati u smjeru suživota. Ali nametanje formula neće pomoći, nametanje obrazaca također neće pomoći. Ako je to nekom utjeha, u istoj onoj Nizozemskoj u kojoj se nalazi mnogima toliko omraženo Haško sudište, prije dvije godine su na aerodromu u Amsterdamu spriječili ulazak u zemlju čovjeku koji je 1946. godine osuđen na izbacivanje iz nizozemskog državljanstva zato što se sa Sukarnom borio protiv nizozemskih kolonijalista. Šezdeset godina kasnije Nizozemska to ne zaboravlja, ali voli nama propovijedati da bismo mi trebali stvari zaboraviti. Mi ne zastupamo zaborav Vukovara, ni Škabrnje ni Srebrenice, ali ni Pakračke poljane na primjer, mi zastupamo upravo to da treba reći istinu, pa onda vidjeti kako ćemo s tim dalje. Jer ako nema istine pred očima, ostat ćemo u vlastitim tlapnjama, a to jednostavno rečeno znači dezorijentiranost. Hvala lijepa.

Vesna Teršelič: Puno hvala, Žarko. Naš sljedeći govornik je Mark Freeman i posebno mi je drago što je Mark pripremio i prezentaciju s fotografijama, čisto da nam približi malo više izvansudske mehanizme za kazivanje istine. Mark, izvoli.

Mark Freeman: Vesna, hvala vam. Dopustite mi da započnem s čestitkom vama i drugim organizatorima na ovom pravovremenom i značajnom događaju. Zamoljen sam, a možda ste vi to već i rekli, ali zamoljen sam govoriti posebice o komisijama za istinu kao instrumentu kojim se istina o počinjenim ratnim zločinima i sukobima može otkriti. To je naravno samo jedan od mnogih instrumenata za utvrđivanje činjenica i istine, ali je svakako vrlo popularan i poznat mnogima u ovoj publici. Podijelio sam svoj govor na tri dijela. Volio bih zapravo započeti s objašnjenjem što su zapravo komisije za istinu, a što one nisu. Čini se da postoji mnogo zablude koje su i dalje sveprisutne, ne samo u ovoj regiji, pa ću to pokušati pojasniti. Drugo o čemu bih volio malo govoriti jest o mogućim dobrobitima, i naglašavam riječi moguće dobrobiti komisija za istinu. I naravno, mnoge od ovih mogućih dobrobiti su također i moguće dobrobiti suđenja. O tome ćemo više čuti na poslijepodnevnim raspravama. I kao treće, volio bih nakratko govoriti o nekim od ključnih lekcija koje smo naučili od prijašnjih iskustava komisija za istinu iz različitih zemalja poput Čilea, Maroka, Timor-Leste, i naravno Južne Afrike. Pa, prije no što započnem, volio bih razjasniti jednu stvar, a to je da u ovoj svojem predstavljanju ne zagovaram ili pretpostavljam da je Hrvatskoj ili bilo kojoj drugoj zemlji u ovoj regiji, ili

regiji kao cjelini, treba komisija za istinu. Znam da ima dosta skepticizma u ovoj regiji o tome što komisije za istinu mogu raditi i jesu li one odgovarajuće za ovaj kontekst. Istodobno, moram reći da sam svjestan i da postoji mnogo nesporazuma o tome što su zapravo te komisije i puno puta kada putujem svijetom ljudi mi kažu: *Ja više volim pravdu* pa nakon toga *Zato ne želim komisije za istinu* ili kažu *Mislim da komisije za istinu nemaju smisla*, premda rad moguće komisije ne bi isključio nastavak suđenja za ratne zločine. Moguće je istodobno podržavati rad komisija za istinu i rad pravosuđa. Dakle, o tome ću govoriti za koji trenutak, ali moja najiskrenija molba je da se sada barem na tren suzdržite od prosuđivanja dok propitujemo neke od važnih osobina komisija za istinu, jer se one zapravo mogu razlikovati od onoga što o njima mislite ili od onoga što ste o njima čuli. Dakle, što je komisija za istinu? Postoji devet temeljnih karakteristika komisije za istinu. Naglasit ću dvije ili tri jer mislim da su upravo te dvije-tri karakteristike izvor mnogih, ključnih zabluda. Prva karakteristika, u smislu osnovnih temelja komisija za istinu, jest da su komisije istraživačka tijela. One vode istrage. Kada odagnate svu mističnost i odbacite razne ideje o tome što bi one mogle biti, otkrit ćete da svih dosadašnjih trideset komisija, uključujući i onu u Južnoj Africi, istražuju činjenice. One su tijela koja istražuju činjenice. To je njihov primarni cilj, njihovo primarno djelovanje. Druga osobina komisije za istinu jest da je ona službeno tijelo. Tijelo koje je do određene granice službeno osnovano; može biti nacionalno, lokalno ili regionalno, ali ono je osnovano službeno. Istovremeno, a to je druga pojedinost, mislim, ovdje često ima dosta nerazumijevanja. Ona je službeno ustanovljeno tijelo, ali radi milijama udaljena od svojih osnivača, ima određeni stupanj neovisnosti. Naime, naravno da komisija za utvrđivanje istine ne bi bila popularni alat koji zagovaraju mnoge žrtve i preživjeli diljem svijeta ako bi ona bila samo službeno tijelo bez ikakve neovisnosti. Jednako kako su suci službeno imenovani, i komisije za utvrđivanje istine i pravde su službeno imenovane i djeluju s određenim stupnjem neovisnosti ili autonomnosti, dakle, to je vrlo važna karakteristika. Komisije za istinu su privremena tijela, dakle, one ne postoje stalno. Najčešće rade godinu i pol ili dvije godine. Komisije za istinu su usmjerene na počinjene zločine u prošlosti. Policija, državne komisije za zaštitu ljudskih prava, istražni suci i sl. su zaduženi baviti se novim zločinima. Također, komisije za istinu se ne bave bilo kojom vrstom povreda koje su se dogodile u jednom društvu u prošlosti, nego vrlo specifičnim, okrutnim i široko rasprostranjenim povredama, najčešće onima koje uključuju povredu tjelesnog integriteta. Vrlo je važno i da komisije za istinu djeluju unutar konteksta, a ne istražuju izolirani incident. One uzimaju u obzir široki spektar obrazaca počinjenih zlodjela koja su se događala u određenim vremenskim razdobljima. Komisije za istinu, a ovo bih zaista volio naglasiti, usmjerene su na žrtve. To je jedno od glavnih obilježja komisija za istinu. Fokus uloženog vremena, energije i sredstava svake komisije, uključujući one u Južnoj Africi, je na žrtvama. Žrtve su u središtu pozornosti. Zadnjih nekoliko naglasaka, zajedno s već navedenim karakteristikama, definiraju komisije i u teoriji i u praksi. Posljednje dvije karakteristike koje želim spomenuti jesu da je, najprije, komisija za istinu tijelo koje se ustanovljava na području i u kontekstu gdje je počinjena povreda, a ne na nekoj vanjskoj lokaciji. I posljednje, komisija za istinu, poput bilo koje druge istraživače komisije, završava svoj posao sa završnim izvještajem koji uključuje utvrđene činjenice, a ne presude jer komisije nisu sudovi, i uključuje preporuke za sagledavanje počinjenih zločina, te za programe

odštete i za prevenciju budućih zločina i sukoba. Tijelo koje nema sve ove karakteristike nije komisija za istinu. Volio bih se osvrnuti na iduće pitanje, a to je zašto bismo uopće osnovali komisiju za istinu. Koja je svrha komisije? Zaista je potpuno pošteno postaviti takvo pitanje. Kao što sam rekao na početku, ima više mogućih dobrobiti koje mogu proizaći iz rada komisije za istinu. A one su moguće dobiti jer komisije za istinu i pomirenje nije dobrobit sama po sebi. Imajući ovo na umu, sama činjenica što imamo tu komisiju, ne jamči nam da imamo nepristrano i neovisno tijelo ili nepristranu istragu. Jednako kao što suđenja za ratne zločine mogu biti pravedna ili nepravedna, komisije za istinu mogu biti dobre, loše ili negdje između. Dakle, one nemaju neke zajamčene karakteristike, ali postoji više mogućih dobrobiti za koje smo mi vidjeli da su se ostvarile u različitim situacijama. Očita dobrobit je da će komisija za istinu pridonijeti utvrđivanju istine. Na kraju krajeva, i zove se komisija za istinu. I većina njih to i čini. U najboljim slučajevima, komisije za istinu stvaraju, kako bih ja to opisao, mjerodavan; ne jedini, ekskluzivni, nego mjerodavni zapis prošlih sukoba. Mjerodavan u smislu da postoji većinski, ali ne i univerzalni, dakle većinski konsenzus o glavnim povredama počinjenim u prošlosti. Komisije za istinu u najboljim slučajevima ustanovljuju do neke mjere, zajedničko sjećanje na istinu o žrtvama, svjedocima i počiniteljima. Nadasve, istinu o žrtvama koju bih nazvao, za razliku od Bernarda Shawa, nepristojnom, posramljujućom istinom. Općenito su istine koje su se dogodile žrtvama posramljujuće i kroz njihove oči komisija za istinu razumijeva i objavljuje istinu o prošlosti. I još bih dodao ako to pomaže, da komisija za istinu, a ovdje ponovno mislim da je to važno radi očekivanja od bilo koje komisije za istinu koja bi bila ustanovljena ovdje ili bilo gdje drugdje, na kraju dana, nije ništa drugo nego rendgenska snimka društva koje je bilo bolesno i koje još uvijek može biti bolesno. Ovakva komisija nije lijek, nego dijagnoza. Druga moguća dobrobit komisije za istinu je na području pravde. Komisije za istinu prije svega nadopunjuju, a ne proturječe radu sudova. I one to čine na najmanje tri načina. Općenito govoreći, komisije organiziraju dokumente koje potom prosljeđuju uobičajenim institucijama kako bi se poduzele adekvatne mjere. Komisije za istinu to mogu zapravo činiti dok su istrage u tijeku. U stanju su kontinuirano osiguravati dokumente koji mogu biti važan izvor dokaza za suđenja. One to dakle mogu činiti, i gotovo uvijek to i čine unutar svojega posla. Komisije za utvrđivanje istine i pravde također mogu pridonijeti pravdi, naravno, tiskajući i izdajući svoje izvještaje u kojima utvrđuju kako individualne tako i institucionalne odgovornosti. Ponavljam, komisije su tijela za utvrđivanje činjenica, one nisu sudovi, njihova zadaća nije donijeti presude, ali mogu svakako pridonijeti pravdi. Konačno, također mogu pridonijeti pravdi čineći ono što, općenito, sudovi ne mogu činiti ili ne čine, a to je primjerice, sastaviti opsežan popis žrtava koji može biti koristan za kasnije programe odštete. U onoj mjeri u kojoj su nacionalni sudovi te zemlje dio problema, komisije mogu postaviti dijagnozu i dijagnosticirati bolesti pravnog sustava kako bi se rad pravosuđa u zemlji mogao poboljšati. Komisije za istinu imaju mogućnost pridonijeti procesu pomirenja i ovdje je vjerojatno i najveća kontroverza i nerazumijevanje o samim komisijama. Prvo što želim reći da više od pola komisija uopće niti nisu imale pomirenje među svojim ciljevima, niti u svom mandatu niti u svom radu. I to je istina. Mislim, postoji niz primjera iz Argentine do Salvadora, do Haitija, Nigerije. Niti jedna od ovih komisija za istinu nije imala pomirenje u fokusu. Čak tamo gdje pomirenje i jest jedan od ciljeva, najčešće je jedan od

sporednih ili sekundarnih ciljeva, tj. sporedan ili sekundaran otkrivanju činjenica koji je, ponovno, temeljni interes komisije za istinu. Same komisije za istinu nikad ne bi mogle, naravno, jamčiti pomirenje jer sama istina ne može jamčiti pomirenje. Očito pomirenje zahtijeva mnogo, mnogo faktora, ovisi o mnogo drugih čimbenika, i dugoročan je proces, naravno, i ne želim sada ići u detalje o širokoj teoriji pitanja pomirenja. Ali istina može pridonijeti pomirenju, ali ona sama je nedovoljna. I posljednje što želim reći o mogućim dobrobitima od komisija za istinu, a mislim da ovdje dolazimo do same srži. Smatram da, ukoliko ćemo uopće govoriti o uspješnim ili neuspješnim komisijama, ili uspješnim ili neuspješnim istragama bilo koje vrste, ovakvih komisija ili bilo čega drugog, mislim da je jedan od najboljih doprinosa komisija na području poticanja ozbiljnog, javnog, građanskog dijaloga o počinjenim zločinima. Ovo je spomenuo jedan od današnjih govornika, kulturu dijaloga. I mislim da sada uvelike uviđamo ovu kulturu dijaloga, ovaj očuvani prostor unutar kojeg se može raspravljati o nekoć delikatnim pitanjima, i istraživati na otvoren način, i dostojanstven način za žrtve. Ovo uvelike vidimo na primjerima komisija za istinu koje održavaju javna saslušanja u kojima se prije svega poštuje žrtva. Tek kroz slušanje iskustava žrtava na televiziji, radiju i slično možemo razumjeti svoju prošlost. Sada više nemam puno vremena, pa ću samo završiti s dvije ili tri kratke pouke koje smo naučili iz iskustava tridesetak komisija diljem svijeta, i prije no što to učinim, zaista bih volio naglasiti da ne zagovaram komisije za istinu. S time sam zadovoljan. Moj je cilj da samo iskreno rasvijetlim neka pitanja o komisijama za istinu. Dakle, tri kratke pouke. Jedna, naravno očita, jest da komisije za istinu, ako će biti osnovane, moraju odgovarati kontekstu u kojem se nalaze. To je očito ključno i nema recepta za osnivanje komisije za istinu u bilo kojem kontekstu. Istovremeno, ključno je učiti iz iskustava bivših komisija, koliko god one bila drugačije; uspjesi i neuspjesi prošlih iskustava ključni su za razumijevanje i kako bi se izbjeglo ponavljanje istih pogrešaka. U ovom bih smislu volio reći, uvijek mi se činilo da je primjer iz Južne Afrike, kao iskustvo komisije za utvrđivanje istine i pravde, možda najmanje relevantno za ovdašnji kontekst, bilo bi ga najbolje promatrati samo kao jedno od trideset iskustava. Druga bitna stvar koju želim reći je da komisije za istine općenito uspijevaju samo ondje gdje postoji potpora političkog i civilnog društva istodobno. Tamo gdje nedostaje jedan od ovih elemenata, a pogotovo ako nedostaju oba, cijela stvar će propasti, ali ako nedostaje samo jedan od ovih elemenata, vrlo, vrlo malo je vjerojatno da će uspjeti. Samo ću usput ovdje iznijeti primjer bivše Komisije za istinu i pomirenje za bivšu SFRJ. I posljednja pouka, i mislim da je ona vrlo važna, svakako za svaki pravni mehanizam u tranziciji; sudove ili komisije za utvrđivanje istine ili bilo koje drugo tijelo, a to je važnost konzultacija. Načelno, a to je iskustvo svake komisije za istinu, da kredibilitet, lokalno vlasništvo, legitimitet, transparentnost potječe od konzultacija. Konzultiranje to jest savjetovanje sa svim zainteresiranima je ključ, i konzultiranje je naravno, značajni smjer. I htio bih reći da je najveća lekcija za nas, one koji radimo u ovom širokom polju tranzicijske pravde ili pitanja suočavanja s prošlošću diljem svijeta, u kontekstu poput ovoga, ali i unutar onih koji su poprilično različiti, da na kraju često otkrijemo kako je sam proces bitniji od rezultata, i same konzultacije su ključne iz ovog aspekta. Stoga ću se zaustaviti ovdje, i veselim se vašem idućem pitanju.

Vesna Teršelič: Hvala, Mark. Hvala. Nas sljedeći govornik će biti Yuri Afanasiev Afanasijev iz Agencije za razvoj.

Yuri Afanasiev: Dame i gospodo, ekscelencije, prijatelji, dobro došli. Zahvaljujem organizatorima što su nas pozvali govoriti ovdje danas. Trudit ću se ne govoriti isključivo u ime UNDP-a budući da je naše iskustvo na području tranzicijske pravde svakako ograničeno i u velikoj mjeri se oslanjamo na druge UN-ove organizacije i organizacije poput OEES-a i civilno društvo kako bi iznijeli bogatstvo pozitivnih i negativnih iskustava diljem svijeta. Upravo ste imali priliku čuti prilično različite govore mojih dvaju prethodnika, od kojih jedan ima očito emocionalan, dobro, ne nužno emocionalni nego filozofski pristup koji proizlazi sa stajališta civilnoga društva koje živi određenom dinamikom i realnošću. Također ste čuli vrlo detaljno objašnjenje iskustva potencijalnog mehanizma koji je vama u ovom dijelu svijeta dostupan. Volio bih se usmjeriti na nešto drugo i ne ponavljati ili se preklapati s onim što je već rečeno. Zapravo, htio bih se vratiti na ono što je rekao predsjednik Mesić. Mislim da je to bilo rečeno prošli tjedan i svidjelo mi se kao vrlo jednostavan, ali filozofski koncept. Rekao je da rat u pravilu započinje kao čin individua i političara koji se poznaju jako, jako dobro, a uzrokuje patnje nedužnih pojedinaca i žrtava koje se nikada prije nisu upoznale. I mislim da bi bilo prikladno da danas i sutra, možda, govorimo više o žrtvama, svjedocima i ljudima koji su propatili kroz ovaj proces jer je za neke od njih prošlo 15 ili 10 godina, a zakašnjela pravda nije zadovoljena pravda. Osvrtati se na naslijeđe prošlih sukoba i povrede ljudskih prava je golem izazov. To je vrlo dugoročan i uvijek izrazito bolan proces. U ovom sam dijelu svijeta od ranih devedesetih i promatrao sam sa svih strana budući sam imao privilegiju raditi u svim zemljama regije. Ono što me uvijek fasciniralo, i fascinira me i danas, a povezano je s našom diskusijom, je da postoji više verzija istine. Na žalost, kako vrijeme prolazi, različite verzije istine postaju stvarnost. Ta stvarnost ostaje utisnuta u ljudskim glavama i individualnoj svijesti; ono što je zapravo zapanjujuće i vjerojatno zastrašujuće meni kao osobi, humanitarcu i osobi koja radi na razvitku, jest da nove generaciju odrastaju. To su danas 20, 15, 25-godišnjaci za koje ne postoji neka druga verzija istine. I bojim se da se možemo naći u situaciji u kojoj ćemo istodobno imati dvije ili tri verzije istine na prostoru koji je svojevremeno bio jedna država i koji je relativno usko povezana zajednica, te bi to moglo postati, kao što je gosp. Puhovski rekao, mit ili više verzija mita. I to je zapravo opasnost nerješavanja problema pravim mehanizmima, bilo kroz komisije za istinu ili sudskim tužbama ili djelovanjem civilnog društva; opasnost od nesuočavanja s činjenicama i ne postupajući s njima na transparentan, nego primjerice na konfliktan način. Kada je Generalna skupština UN-a 2005. odlučila ustanoviti Komisiju za izgradnju mira čija je, usput rečeno Hrvatska sada članica, prepoznala je da su razvoj, mir, sigurnost, ljudska prava međusobno povezani te se međusobno učvršćuju i nadopunjuju. Ne može se baviti isključivo samo jednim od ovih problema. Mora im se pristupiti sustavno. Određuju tranzicijsku pravdu kao cijeli spektar procesa s pripadajućim mehanizmima povezanih s pokušajem društva da se suoči s naslijeđem teških zloupotreba i zlostavljanja kako bi se osigurala odgovornost, zadovoljenje pravde i kako bi se postiglo pomirenje.

S ovom definicijom na umu, volio bih naglasiti očite uspjehe, ali također i bolne neuspjehe Ujedinjenih naroda i samih država, koji su nas naučili više važnih lekcija. Kao prvo, mislim da je ovdje već i rečeno danas, jedna veličina ne pristaje svima. Ne postoji čarobni recept koji vam pokazuje kao na karti kamo ići i kako nastaviti. Vi ste kapetani na ovome putu, ali postoje određena pravila igre kojih se mora pridržavati kako bi se postignuo željeni cilj. Jedna veličina ne pristaje svima i stoga se mora temeljiti na nacionalnoj procjeni, na regionalnoj procjeni, na procesu širokih konzultacija. Element ovih procjena već imate ispred sebe. Mislim da su golem posao odradili organizatori današnjeg događaja, OESS, UN i mnoge druge organizacije i za to postoje arhivirane činjenice. Činjenica da te činjenice možda danas nisu prisutne u političkoj realnosti i stvarnosti koju kreiraju mediji ne znači da one ne postoje. Dalje, promicanje pravde, mira i demokracije kao međusobno osnažujućih prioriteta zahtijevaju strateško planiranje, pažljivu integraciju i tempiranje tih komponenti. Istina se ne događa slučajno. Niti pomirenje. Ako ne postoji planiranje vlada zemalja regije ili civilnog društva i ljudi i žrtava kao dijela tog procesa, konačni ciljevi se neće ostvariti. Stoga, pristup koji zagovara UN uključuje davanje značaja cijelom nizu komplementarnih sustava. Govorimo o četirima ovisnim stupovima tranzicijske pravde koji su mehanizmi traženja pravde, a dio su vaše diskusije danas i sutra, ali također i o preliminarnim ratnim procesima i suđenjima, programima obnove i odšteta, institucionalnim i pravnim reformama koje pokrivaju cjelokupni pravni sustav, a ne samo njegove dijelove, često uključujući programe provjere ili lustracijske procese. Danas postoji sve veći broj iskustava diljem svijeta o kojima ste upravo čuli, dobra i loša iskustva tridesetak komisija za istinu i pravdu; također se povećava broj dokaza prikupljenih od međunarodnih, ali isto tako i mješovitih tribunala diljem svijeta poput MKSJ, te sličnih institucija za zločine počinjene u Ruandi, Sierra Leoneu, i nedavno u Kambodži. Postoji već 40 godina iskustva u različitim zemljama poput Gvatemale i Njemačke, Timor Leste i SAD-a, Liberije i nekih drugih vlada. A neke, poput Perua i Gvatemale, zapravo su već započele s implementacijom programa za obnovu. Pa što smo onda naučili? Ono što sam već spomenuo je proučavanje toga iskustva i ove situacije ovdje. Mora se uklopiti u ovaj kontekst. Nadalje, promatrajući iskustva drugih postoje procesi, smjernice, programski alati koji djeluju, koji su istražili prošlost i ustanovili smislene procese i zaključke koje treba slijediti kako bi se postigao određen cilj. U vašim fasciklima ili pred dvoranom naći ćete zapravo jedno od istraživanja nedavno provedenih na području bivše Jugoslavije. Na vama je da procijenite je li dobro ili loše, ali to je nešto što ustanovljava činjenice, procese i daje preporuke. Na kraju krajeva, suočavanje s prošlošću znači zagledati se duboko u psihi jednog naroda, suočiti i konsolidirati različite istine, osigurati da je pravda zadovoljena i da ne prevlada nekažnjavanje. Također, uključuje mijenjanje institucija i svijesti tako da buduće generacije mogu uspostaviti miran suživot i ne ponoviti ovakvu situaciju. I sada, vjerojatno u završetku govora, želim govoriti o najtežoj stvari, kako vjerujem, za promijeniti. A to je svijest. Katkad mi ljudi kažu kako će im biti potrebno tri ili četiri generacije kako bi došli do pomirenja i pronašli istinu, i možda imaju i pravo. Ja bih zagovarao i rekao da usprkos broju generacija i tome koliko godina ili desetljeća treba proći, na nama počiva, na ovoj generaciji ovdje da zapravo započne proces. Jer ako ga mi ne započnemo i ne provedemo, neće se ni dogoditi za tri ili četiri generacije.

Dakle, sa svime time, želim vam sreću u nekoliko idućih dana. Voljeli bismo čuti koje državne mehanizme vi vidite kao valjane u ovom dijelu svijetu i za vas kao sudionike iz vladina civilnog sektora i skupina žrtava. Svakako zagovaramo pristup temeljen na interesima žrtava i svjedoka, jer na kraju istina ovisi o tim ljudima budući da 80% dokaza dolazi upravo od očevidaca. Potičemo vas da iznesete mehanizme koji podjednako osnažuju i rade među različitim zemljama kako to ne bio mehanizam temeljen na jednoj zemlji, nego na regiji. Mislim da predsjednik nije mogao bolje prenijeti poruku koju vam i ja želim izreći. Zapravo, prije nekoliko dana sam mu rekao da bi se on vjerojatno trebao prijaviti za posao u Ujedinjenim narodima jer postoji jako malo stvari o kojima se naša mišljenja razlikuju u ovim, u ovom području razvoja, ovim našim razgovorima. Stoga, volio bih otići danas želeći vam sreću, uključivost, toleranciju i dobar posao. Puno vam hvala.

Rasprava

Vesna Teršelič: Hvala, puno hvala za ovaj pregled različitih izvansudskih mogućnosti i mehanizama za kazivanje istine koji mogu biti komplementarni pravosudnim procesima i pravo je vrijeme da i o tome razmišljamo kako na nacionalnoj, tako i na regionalnoj razini. I u radim skupinama popodne imat ćemo priliku raspravljati što bi bili primjereni mehanizmi i što od svjetskih iskustava može biti korisno i našim uvjetima. Sada bih otvorila diskusiju. Hvala svim govornicima i podsjetila bih vas da vas molimo da diskusije traju dvije do tri minute kako bi što više ljudi moglo sudjelovati. Volonteri i volonterke imaju mikrofone. Prvi se za riječ javio Slobodan Lang.

Slobodan Lang: Tri minute znači Reći ću teze. Prvo, točno je što je rekao Žarko Puhovski neki dan, nakon što sam ja pružio potporu sudu vanjskih poslova u Haagu. Točno je da su nezadovoljni s rezultatom. Pružio sam mu potporu jer je do pojave njega međunarodna pravda rasla, nakon toga je padala, i ovaj sud je u mnogočemu uvreda za holokaust. Drugo, uopće, zapostavljena je cijela ideja...

Vesna Teršelič: Može li bez uvreda?

Slobodan Lang: Ja govorim kao jedan iz obitelji žrtava holokausta i ako mi kažete da je zabranjeno žrtvama holokausta da govore, onda ću prekinuti.

Vesna Teršelič: Ni govora. Samo nastavite.

Slobodan Lang: Ili ćete istinu, što netko misli, ili kažete što je, ja sam uvrijeđen na odnos... Drugo, smatram da se uopće postavilo pitanje humanitarnog doprinosa i što se moglo iz toga naučiti nakon ovog sukoba. Da se to koristilo, Abu Graib se ne bi desio, Guantanamo se ne bi desio. Značajne mjere i sukobi mogli bi biti nastavljeni poput terora, oko Iraka i oko Washingtona, odnos se tretira kao crnu rupu i ovo je iskustvo u snazi

dobra, a ja se nisam spreman klanjati samo prepoznavanju i kažnjavanju zla. Upravo smo na ovom prostoru počeli odgovornost dobra, a ne samo gledati komu se može reći tko je bio zao. Treće, osnovno, ono što se desilo u sukobima kad se sažme, ovdje nije bio sukob nacionalizma. Hrvatska je napadnuta od totalitarizma, nije isto srpski nacionalizam i totalitarizam. Nije isto njemački nacionalizam i totalitarizam i ne može se završiti da se ne sagleda ta istina. Nacionalizam uzvraća rukavicu na ovom prostoru kao u 19. stoljeću. Totalitarizam je upozorenje za 21. stoljeće. I druga je ključna teza, ovdje se pokazalo da je genocid moguć, a pokazalo se da ga se može spriječiti. Mi živimo u vremenu tajkuna i vjerojatno najljepše što bismo mogli učiniti je da ne govorimo samo o sporu i kako ga zaustaviti. Naravno da je su u jedan sat '45. Nijemci razarali i ubili 160 000 ljudi, a to je postteror. Ne može se ići protiv totalitarizma, u cijelosti ocijeniti kao takvog i bježati. I pozivam da se ovdje prije zaključivanja istine o ratnim zločinima i sukobima nego istine o ratu. Cijela ideja o kojoj govorimo nije izašla iz razmatranja pravde i krivnje, nego iz prepoznavanja dobra. Kada je Dunant jedanput poslije išao po Solferinu, kada je nastala konferencija Crvenog križa i kada je rekao dajte podršku dobru, a ne prepoznavanju zla. Hannah Arendt je ocijenila vrijeme koje je bilo prije nas kao banalnost zla, a ja kažem da se pristupa ovome kao naličju površnosti i banalnost. Zanima me koje komisije istine postoje u visokocivilizirnoj zajednici?

Vesna Teršelič: Primjerice, ona u Njemačkoj.... Sada bih zamolila Gorana Svilanovića.

Goran Svilanović: Hvala vam najljepša na prilici da vam kažem nekoliko rečenica o dve teme. Probat ću da govorim jako...

Vesna Teršelič: Ne čuje se.

Goran Svilanović: Izvinjavam se. Hvala vam najljepša na prilici da govorim. Govorit ću u skladu s ovim vremenskim ograničenjem koje ste vi dali o dve teme. Želim prvo da se zahvalim na prilici i da vas pozdravim u ime gospodina Buseka, specijalnog koordinatora Pakta stabilnosti koji je bio sprečen, ali ustvari želim da kažem da je Pakt stabilnosti kao jedina institucija formirana neposredno posle rata '99. godine u Sarajevu veoma, veoma zainteresovan da svoju misiju kompletira na način koji će mu omogućiti da žrtve budu utvrđene i da istina o zločinima bude do kraja istražena. U tom smislu želim pre svega da se zahvalim nevladinim organizacijama, ove tri organizacije koje su, kako ja ovako gledam sa leve strane, se pojavile kao organizatori ovog skupa. Zaslužuju da se jedan njihov napor koji traje nekoliko godina unazad zaokruži na način koji će doprineti da se istina o zločinima čuje u društvima Srbije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, u društvima i u državama nastalima na području bivše Jugoslavije, decenijama od danas unapred. Jedini način da se to postigne bio bi da se dokumentacija koja je do sada prikupljena o ratnim zločinima od strane ovih organizacija zajedno sa dokumentacijom koja postoji u Tribunalu na neki način okupi možda ne na jednom mestu, već naprotiv, ja ću reći da mislim da do treba da bude na nekoliko mesta. Pošto se radi ustvari o

izuzetno skupom projektu, verovatno da bi centar trebao da bude u Hagu, imajući u vidu činjenicu da se tamo nalazi Tribunal. Međutim, ne treba da zaboravimo da je ono što treba da vaspitava generacije mladića i devojaka koji danas rastu u Hrvatskoj, u Srbiji, Bosni i Hercegovini, ili na Kosovu, ili u Crnoj Gori, obavest ne samo o onom što se dogodilo, nego o tome u kakvom društvu rastu i kakvi ljudi bi trebali da postanu da bi bili bolji od onoga šta su zatekli, treba da ima svoj otisak u svakom od centralnih, od glavnih gradova ovih država. U tom smislu bih želeo da kažem će Pakt stabilnosti biti pri ruci u meri kojoj to može, da podrži nastojanje ove tri organizacije da se sva dokumentacija, makar kopije tih dokumentacija, sačuvaju u ovim organizacijama, što znači u Beogradu, što znači u Zagrebu, što znači u Sarajevu, i nadam se da će i vlade ovih zemalja shvatiti, ne samo međunarodne organizacije koje na ovaj način želim da pozovem da financiraju ovakav jedan projekat, nego da će i nacionalne vlade shvatiti od kolikog je značaja da se kopije dokumenata koji su do sada prikupljeni i sve ono što se sutra može prikupiti o zločinima sačuva i da bude dostavljeno na uvid, ne samo onima koji se time bave kao istražitelji, a bavit će se ubuduće, nego i onima koji će rasti u ovim društvima narednih decenija i koji će želiti da saznaju tačno šta se dogodilo njihovim roditeljima, njihovim srodnicima, šta se dogodilo njihovim sugrađanima, upravo da se slične stvari ne bi ponovile. Dakle, samo sam hteo tu jednu stvar da istaknem, da zamolim one koji ovde predstavljaju donatorske organizacije da dobro razmisle o toj potrebi i da u ovim gradovima ostanu tragovi dokumenta kako bi generacije koje dolaze mogle dobro da utvrde ovo gradivo da ga više nikad ne bi ponovile. Hvala.

Vesna Teršelić: Puno hvala na prijedlogu, podršci i aplauzu. Sljedeći se za riječ javio Josip Jurčević, ne znam je li u dvorani. Jest.

Josip Jurčević: Zahvaljujem. Nastojat ću biti kratak budući da mi nije bilo omogućeno da izlažem. Ja sam povjesničar koji istražuje suvremenu povijest pa ću reći nekoliko stvari samo o prvom odjeljku. Radi se o tome da je prva činjenica da je prije dvije godine zagrebačka HVIDRA vodila jednu konferenciju Dijalogom do istine, na koju su pozvani predstavnici Haškog suda, zatim cijeli niz različitih udruga iz civilnog društva, znanstvenika i tako dalje, iz Hrvatske, s područja BiH i Srbije. Kada je Haški sud odustao jer je tražio da isključivo on određuje tko će govoriti u ime suda, u ime znanstvenika i tako dalje, tada su odustali svi oni drugi nezavisni. To je prva činjenica. Druga stvar, ova konferencija u ovom dijelu već griješi u stručnom smislu jer postoje i pojedinci i ljudi koji već petnaest godina ovdje vode mirovne inicijative i skupljaju građu, a to se zanemaruje. Ja postavljam pitanje što to znači tranzicijska pravda, kakva je to pravda, kome je ona namijenjena i koliko ona ima veze s univerzalnim pojmom humanističke pravde. Kakvi su to mehanizmi utvrđivanja istine? Riječ mehanizmi ne koristi se slučajno, dakle, radi se o nečem fizičkom, dakle, radi se o demonstraciji moći i slično. Dakle, radi se o prinudi. Zašto ovdje ne stoji riječ metodologija za utvrđivanje istine. I drugo pitanje, odnosno teza, budući da istječe vrijeme, što je to istina? Nitko ovdje ne spominje činjenice, neku maksimu vezanu uz znanstvene činjenice. Tko će to određivati što su činjenice, što su to jednostavne činjenice, a što su složene, što je interpretacija, što su to sinteze. To nikako ne može biti Haški

sud budući da on u samom svojem osnivanju ima jedno ograničenje koje ga diskriminira, ne samo po onom što radi. On ne smije voditi istinu, on ne smije suditi agresoru, on nema ovlasti suditi za agresiju. Dakle, neke strukture moći u međunarodnoj zajednici, nisu dale ovlast Haškome sudu da bude objektivan, da ne govorim sad o detaljima. I zaključno, evo budući da istječe vrijeme, dakle zbog čega smo socijalno isključili golem broj aktera, znanstvenika, pripadnika civilnog društva, koji zadnjih petnaest godina vjeruju da daju svoj doprinos, zbog čega smo isključeni iz ove demonstracije moći. Jer se ovdje ipak demonstrira moć politike, moć Haškoga suda i određenih instanci koje bi trebale istraživati istinu. Držim da sve to skupa na taj način, s obzirom da je ovdje bilo puno svjedoka onoga što se događalo, neće pridonijeti suočavanje s prošlosti. A ono što je najgore, time će se generirati novi sukobi u budućnosti. I zaključna činjenica, dakle, očita je poruka svega što se događa da se zločin isplati, a prva činjenica koja o tome svjedoči jest postojanje tvorevine Republike Srpske, koja je nastala na temelju najgorih zločina koje povijest poznaje nakon Drugoga svjetskog rata i koja je dobila određeni dignitet. Druga se činjenica, provociram, odnosi na to zbog čega Haški tribunal ne sudi nekom za zločin iz Srebrenice, za koji je bila zaslužna i međunarodna zajednica i određene institucije. Tamo se dogodio zločin zna se u kakvoj trgovini. Zbog čega ti trgovci sa zločinima ne odgovaraju pred Haškim sudom? Da bi se barem donekle spasio legitimitet ovoga suda i da se ne bi uopće diskriminirala mogućnost postojanja međunarodnog pravosudnog tijela koje je nužno u globalizacijskim procesima. Završavam s time. Hvala lijepa.

Vesna Teršelič: Hvala. Hrvatska je suosnivačica Tribunala i presude za Srebrenicu su donesene. Ja vjerujem da će u popodnevnom dijelu, kada će se govoriti baš o pravosudnim mehanizmima za utvrđivanje istine, biti prilike da se i najviši predstavnici Tribunala osvrnu na neka od pitanja koja su otvorena. Ako ne vidim ni jednu ruku, vidim ruku. Držite na umu da nam treba pauza, a ja bih prije kraja još htjela dati priliku govornicima da kažu jednu do dvije rečenice. Imajte na umu jer će biti drugih diskusija, a ne samo ova. Nemam ih ... Da.

Neva Miklavčič Predan: Predstavnica Helsinškog odbora iz Slovenije. Ja ću se osvrnuti na ono što je rekao predsjednik Mesić o tome da je važan redoslijed kao neka metoda ispitivanja istine, pa se sada pitam kako je iz cijele priče o bivšoj Jugoslaviji izostala Slovenija – da nije imala nikakvog rata, da nije imala nikakvih ratnih zločina; tamo se sudi glasnicima ili nekim komisijama, nevladine organizacije za utvrđivanje istine koje se trebaju baviti kriminalnim materijalima uz izostanak toga da tužilaštvo Slovenije obavlja svoju zadaću, da to napravi i da je u međuvremenu proteklo petnaest godina. To je moje pitanje, ali tu nema nikoga iz Slovenije, i tamo je sve čisto, i tamo je sve lijepo, samo se proganjaju branitelji ljudskih prava u viziji ratnih zločina koji ne postoje.

Vesna Teršelič: Hvala na pitanju. Imamo li još diskutana? Izvolite, samo kratko.

Ljerka Pavić: Dobar dan, ja vas sve lijepo pozdravljam. Ja sam Ljerka Pavić predsjednica Bedema ljubavi u Zagrebu. Upravo bih se mogla nadovezati na ovo šta je gospođa iz Slovenije govorila. Bedem ljubavi je osnovan '91. godine, u kolovozu mjesecu, kad su prvi naši dečki upravo sudjelovali u ratu koji je Jugoarmija povela protiv Slovenije. Tom prilikom su tri sina moje prijateljice bili upravo u Sloveniji, u tadašnjoj Jugoarmiji. Naš je naziv tada bio Bedem ljubavi – pokret majki za mir pod geslom "stop the war in Croatia". Koliko znate, majke su nakon tih nemilih događaja u Sloveniji, kada su pale prve žrtve, krenule u Beograd, dvadeset i dva autobusa, po istinu da se njihovi sinovi vrate, kojima je bio produžen vojni rok zbog toga, kako je nama stručno objašnjavano, jer je započeo rat. Mi smo se pitale, majke, protiv koga je započet rat, koliko nam je bilo objašnjeno, produžiti se može vojni rok nekome ako ta armije ide u rat. To je bilo, draga gospodo, '91. godine, u sedmom i osmom mjesecu. I da ste onda svi tako mudro, kao što to danas tumačite, pokušali pomoći nama majkama i našim sinovima pod onom parolom "zaustavite rat u Hrvatskoj", danas ne bismo razgovarali o ovim zločinima, o sukobima, o ratnim zločincima i svim onim nemilim događajima koji su se nakon toga dogodili. Ja vas molim, danas kad gledate televiziju i ovu malu djecu po svijetu koja ratuju, odmah treba nešto učiniti, a ne nakon pet, deset godina održavati ovakve konferencije i govoriti o zločinima. Njih treba spriječiti u početku. Još jednom vas molim da poduzmemo nešto u tome, da se u svijetu zabrani rat, da se zaštite djeca. Najgore je kad gledate malu djecu od dvanaest godina kako nose oružje, mi ovdje sjedimo u toploj konferencijskoj dvorani, imat ćemo iza toga domjenak, a oni nemaju šta pojesti. Još jednom vas molim, treba toj djeci pomoći za što smo se borili '91. godine. Prekasno je govoriti o zločinima kad se oni učine. Njih treba zaustaviti. Hvala lijepa.

Vesna Teršelič: Hvala. Ja u dvorani vidim puno ljudi koji su puno radili na tome da se i zaustavi rat i da se osude zločini. Isto tako vidim jako puno institucija koje danas rade na tome da se procesuiraju ratni zločini tako da o tome želim reći dvije riječi. Ipak bih zaključnu priliku dala našim panelistima da dodaju još nešto na svoje prvo izlaganje, a svima nama dala mogućnost da malo odahnemo uz pauzu.

Žarko Puhovski: Dopustite samo dvije rečenice. '91. godine je došlo do toga da smo doživjeli neuspjeh pokušavajući zaustaviti rat. Neki su povukli svoju djecu iz jedne vojske i onda ih brzo ugurali u drugu vojsku.

Ljerka Pavić (u pozadini): Nije točno

Žarko Puhovski: Nemojmo to zaboraviti. I to su veoma neobični mirotvorci i mirotvorke.

Ljerka Pavić (u pozadini): Nije istina.

Vesna Teršelič: Molim vas, slušajmo se.

Žarko Puhovski: Neki su imali parolu zaustavite rat u Hrvatskoj '91. na hrvatskom i engleskom jeziku, tako je, a drugi su imali parolu zaustavite rat u Hrvatskoj '95. na engleskom i srpskom. Oni koji su htjeli zaustaviti rat '91. bili su sretni da se rat ne zaustavi '95. i obrnuto. Govorimo o činjenicama kakve su bile. Podjela je veoma duboka, interesi su veoma različiti, i s time se mora izaći na kraj. Ne možemo se praviti da nema različitih pozicija i interesa. **Ono što je naša zadaća jest, ponavljam opet, doći do činjenica nasuprot simbolima. Nitko sebe, a ni druge ne bi trebao doživljavati kao simbole, nego vidjeti kako s činjenicama stoje.** Činjenice su relativno sasvim jasne i utvrdive, zna se kako je rat počeo, zna se tko je o tome govorio za vrijeme prije Bedema ljubavi, usput rečeno, nekoliko mjeseci prije toga, i pokušavao rat zaustaviti, zna se tko je uređio da iz Bedema ljubavi uopće mogu doći u Beograd. Isto tako, i zna se također kako su se ljudi iz Bedema ljubavi ponašali '91., u jesen '92., '95. Te stvari su sasvim jasne. Isto tako je jasno... (iz publike: zna se iz UJDI-ja) Tako je. Isto tako je jasno, ponavljam opet, kakav smo neuspjeh mi doživjeli pokušavajući očuvati mir u Jugoslaviji, doživjevši da nam se kaže da čuvamo Jugoslaviju. Moja pozicija je bila i ostala: između rata i Jugoslavije bio sam i ostao za Jugoslaviju, između rata i bilo čega ostajem za bilo što protiv rata. To je moj stav. Svatko drugi može imati drukčiji stav. Ovdje ima dosta ljudi koji su bili za Hrvatsku i rat, ja sam bio za Hrvatsku ako može bez rata, a ne za Hrvatsku i rat. I to je razlika u političkoj poziciji. O njoj se može raspravljati na političkim mjestima, ovdje raspravljamo o činjenicama, o tomu da ne možemo postići jedinstvenu listu žrtava, da svi još govore o svojim, a ne o drugim žrtvama, da ne možemo postići suđenje za ratne zločine. Prije 1. 1. 2002. godine samo jedan jedini čovjek s hrvatske strane je bio osumnjičen i okrivljen za ratni zločin. Sve drugo se interpretiralo na drugi način. Onda su se stvari polagano počele mijenjati, a do '95., '96. se smatralo da naša strana nije ni mogla počinuti ratni zločin. To je ono kolektiviziranje problema. Na drugoj strani isto je tako, isto imamo danas situaciju u kojoj se po definiciji smatra da su svi hrvatski državljani okrivljeni pred Haškim sudištem, ne samo nevini, nego žrtve političke manipulacije anglosaksonsko, anglofrancuskih, židovsko-masonskih i drugih organizacija, a istovremeno nitko iz srpske zajednice neće reći nijednu riječ o ljudima srpske nacionalnosti u Hrvatskoj koji su osumnjičeni za ratne zločine. Svi čuvaju svoje. To je ono zbog čega rat još uvijek traje. Zato je potrebno, ponavljam opet, sukob u raspravi da bi se novi rat izbjegao. Hvala lijepa.

Mark Freeman: Kratko ću se osvrnuti na nekoliko postavljenih pitanja. Ima li komisija za istinu ili sličnih tijela u razvijenim zemljama? Ima ih i bilo ih je. Čak i u posljednjih 15 godina Njemačka je imala ekvivalent komisije za utvrđivanje istine i pravde 1990-ih godina koja se bavila Stasi naslijeđem, Kanada ima komisiju za istinu koja upravo sada ustvrđuje način na koji se baviti s naslijeđem zlostavljanja izvornih stanovnika Kanade. Mogli bismo govoriti i o zemljama poput Italije i o nekim komisijama koje su se bavile prošlošću holokausta, Nizozemske koja se bavila svojim propustom u Srebrenici. Ne kažem da su ovo pravila, svakako su iznimke, ali mislim da svakako postoji niz značajnih inicijativa koje se odvijaju u drugim razvijenim zemljama. Za koga je tranzicijska pravda, tranzicijska pravda je za društva, za žrtve, ali rekao bih prije svega da je za cjelokupna društva, nije odvojena od ljudskih prava, ona je dio širokog spektra ljudskih prava i

zapravo je ideja vrlo jednostavna, a to je da ako se želite temeljito baviti naslijeđem zlostavljanja velikih razmjera, pravda je ključna, ali ona sama je nedovoljna. Ona mora biti dopunjena potragom za istinom. Mora biti nadopunjena odštetama za žrtve i institucionalnim i pravosudnim reformama koje trebaju spriječiti, jer konačno, i cilj je da se nasilje takvih razmjera ponovi u budućnosti. I samo zadnja crtica o tome što je istina, koje su različite vrste istine. Ovo je možda više za Žarka, ovo je više filozofsko pitanje, ali je jedno od onih koje uopće nije daleko od posla koji rade komisije za istinu ili druga tijela za ustanovljavanje činjenica koje uvijek moraju razlikovati forenzičke istine, iskustvene istine žrtava ili drugih koji su neizravno propatili i službene istine koje su možda ustanovljene ali uvijek ostaju sporne. Znam da postoji citat koji možda najbolje govori što, u najboljem slučaju, komisije za utvrđivanje istine, nastoje učiniti, a to je, da citiram nekog drugog, da suze izbor mogućih laži. Da suze izbor dopustivih laži, mislim da bi to bila prilično dobra definicija.

Yuri Afanasiev: Budući da nisam čuo niti jedno pitanje, poprilično je teško reći nešto za kraj. Ali, možda je to upravo ono što bih volio reći. Mislim da u ovom dijelu svijeta vrlo često govorimo jedni drugima, umjesto da razgovaramo jedni s drugima. Mislim da umjesto držanja govora, moramo više govoriti, više slušati druge, postavljati više pitanja. U proteklih 15 godina ovdje smo stalno držali govore i očito je i da mnogi ljudi imaju pravo reći što misle jer su se neizmjerne napatili, ali u jednom trenutku morate početi postavljati pitanja i slušati drugu stranu. To je jedna stvar koju želim reći u završetku. Druga je vezana uz jednu od izjava. Zašto se moramo ovime baviti nakon 15 godina? Pa, na žalost, ljudsko je sjećanje zanimljiva stvar. Nikada se neće smiriti ako zapravo ne prođete katarzu i shvatite, ono što je Žarko tako lijepo rekao prije nekoliko minuta, stvarnost da je bilo žrtava i počinitelja na svim stranama, i da nema crno-bijelog u ratu. Ma, toga nikada nema. I dokle god ne prođete ovaj proces otkrivanja, shvaćanja i prihvaćanja ove istine, nećete se moći maknuti s mjesta. Stoga, svi bismo voljeli da se to dogodi u dvije ili tri godine, ali se to, na žalost, nikada ne dogodi. Mislim, upravo ste govorili o nekim naslijeđima sukoba koji su se dogodili prije 100, 150 i 50 godina. Da, toliko je dugo potrebno. Zato bih također potpisao da između rata ili bilo čeg drugog, biram bilo što drugo jer je tako dugo potrebno da zacijele rane. Hvala vam.

Vesna Teršelič: Hvala. Vrijeme je za pauzu. Evo, ja vas molim da pauza potraje deset minuta. Učinimo taj herojski napor.

Mark Freeman: Svi žele kavu.

Prvi dan, Treća sesija: Važnost činjenica u utvrđivanju istine

Uvodničari:

Zoran Pusić, Predsjednik Građanskog odbora za ljudska prava i predsjednik Upravnog odbora *Documente*

Safer Hukara, Direktor Istraživačko-dokumentacionog centra, Sarajevo

Clint Williamson, Veleposlanik za ratne zločine, Washington D.C.

Drago Hedl, Feral Tribune

Moderatorica: **Nataša Kandić**, Izvršna direktorica Fonda za humanitarno pravo

Nataša Kandić: Dobar dan. Ovu sesiju kao moderator vidim na način da treba da dam neke osnovne napomene o predmetu razgovora, o utvrđivanju činjenica, da takođe moji gosti budu kratki, a da onda ostavimo dovoljno da ostali učesnici imaju prilike da kažu o tome šta je, šta sve oni misle da treba uraditi da bi taj proces utvrđivanja činjenica i, naravno, utvrđivanja istine počeo. Ja se nadam da ćete se svi složiti da Haški tribunal u presudama koje je do sada doneo je utvrdio činjenice koje predstavljaju tu sudsku istinu koja ne podleže promenama. Niko više neće biti u prilici da pravosnažne presude donete pred Haškim tribunalom osporava ili da organizuje ponovna suđenja. Naravno, moguće je, moguće bi bilo kada bi se otkrile takvi dokazi koji bi proturečili uopšte svemu onome što je presuđeno u Haškom tribunalu. Budući da je to malo verovatno da se dogodi, znači imamo te osnovne činjenice utvrđene u dosadašnjim presudama, i to je ta osnovna istina, odnosno ta sudska istina. Postoje takođe činjenice na kojima se zapravo zasnivaju presude. Postoje brojna svedočenja svedoka koji sa svog aspekta ili kao očevici iznose činjenice koje su nepobitne o tome šta se njima dogodilo ili šta su oni i još neki drugi svedoci, čime je potvrđena tačnost šta se dogodilo i šta je viđeno, šta su oni videli. To su takođe činjenice koje ne mogu biti osporavane zato što su bile u sudskoj proceduri prihvaćene kao dokazi i na njima zasnovane presude, odnosno doneta ta pravda, odnosno izrečena formirana sudska istina u odnosu na one kojima se sudilo. Postoje podaci, i dobrim delom, koji su vremenom postali činjenice, u posedu raznih državnih komisija, organizacija za ljudska prava, udruženja žrtava. To su najpre bili podaci o onima koji su nestali, godinama nije bilo traga o njihovoj sudbini da bi vremenom njihova tela bila pronađena, ekshumirana, a potom i identifikovana. Znači, sve ono što pripada tom procesu, znači ekshumacije pa onda identifikacije, proizvodi taj red podataka koji pripada činjenicama, i to je nešto što, nadam se, niko ne bi doveo u pitanje. Postoje razni izveštaji organizacija za ljudska prava, međunarodnih organizacija, domaćih, lokalnih organizacija, koje su se svih ovih godina oružanih sukoba bavili dokumentovanjem ratnih zločina. U tim izveštajima ima, ti izveštaji se prije svega zasnivaju na izjavama očevidaca svedoka, žrtava i do sada kad god su te izveštaje objavljivali organizacije za ljudska prava koji imaju, uživaju ugled u međunarodnoj i domaćoj javnosti, to nikada nije osporavano. Štaviše, mnoge podatke koje su navodile organizacije za ljudska prava u svojim izveštajima, oni su naknadno u sudskim procesima, znači, bile razvijene do forme dokaza, i doprinele su da se utvrdi odgovornost optuženih. Sve ostalo, rekla bih, možda sam propustila nešto, sve ostalo ostaje u toj ravni utvrđivanja činjenica o onome što se dogodilo. Ja pre svega mislim na povrede međunarodnog humanitarnog prava u oružanim sukobima. Istoričari, novinari, organizacije za ljudska prava, ovi poslednji najvažniji projekti ove tri organizacije, Istraživačko-dokumentacionog centra, pa onda Fond za humanitarno pravo i Documente o popisu stvarnih žrtava zapravo

čine taj prostor utvrđivanja činjenica veoma lako vidljivim. Naravno da će biti uporedo sa tim procesom utvrđivanja činjenica preko dokumentovanja biti i onog drugog procesa koji će iznositi podatke koji drugačije, na drugačiji način prikazuju ili oblikuju istoriju i prošlost. Rekla bih da postoje sigurno više od pet hiljada raznih dela: knjiga, tekstova raznih časopisa tematskih, čak i nekih monografija, koji prikazuju događaje u oružanim sukobima koji je ozbiljan način protureče činjenicama i dokazima utvrđenim pre svega procesima pred Haškim tribunalom. Po mome mišljenju to jeste jedan veliki problem o kome se treba veoma ozbiljno posvetiti upravo u vezi s tim procesom utvrđivanja činjenica radi stvaranja jedne potpunije slike o toj prošlosti. Po meni postoji najmanje pedeset knjiga o "herojima" kao što su Radovan Karadžić Ratko Mladić i neki drugi. Činjenice koje o tim, takvim herojima iznose autori, u ozbiljnoj su suprotnosti sa činjenicama koje su utvrđene u sudskim procesima. Htela bih da kažem da ćemo stalno u procesu utvrđivanja istine imati taj sukob o kome govori Žarko Puhovski, sa onim koji pokušavaju da oblikuju prošlost, istoriju i da tumače događanje u skladu sa političkim njihovim interesima, a ne sa činjenicama. Taj proces utvrđivanja činjenica je zapravo jedan proces dokumentovanja, istraživanja i otkrivanja činjenica. I budući da u Hrvatskoj postoji veoma razvijeno istraživačko novinarstvo, rekla bih da je uopšte taj proces utvrđivanja istine jako dobio upravo zahvaljujući istraživačkom novinarstvu, hrvatskom. U tom smislu evo ja otvaram ovaj prostor da učesnici u ovoj sesiji govore o tom procesu utvrđivanja istine, odnosno dokumentovanja, otkrivanja i značaja toga za utvrđivanje istine. Sami učesnici su predložili da idemo redom kako imamo zacrtano u programu, pa najpre imamo Zorana Pusića.

Zoran Pusić: Hvala lijepa. Zadovoljstvo i čast mi je pozdraviti sve prisutne. Posebno mi je zadovoljstvo na ovakvoj konferenciji pozdraviti visoke predstavnike Međunarodnog suda u Hagu gospodina Holthuisa, tajnika suda, i gospodina Pocara, predsjednik suda, Međunarodnog suda u Hagu. Ekselencije, i ambasadore i ambasadorice u Republici Hrvatskoj i naravno sve ljude koji, među koje i sam spadam, koji smatraju da je ovaj put na čijem tragu je ova konferencija nešto kako se dolazi do boljeg društva i do nečega što mi smatramo da je pretpostavka za takvo društvo, a to je istina. Međutim, iz iskustva znamo kako je teško doprijeti do ljudi koji su zaključke donijeli na vlastitom lošem iskustvu, ili na strahu, ili na predrasudama ili na propagandi kojoj su bili izloženi. To sve ljude zatvara i onemogućuje im da prihvate drugačija iskustva i mišljenja, čini ih zatvorenim čak i za činjenice koje se ne uklapaju u njihovu predodžbu i njihovu sliku o tome šta je istina. Moramo priznati da kod svakog čovjeka postoje u nekom dijelu takav, ti osjećaji i takve prepreke. Ali put do istine vodi kroz vrata, samo kroz ona vrata koja su otvorena za činjenice. Čak ili pogotovo onda kada te činjenice nisu ugodne. Ono što ću govoriti, ja sam naslovio "Od važnosti istine u utvrđivanju činjenica ka važnosti činjenica u utvrđivanju istine". I mislim da je to dobra polazna točka. **Da su činjenice važne za utvrđivanje istine, da se do istine teško može doći ako se činjenice ne znaju ili se ne uvažavaju.** Čini mi da je to toliko očigledno da može poslužiti kao početni zajednički stav za ljude koji o tome što je istina imaju različita, često oprečna mišljenja. Koliko god takav stav o povezanosti činjenica i istine zvuči banalno, kao preduvjet za mogućnost razgovora on isključuje sve one, a njihov broj u vremenima

ispunjenim činjenicama o kojima je na ovom skupu riječ nije tako mali, koji otvoreno tvrde da je laž korisna za društvo. Dapače, da je oblik patriotizma. Dio auditorija iz Hrvatske, a ja ću se ograničiti na primjere iz Hrvatske zbog toga, prvo, što ih najbolje poznajem, ne zato što ih nema i u drugim sredinama, i zato što mislim da govoriti i čistiti ispred svojeg praga je stvar gotovo pristojnog ponašanja i zato što mislim da je to za moju zemlju najkorisnije. Dakle, auditorij iz Hrvatske sjeća se novinara koji su zagovarali laganje kao patriotski čin. Svećenika koji su iznošenje nepovoljnih činjenica osuđivali kao samo sramoćenje. Ministra pravosuđa koji je javno propagirao da djecu od malena treba učiti da mrze Srbe. Sudionici konferencije iz drugih zemalja ove regije vjerojatno se mogu dosjetiti i sličnih primjera, iz zemalja iz kojih dolaze. Izjava poput ovih danas je manje, ali pojedini istupi svako toliko pokazuju da ta uvjerenja, ako su potisnuta, nisu nestala. Dapače, da su prisutna i kod dijela intelektualne elite. Tako vrlo utjecajni biskup na političkom skupu, ne prije deset godina, nego prije mjesec dana, u svojem govoru, između ostalog, kaže: "Individualizacija krivnje", misli se na krivnju za ratne zločine, "đavolski je posao. I to je napad na hrvatsku samostalnost". Tu protivljenje individualizaciji krivnje isključuje ustanovljavanje činjenica, a time i mogućnost da se uopće do istine dođe. Istina je tu dana *a priori*, ako je činjenice ne potvrđuju, tim gore po njih. No mnogo češće nego, barem danas, nego otvoreno zagovaranje neistine je selektivno biranje i falsificiranje činjenica kako bi se neistine i pristrane poluistine prikazale kao istine. Notorni su primjeri zločina samo jedne strane, na našoj strani to su uvijek samo izolirani pojedinačni ekscesi. Moji kolege i prijatelji iz drugih zemalja regije vjerojatno će se kritično osvrnuti na svoje sredine, dopustite da se ja kritično osvrnem na svoju. Tako na primjer u TV emisiji "Nedjeljom u dva" bivši ministar zdravstva i obrane kaže, to je bilo 2001.: "Svi zločini o kojima se danas priča, Pakračka poljana, Gospić, Lora, plod su mašte tako dugo dok nisu dokazani. U Hrvatskoj je bilo ratnih zločina samo u samoobrani. U Pakračkoj poljani stradalo je nekoliko civila koji su pucali u leđa na hrvatske vojnike". Međutim, na sudovima, i to na sudovima u Hrvatskoj gdje je suđeno za zločine baš na spomenutim lokalitetima, iznesene su činjenice koje su pokazale da su priče bivšeg ministra puno bliže plodu mašte i na osnovi kojih su počinitelji osuđeni na više od sto godina zatvora. I na primjer gradonačelnik Osijeka koji u zalaganju za svojega koalicijskog partnera Branimira Glavaša javno optužuje Državno odvjetništvo da podiže optužnice samo protiv Hrvata zbog nekoliko Srba, a nitko nije optužen niti osuđen za zločine nad hrvatskim civilima u Osijeku, kojih je prema opetovanim gradonačelnikovim izjavama poginulo 1200. Međutim, činjenice su malo drugačije. Za ratni zločin nad Hrvatima podignute su u Osijeku 352 optužnice, a osuđeno je 109 ljudi, i to Srba. Prema službenom popisu koji se može dobiti u osječkoj bolnici, od početka '91. do '95. bilo je na širem području Osijeka 405 slučajeva nasilnih smrti civila. U taj broj uračunate su i žrtve kavanskih tučnjava i grabežnih umorstava, ali i ljudi koji su ubijeni s Reihlom Kirom u autu, žrtva iz Glavaševih garaža uz čije ime u tom popisu još stoji napomena terorista kao i osobe nađene u Dravi sa selotejpom preko usta. Činjenica, činjenice i istina nisu isto. U vremenima opterećenim predrasudama, strahom i mržnjom može poznavanje i priznavanje svih činjenica dovesti do zaključka koji će u mirnim vremenima biti nepojmljivi. Od mnogih primjera koji mogu potkrijepiti ovu tvrdnju izabrao sam sljedeći, jer na žalost, kao što kaže ona uzrečica "vrag leži u detaljima", i zato je te stvari koje pokušamo

govoriti na općem nivou, važno spustiti ih na primjeren. U Novskoj je u studenom i prosincu 1991. pobijeno nekoliko obitelji. Ubili su ih pripadnici HV-a na vrlo brutalan način, s klanjima, silovanjima i rezanjem prstiju da bi se skinuli prsten. Neki od počinitelja su pritvoreni. Činjenice su ustanovljene u istrazi i protiv njih je podignuta optužnica. Vojni sud ih je oslobodio uz obrazloženje da su ubojstva počinili u stanju ozlojeđenosti jer su pretpostavljali da je okupatorska vojska koja je privremeno okupirala Vukovar bila dočekana s odobravanjem od dijela srpskog pučanstva. Supruga dvojice od ubijenih podnijele su odštetni zahtjev. Jedan je još u postupku, a drugi je odbijen uz obrazloženje da su zločine počinili, da su zločin počinili pripadnici HV-a u uniformama HV-a, ali ne u radno vrijeme. Dok se skupljaju milijuni kuna za neke hrvatske građane koji su optuženi za ratne zločine, nekim hrvatskim građanima, žrtvama zločina, kao što je žena čiju su obitelj pobili u Novskoj, a sigurno ima i niz drugih primjer, obustavljena je trećina i onako premale penzije za naplatu sudskih troškova. Počinitelji zločina kao bivši pripadnici HV-a dobivaju puni iznos. Ovih nekoliko primjera navedeni su kao ilustracija nekih poteškoća na putu od činjenica do istine. Moglo bi se reći da je odnos prema činjenicama odraz polagane transformacije političke scene u Hrvatskoj. Od postojanja političke volje da se zločini pripisu samo protivničkoj strani preko izostanka političke volje da se zločini procesuiraju, ako su počinjeni s naše strane, do današnje političke volje da se zadovolje standardi potrebni za ulazak u Europsku uniju što podrazumijeva i funkcionirajuće etnički nepristrano pravosuđe i sudstvo. U knjizi "Zločin i kazna" profesor Zagrebačkog sveučilišta Jovan Mirić piše: "Budući da nije realno očekivati ozbiljenje kršćanskog nauka da zlo uzvratimo dobrim i da oprostimo, moramo tražiti alternativan način prekidanja paklenog kruga zla, odmazde i protuodmazde." Koji je to način? Bogato je povijesno iskustvo zla i beščašća pokazalo da to može biti samo istina. Činjenice nisu cijela istina, ali je otvoreno i skrupulozno skupljanje i uvažavanje činjenica nezaobilazan put prema onoj vrsti skladne povezanosti činjenica koju nazivamo i koja predstavlja istinu. Hvala lijepa.

Nataša Kandić: Naše vreme je do petnaest do dva i molim paneliste, a i one koji će se posle javljati za diskusiju, da o tome vode računa. Sada je na redu Safer Hukara, direktor Istraživačko-dokumentacionog centra, koji je pokrenuo, po mom mišljenju, najvažniji projekat koji se tiče utvrđivanja činjenica i stvaranja istine o događajima. Reč je o projektu, o stvaranju popisa stvarnih žrtava poimenično pomenutih i izlasku iz tog kruga brojki. To je jedini način da posle Prvog i Drugog svetskog rata na ovim prostorima učinimo nešto što jeste najmoćnije oružje protiv zaborava, protiv zloupotreba i protiv svakog pokušaja revizionizma. Utoliko, znači, popis stvarnih žrtava jeste nešto što pripada najvažnijem poslu u ovom procesu utvrđivanja istine. Ja ću da zamolim gospodina Hukaru da nam prikaže kako zapravo to izgleda, taj popis koji ćemo, koji će ovih dana ili možda za nekoliko meseci biti u potpunosti završen u Bosni, koji je u toku, što se barem tiče žrtava na Kosovu, a početak će u Srbiji i popis stvarnih žrtava državljana Srbije i Crne Gore u oružanim sukobima '91. i '95., '98. i '99., a plan je da se takav popis stvarnih žrtava provede u Hrvatskoj, u Makedoniji i naravno u Sloveniji.

Safer Hukara: Hvala, Nataša. Pozdravljam sve prisutne ispred Istraživačko-dokumentacionog centra Sarajevo i ukratko ću u sljedećih deset-petnaest minuta iznijeti naša iskustva vezano za projekat gubici stanovništva '91., '95. godina, a vezano za prikupljanje, obradu, selektiranje, sortiranje i izvještavanje iz te dokumentacije. Situacija u Bosni i Hercegovini je bila ista, i sad je trenutno kao i u svim, ostalim zemljama u regionu. Znači svi su, i neke organizacije i neki političari i novinari, baratali različitim brojevima kad su u pitanju žrtve rata. Ti brojevi su se kretali u jako velikim rasponima i najveći koji sam ja čuo je tristo pedeset hiljada žrtava. Sam zdrav razum govori da je to nemoguće jer ako kažemo, recimo, da je dvjesto hiljada u Bosni i Hercegovini, to bi značilo da je izgubljeno dvadeset gradova po deset hiljada stanovnika. U Bosni nema toliko gradova da se nabroji u kojima je toliko stanovnika. Pošto je takva situacija u zemlji bila, a državne institucije nisu ništa učinile praktično da financiraju i naprave nekakav ovakav popis, ustvari ovo nije samo popis, ovo je čitav jedan projekat, onda smo mi krenuli sa tom idejom i uz pomoć norveške vlade smo priveli kraju taj projekat. U čemu se sastoji projekat? Znači, kad smo krenuli s projektom, morali smo prvo odrediti granice do kojih će ići projekat. Tu smo se opredjelili da radimo popis svih ubijenih stanovnika Bosne i Hercegovine. Znači, samo stanovnika Bosne i Hercegovine. Mi imamo podatke i o strancima koji su bili na teritoriju Bosne i Hercegovine, ali oni nisu u sklopu ovoga projekta. Isto tako smo se opredjelili da radimo popis svih ubijenih bez obzira na naciju, vjeru, regionalnu, teritorijalnu pripadnost i također i status u ratu. Znači, radimo evidenciju i svih vojnika i civila. Nije bitno, znači, kakva je pripadnost tog lica bila, bitno je to da je on izgubio život u ratu nasilnom smrću. Cilj nam je bio da ne baratamo brojevima, znači, htjeli smo u startu da prikupljamo podatke za svako lice pojedinačno tako da svaka žrtva praktično dobije ime, prezime, ime oca, matični broj po mogućnosti, ako možemo doći do takvih podataka. Kod jednog lica imamo datum rođenja, mjesto rođenja. tri općine. To je unosilo velike zabune u broj žrtava. Imamo općinu rođenja žrtve, imamo općinu stanovanja kad je počeo rat i općinu pogibije. Često ljudi u spiskovima ljude svrstavaju, isto lice u sve tri općine, a čovjek je, šetao je, kretao se, živio na raznim mjestima. Zato dolazi do raskoraka u broju žrtava. Pored toga bitno nam je za svaku žrtvu da utvrdimo, znači, njegovu nacionalnost, vjeroispovijest, ako je moguće. To meni lično nije bitno, ali je nekim političarima jako bitno, pa, eto, ajde možemo i to. Zatim pripadnost vojnoj formaciji i način stradanja te žrtve. Imamo više načina stradanja. Znači, vodimo evidenciju o nestalim i ubijenim. Ubijene žrtve mogu biti ubijene na razne načine. Sad, moguće je pretraživati i po tim kriterijima. Zatim, na kraju svega, ako možemo doći do fotografije, vidjet ćete kasnije imamo jako puno fotografija, žrtve i grobnog mjesta ako je žrtva sahranjena. I također je bitno da ako je žrtva ekshumirana, da znamo iz koje grobnice je ekshumirana. To je neki set podataka koje mi prikupljamo u našem projektu za jednu žrtvu. I pored ovoga prikupljamo i svjedočenja ljudi koji su bili prisutni kod ubistva ove žrtve, ako je bilo takvih, i drugi dokumenti koji mogu to dokumentovati. Sva dokumentacija s kojom smo mi u projektu baratali sastoji se iz raznog tipa dokumentacije. Imamo, recimo, dokumente pisanog karaktera, imamo preko osam hiljada svjedoka, imamo preko četrdeset hiljada fotografija spomenika, grobova, spomenici su jako bitni jer na njima imamo prilično dosta informacija o jednoj žrtvi. Često nam fali datum stradanja žrtve, recimo, obično familija kada nekoga sahrani onda napiše datum na spomeniku, mi smo i te

podatke kao izvor informacija koristili. Imamo ime oca, recimo, onda i kao dokaz uostalom. Tako da smo uslikali preko četrdeset hiljada spomenika, uslikali smo, skenirali smo sve novine, ratna izdanja novina, i iz Republike Srpske i Federacije, i sve te članke i fotografije čitajući pohranili smo u računare i obradili. Pored toga imamo jako puno videozapisa i tonskih zapisa, imamo gomilu obrađenih knjiga koje su privatna lica, recimo, pisala o ratnim zbivanjima, a i od državnih institucija imamo dosta podataka koje smo prikupili. Imamo samo šest baza podataka od drugih institucija do kojih smo došli na razne načine. Recimo, imamo, konstruovali smo bazu ICMP-ja i bazu ICTY-ja, mnoga udruženja građana, onda Ministarstva obrane, imamo jako dobre podatke o federalnom Ministarstvu obrane, također imamo iz Republike Srpske. Onda imamo dosta podataka od vjerskih institucija. Recimo, od crkvi. Imali smo i dosta problema prilikom prikupljanja svih ovih podataka na terenu. Međutim, kako smo pravili rezultat, količina problema se smanjivala. Ljudi su nam sve više izlazili u susret i sami su nam davali informacije. Imamo jedan svjetao primjer o političaru, jednom iz Bosne. Ivo Miro Jović je sam nazvao i poslije dugog traženja ustupio nam je podatke o HV-u, o vojnicima HV-a koji su poginuli u Bosni i Hercegovini. I to smo pohranili u bazu. Znači, radom na terenu u šest regiona količina podataka koje smo prikupljali stalno je rasla, i to vrtoglavom brzinom. Trenutno u bazi ima oko dvjesto sedamdeset hiljada zapisa o žrtvama, međutim to nisu pojedinačne žrtve. Mi za jednu žrtvu imamo više izvora dokumenata, znači, duplikata, tako da smo primjenili pravi sistem dokumentiranja. Za svaku žrtvu koja je u bazi možemo napraviti jedan mali dosje, da ga tako nazovemo, sa svim podacima o žrtvi, sa svim događajima u kojima je ta žrtva učestovala, da li je bila zatvarana, mučena, maltretirana, svjedoci koji su bili prisutni i sve to možemo za svaku žrtvu pripremiti. Pored toga moguće je napraviti, recimo, po regionima, po općinama, dosje. Možemo dobiti svu dokumentaciju sa područja jedne općine, možemo dobiti sa jednog regiona, možemo po nacionalnom kriteriju, po vjerskom kriteriju, po pripadnosti vojsci, napraviti razne analize. Recimo, radimo dosta podataka za tužilaštvo. Upravo tako selektiramo za potrebe tužioca kada netko traži podatke. I pored svih tih podataka u jednom trenutku smo zaustavili rad jer baza je tako vrtoglavo rasla da nešto nije bilo u redu. I onda smo napravili čekiranje, ukrštanje podataka, sortirali smo ih na nivou Bosne i Hercegovine, znači ne po regionima, i vidjeli smo da se jedan te isti čovjek javlja na više mjesta. Jednom se javlja u bazi koju je dala vojska, drugi put se javlja u bazi koju je dala neka nevladina organizacija, treći put se javlja u nekoj knjizi koju je dala neka vjerska institucija. Potpuno isti čovjek. Kad se uporede podaci, utvrdi se da je to potpuno isti čovjek. I tako smo dva puta zaustavili rast baze. To ćemo sad na jednom grafikonu i pogledati. Tu izgleda da se baza u jednom trenutku smanjila, ali nije se smanjila, nego je ustvari rasla, ali je rasla, više se smanjivala, nego što je rasla. E, to je to. Recimo, ima ovdje period, dvije hiljade i šeste godine, gdje imamo pad broja obrađenih, prikupljenih podataka. Pad je još veći nego što je tu prikazano. Znači, da je u međuvremenu bilo i rasta koji je anulirao ovaj pad. Šta smo dobili ovakvim radom? Napravili smo dvanaest sesija po općinama u Bosni i Hercegovini i Republici Srpskoj, čitavoj, znači Banja Luka, Sarajevo, Prijedor, Mostar. Na tim prezentacijama sa organizacijom Nansen dijalog centar napravljena je prezentacija samo za tu regiju. Bilo je jako puno interesenata. Prikupili smo jako puno podataka. Ljudi su nam sami donosili podatke o svojoj porodici, o svojoj djeci, davali su izjave

šta se desilo tako da smo čekirali, imali smo recimo pogrešnih imena, pogrešno ime osobe. Onda dođu roditelji kažu da nije, pogotovo ima problema sa slovima č, ž, š. Svo vrijeme našeg rada tenzije su u zemlji u političkim strukturama rasle protiv naše organizacije, no međutim, kako smo u javnosti iznjeli podatke, te tenzije su lagano splasle. Sve je manje protivnika i sve je više pristalica mišljenja koje i mi imamo o broju žrtava i šta se desilo u Bosni i Hercegovini. Rezultate ove naše analize ću vam sada ukratko prezentirati. Kad smo krenuli s ovim projektom, odredili smo granice da to bude '92., '95., pošto je rat u Bosni i Hercegovini počeo '92. Međutim, prikupljanjem podataka, dobili smo dosta podataka o građanima Bosne i Hercegovine koji su stradali '91. godine u ovim drugim republikama. Njih držimo posebno, al' nismo propustili priliku da i njih identificiramo. Trenutno identificiranih imamo ukupno 511, znači onih koji su stradali u '91. godine. Imamo, što je obaveza kod nas, složene po nacijama. Imamo, gore vidite civile, vojnike. Ovaj status nepoznata, vidite on je nula, nama služi kad imamo dileme da tu smještamo, da ga ne bi zaboravili. I onda uvijek kad dobijemo novu informaciju, ova kolona mora biti prazna. I ovo su ukupni iznosi '91. godine. Sad je ono pravo stanje, od '92. do '95., pravo stanje rata u Bosni i Hercegovini. E, znači, ovdje imamo ukupan broj, opet na žalost moramo govorit o brojevima mada ovi naši brojevi nisu procjene, nego su izračunati na osnovu konkretnih imena ljudi. To je najnoviji podatak od prije dva dana. Kako to izgleda po drugim, ako to napravimo presjek po nekom drugom kriteriju, po nekoj drugoj dimenziji, kako mi to kažemo. Ovdje imamo stanje ubijenih i nestalih u tom periodu, po nacijama. Ubijeni i nestali. Porodice nestalih ne vole reći da su oni ubijeni. I mi tako i vodimo. Ubijeni i nestali su po nacijama, vidimo da je 66 posto Bošnjaka, da je Hrvata 7, 85 posto, Srba 25,58 posto i ostalih ima 0,5 posto. Dalje imamo, ako gledamo stanje civila, kako su civili stradali po nacionalnoj strukturi, pa imamo isto to za vojnike. Ako pogledamo civile, može se primijetiti da su bošnjački civili najviše stradali, a kad pogledamo vojnike, manje su procentualno stradali bošnjački vojnici nego civili. Ako gledamo po nacijama, uzmemo dimenziju nacije, pa unutar jedne nacije odnos vojnika i civila koji su stradali u ovom ratu, pa Hrvati, recimo, unutar hrvatskog korpusa, kako vole reći u Bosni i Hercegovini, civili i vojnici, Srbi također, ostali, ovdje imamo interesa udruženja žena, polna struktura žrtava, vidimo da je skoro deset posto žena stradalo u ratu u Bosni Hercegovini. Ako dijelimo žene vojnicima, i žena vojnika, recimo, i to je bitno, onda ukupno žena po nacionalnosti, po nacionalnoj strukturi. Ova je jedan zanimljiv grafikon koji je proizašao iz baze podataka. Ovaj grafikon, ovaj prvi grafikon je Zvornik, općina Zvornik. Period '92. godine. I po mjesecima. Šta se ova crna... crvena su ubijeni, a crna su nestali. I vidimo kad je u periodu najviše nestalih i ubijenih, u periodu maj, juli negdje. Maj, juli u Zvorniku. Šta u Bratuncu, u općini Bratunac imamo? Imamo isti slučaj. Potpuno. Ako pogledamo sve ove općine vidimo da se svugdje ponavlja, jedino imamo izuzetak Srebrenicu '95. godine gdje imamo pik '95. godine kad je onaj veliki masakr bio. Znači, svugdje... Šta se može zaključiti iz ovih grafikona? Kad su ljudi najviše nestali, ubijeni? U periodu kad je JNA još bila u Bosni i Hercegovini. Tada su se praktično desili najveći zločini. A to je bazirano na konkretnim činjenicama. Ovo računat sam izračuna na osnovu brojeva, evidentiranih. Imamo ovdje i neke tabele. Ima jako puno kombinacija po raznim kriterijima. Tu se mogu praviti analize, recimo, koliko je ljudi koji su živjeli u jednoj općini, a stradalo u drugoj opštini, sticajem okolnosti. Tako je slučaj Srebrenice.

Srebrenica nije imala toliko stanovnika da bude osam hiljada ubijenih Srebreničana. Tu su još i Bratovčani, prognani iz Bratunca pa su ubijeni u Srebrenici. Neki su ubijeni tamo, a neki su ubijeni u Srebrenici. Isto tako, Zvorničani, ljudi su se kretali tako... Te analize bi o migraciji stanovništva trebao isti detaljno napraviti. Ima toga jako puno. Mi sad upravo radimo te analize. Dosta su nam postavljali problem vojnika. Recimo, jer mnogi su u ratu kritikovali što smo prikazali više vojnika nego što ih je stvarno bilo. Međutim, mi smo se držali dokumenata. Dokument u kojem je netko proglašen vojnikom za nas je validan. Ako prima familija prima vojnu penziju, znači da je on vojnik. A to što je socijalno pitanje rješavano na taj način, to je drugi problem. Upravo zbog socijalnih pitanja ljude su stavljali kao vojnike i onda to, kad se ovako gleda, izgleda skroz drugačije. Onda je bilo bitno da li je taj vojnik stradao u borbi ili je stradao kao ratni zarobljenik. Jer i tada spada pod zaštićena lica. Ovo je primjer općine Prijedor.. Imamo znači mogućnost da sortiramo po godinama kako se to dešavalo isto u nekoj općini. Civili, vojnici... To bi bilo ukratko o ovom projektu. Ja vam se zahvaljujem na pažnji.

Nataša Kandić: O ovom projektu i podacima, činjenicama koje su utvrđene moglo bi se satima govoriti i predstavljati i doći do zaključka da to jeste jedan od najvažnijih poslova u utvrđivanju istine i stvaranju historijskog pamćenja. Ja se nadam da ćemo za tri-četiri godine imati poimenično popis svih žrtava u oružanim sukobima u bivšoj Jugoslaviji i prekinuti sa užasnom praksom da se o žrtvama govori samo u brojkama a da imena nema nigde, i da ih se političari, i brojki sećaju samo u okviru određenih događaja, i posle toga sve nestaje. Sledeći naš gost je Clint Williamson koji je, otkako su izbili sukobi u bivšoj Jugoslaviji, bio uvek u prilici da bude i da učestvuje u stvaranju činjenica. Osim toga, on je veliki poznavalac prilika u postkonfliktnim društvima svuda u regiji. Posebno Kosovo, ali je neko ko nas poznaje iznutra, kao retko ko drugi.

Clint Williamson: Hvala, Nataša. Zadovoljstvo je biti ovdje, sudjelovati na ovoj konferenciji i vidjeti da je toliko ljudi zainteresirano za ove teme, toliko starih prijatelja i bivših kolega. Kao što je Nataša rekla, sudjelujem u radu na ratnim zločinima u ovoj regiji od ranih 90-ih, kao tužitelj MKSJ-a, kao zaposlenik UN-a na Kosovu, kao zaposlenik vlade SAD-a i sad kao veleposlanik SAD-a za pitanja ratnih zločina. Dužnost koju obnašam je iznimna unutar vladinih institucija diljem svijeta jer niti jedna druga vlada nema veleposlanika za ratne zločine, ali upravo to naglašava važnost koju vlada SAD pridodaje ovim pitanjima. Moja je vlada bila izrazito uključena u samo osnivanje MKSJ-a i osiguravala je kadrove i sredstva u samim počecima rada suda. Zapravo sam i ja tako započeo s ovim poslom. Danas nastavljamo podržavati Tribunal kroz diplomatski trud, dijeljenjem informacija i financiranjem kao najveći pojedinačni podržavatelj proračuna suda. Mnogo smo investirali u MKSJ kao vlada i ja sam, na osobnom planu, sam puno uložio, s provedenih sedam godina života ondje. Ali sav teški rad i novac uloženi u MKSJ su posljedica jednog cilja. A to je da Tribunal uspije u ostvarivanju pravde i do određenog stupnja, u pomirenju u ovoj regiji. Kako se približavaju posljednji dani tribunala, ključno je za SAD, Kanadu, Japan i naše europske partnere nastaviti podržavati njegov rad

financijski, diplomatski i možda najvažnije, našim naporima da dovedemo bjegunce na sud kako bi im se sudilo. I ponavljam, ovdje danas kao što sam i ponavljalo tijekom posljednjih nekoliko mjeseci. Apsolutno je nezamislivo da Radovan Karadžić i Ratko Mladić nadžive Tribunal i izbjegnu pravdi. Mora im biti suđeno na MKSJ-u ili na nekom međunarodnom mehanizmu koji će nastaviti s ovakvim radom. Osim osiguravanja da MKSJ uspješno završi sa svojim poslom, druga ključna komponenta našeg pristupa u radu po pitanjima ratnih zločina u ovoj regiji je osigurati da se vaše domaće snage i sposobnosti razviju da mogu nastaviti s ovim slučajevima. Jer ako se MKSJ zatvori, mora postojati neko drugo mjesto na kojem će se procesuirati ratni zločini na domaćim sudovima. MKSJ je uspostavljen 1993. jer nisu postojale domaće snage da odrade ovaj posao. Ali, mnogo se promijenilo od 1993. i vi u ovoj prostoriji ste imali velik utjecaj na to, na to da se promjene dogode. Vi koji djelujete na području NVO-a i u grupama civilnoga društva učinili ste mnogo na mijenjanju javnog mišljenja i gurali ste političke vođe da se suoče s ovim vrlo teškim pitanjima. Na žalost, premalo novinara je učinilo to isto. Drago Hedl i njegovi kolege u Feralu su iznimka koja potvrđuje pravilo. Ali, takvog rada moramo vidjeti više u medijima, suočavanja s teškim pitanjima, postavljanja teških pitanja, a ne samo govoriti ono što je trenutno popularno reći. Oni koji rade u domaćim tužiteljstvima i sudstvu odigrali su golemu ulogu istražujući i procesuirajući slučajeve čak u vremenima kada javno mnijenje u vašim zemljama to nije podržavalo. Ali, upravo je hrabrost to, više no bilo što drugo, što će ovu regiju pogurati prema pomirenju i što će pokazati da međunarodne institucije više nisu potrebne da se bave ratnim zločinima na ovim prostorima. **I pravi test nije kada se Srbinu može suditi u Hrvatskoj zato što je pobio Hrvate. Test je kada se Hrvat u Hrvatskoj može suditi zato što je pobio Srbe. Ili kada se Srbinu sudi u Beogradu za zločine počinjene nad Bošnjacima. Ili kada se Albancu sudi u Prištini za zločine koje je počinio nad Srbima. Ili kada se Bošnjaku sudi u Sarajevu jer je ubio Hrvata. Ali, nije samo da se sudi niže rangiranim vojnicima. Domaći sudovi moraju pratiti zapovjednu liniju. Moraju dosegnuti više rangirane koji su odgovori za počinjene zločine.** U nekim je zemljama u regiji u tom području postignut velik napredak. U drugim zemljama manje, ali bih vas sve požurio da vam to što prije postane rutina. Da to postavite kao normu, slijedite presedane koji su postavljeni, uključite se u suradnju preko granica, radite zajedno kako biste uvidjeli kako je raditi na problemima ratnih zločina. Poenta je u tome da počinitelji ratnih zločina znaju da iako su u svojoj domovini, da im se sudi jer su pobili članove druge etničke skupine i da ne mogu umaći pravdi. **Kada se to dogodi, tada su pravo i pravda prevagnuli. Kada znaju da će biti smatrani odgovornima i kod kuće, na njihovim domaćim sudovima, tada će svi u regiji i svi koji gledaju izvana imati potpuno povjerenje u domaći pravni sustav.** A to me upravo podsjetilo na temu današnje rasprave o važnosti činjenicu u ustanovljavanju istine. Kao što je nekolicina govornika već danas rekla, postoji nekoliko verzija istine. Katkad su te istine potkrijepljene činjenicama, katkad nisu. Ali, tijekom vremena, te istine postanu toliko usađene u glavama ljudi da one postanu stvarnost, i gotovo je nemoguće pokazati ljudima da je neka druga verzija možda bliže istini. To je trenutak u kojem pravosudni procesi imaju ključnu ulogu. Vrlo je teško u jednom novinskom članku ili u 3-minutnom izvještaju na televiziji uvjeriti ljude da činjenice ne podupiru verziju istine koju su oni prihvatili. Ali u sudskom postupku dokazi se iznose metodično, tijekom određenog razdoblja i činjenice se evidentiraju

na vrlo transparentan način. To tjera ljude da se suoče s istinom na način na koji to ne bi mogao niti jedan drugi medij. Suđenja ne promatra svatko, a katkad čak i oni koji promatraju suđenja ne mijenjaju svoja mišljenja. Niti jedno suđenje nije savršeno, niti na MKSJ-u, niti na nekom domaćem sudu. Ali s vremenom, činjenice iznesene u sudnicama imaju velik utjecaj na ustanovljavanje istine bilo to na MKSJ-u ili, možda i značajnije, na nekom domaćem sudu i dat ću vam jedan primjer. Na MKSJ-u sam vodio istragu o zločinima počinjenim u Vukovaru. Ljudi koji su bili u vukovarskoj bolnici, odvedeni su i ubijeni na Ovčari. Tamo sam bio šest tjedana koliko je trajala ekshumacija. Napravio sam nacrt optužnice i podignuo jednu od optužnica na sudu. Ali, shvatimo, moj utjecaj iz sudnice u Hagu u Srbiji mnogo je manji nego kada je gosp. Vukčević u sudnici u Beogradu optužuje sunarodnjake Srbe za iste te zločine. Zato moramo prepoznati primarni cilj svakoga sudskog procesa, a to je da su oni koji su počinili zločine kažnjeni, a za žrtve da pravda bude zadovoljena. Ne možemo pobjeći od činjenice da ti procesi igraju veliku ulogu u stvaranju dokaza što se zbilja dogodilo. A svi mi, ne samo sudionici u sudnicama, imamo obvezu pomoći tim procesima da uspiju. Najvažnije je za žrtve koje su propatile i preživjele užasne zločine i koje još uvijek čekaju na pravdu i nakon 15 godina. Važno je za uspostavljanje vladavine prava i važno je jer se tek nakon ustanovljenja verzije istine potkrijepljene činjenicama može doći do pravog pomirenja. Hvala.

Nataša Kandić: Naše vreme je isteklo, ali ćemo da produžimo s tim da će onda biti još kraća pauza za ručak. Molim Dragu Hedla da preuzme reč sada.

Drago Hedl: Poštovane dame i gospodo, dopustite mi da vas pozdravim i da s vama podijelim nekoliko misli o temi za koju me organizator zamolio da nešto kažem, a koja se zove "Doprinos istraživačkog hrvatskog novinarstva u utvrđivanju istine". O tome sam radio, na tom sam radio desetak, možda i malo više godina pa bih htio reći i nekoliko rečenica o kontekstu u kojima je istraživačko novinarstvo moglo doći do onoga što bi se moglo nazvati istraživanje o utvrđivanju istine. Mediji u Hrvatskoj, ne svi i ne u jednakoj mjeri, bili su predvodnica u utvrđivanju istine kada je riječ o novijoj povijesti ovih prostora. Ako igdje važi pravilo kakao se ono čega nema u medijima nije ni dogodilo, onda bi se to u mnogim situacijama moglo primijeniti upravo na temu o kojoj govorimo. U ratnim strahotama koje su se dogodile i čije se posljedice još osjećaju nije bilo lako slijediti tanke niti koje bi mogle dovesti do istine. Prevladavajući raspoloženje kako je vlastita žrtva najveća, toliko velika da ne ostavlja nimalo prostora za tuđe, nije stvarala ozračje u kojem bi se tragajući za istinom moglo govoriti i o tome. Zaokupljena vlastitom nesrećom i vlastitom tragedijom javnost nije bila raspoložena slušati o tuđima. Tema ratnih zločina je i te kako zaokupljala medije dok su odgovorni za zločine ne samo šetali na slobodi već i obnavljali značajne funkcije u svojim sredinama ili se pak skrivali od ruke pravde. Mediji su nerijetko bili jedino mjesto na kojemu su žrtve njihovih zločina mogle doživjeti kakvu-takvu zadovoljštinu. Novinski tekstovi o tome zato su bili dobrodošli, no samo kad je pitanje zločin prema većinskom narodu. **Suočavanje s činjenicom da su se i u vlastitom narodu činili zločini bilo je gotovo jednako bolno za neke kao i suočavanje sa samim zločinom koji je taj narod neosporno trpio. Takve teme gurale su se**

pod tepih, a oni koji su ih odatle izvlačili bili bi proglašavani nacionalnim izdajicama. Uvijek se postavljalo pitanje zašto pisati o njihovim žrtvama kada su naše bile veće. "Njihove" i "naše" žrtve u prevladavajućem dijelu javnosti nikako se nisu mogle mjeriti i uspoređivati. Dok su naše žrtve bile svete, njihove su bile zaslužene. Dok smo mi patili, oni su dobili samo što ih je pripadalo. Kada netko opljačka banku ili u mirnodopskom vremenu nekoga ubije ili siluje ili učini nekakav drugi zločin, javnost će bez izuzetka to osuditi. Nacionalni predznak osobe koja je to učinila pri tome će biti posve nevažan. Kada su ratni zločini u pitanju, stvari stoje posve drugačije. Ne samo što ćemo biti blagonakloni prema takvim osoba ako su pripadnici našeg naroda, već će ih nemali broj ljudi doživljavati i kao heroje, uopće ne želeći vidjeti ništa loše u onome što su radili. Samo puna istina o onome što se dogodilo može dovesti do toliko potrebne katarze bez čega ne može biti solidne osnove na koju će se graditi suživot i zdravi odnosi među narodima koji su do jučer ratovali. Uveličavanje vlastitih žrtava ili minoriziranje ili posve negiranje tuđih na ovim prostorima je poznata praksa. Mediji su tome, na žalost, također dali veliki doprinos. Zbog toga se događa da ratovi ovdje nisu završeni mirovnim sporazumima, oni su, ti mirovni sporazumi, tek stanika do nove prilike kada bi se u drugačijim povijesnim okolnostima nastavljalo ondje gdje se prošli put stalo. Radeći na dokumentarnom filmu "Vukovar posljednji rez" s ovdje prisutnim režiserom i koautorom gospodinom Baljkom, čija je namjera bilo progovoriti o velikoj tragediji toga grada, ali tako da o njoj prvi put govore akteri s obiju strana, sjećam se jedne arhivske snimke upotrijebljene u filmu gdje jedan od sudionika mitinga koji su prethodili ratu kaže: "Neka nas pogine koliko god treba, ali vratit ćemo dug iz '41.". Govorio je to pedeset godina nakon te '41. Smijemo li zataškavanjem onoga što se dogodilo jučer, okretanjem glave od zločina u vlastitom dvorištu i nekažnjavanjem onih koji su za to odgovorni ostaviti prostora da netko za deset, dvadeset ili trideset godina reciklira rečenicu koji sam citirao pa da ona tada glasi: "Neka nas pogine koliko treba, ali vratit ćemo dug iz '91.".

U ograničenim mogućnostima koje su im stajale na raspolaganju, jer u atmosferi koja je često puta bila okrenuta protiv njih mediji su, opet ponavljam, ne svi i ne u jednakoj mjeri, pridonijeli da priča o ratu koliko god krvava bila na kraju ne ispadne crno-bijela. Činili su to vrlo često i na vlastitu štetu, a oni koji su po tome najdublje kopali bili su izloženi prijetnjama, na žalost, ne samo verbalnim. Nije bilo lako naći svjedoke, a još manje dokumente koji bi potkrijepili ono što su svi znali. A svi su znali da su ljudi nestajali daleko od fronte, svi su znali da je bilo likvidacija civila, svi su znali kako se i gdje to dogodilo i svi su znali tko je za to odgovoran. A također su znali i tko je zločine činio, a neki su bogme znali kolika je bila okrutnost zločina koji su počinjeni. No nitko nije bio voljan, ili malo tko, o tome govoriti. Taj neprobojni zid šutnje nije bilo lako probiti. Tek rijetke pukotine u tom monolitu bile su put da se dođe do potvrde kako ono što svi znaju netko i potvrdi. Počeli su se javljati insajderi, svjedoci, prvi dokumenti pa je ono što su svi znali postalo i javna stvar. Mediji su ono što su svi znali, ali nitko o tome nije htio govoriti, prisilili da ono što se obično naziva institucija sustava počne i djelovati. Mnogi novinski tekstovi inicirali su istrage i prisilili državna odvjetništva da pod pritiskom javnosti počnu raditi na onome o čemu su i sami sve znali, ali o čemu nije postojala volja prije svega politička da to dođe na dnevni red. Mediji su zaslužni, a u nečijim očima i danas krivi, što su

otvoreni brojni slučajevi koji bi, da se o njima nije javno progovorilo, i danas bili prekriveni prašinom, čekajući trenutak da ih za deset, dvadeset ili pedeset godina netko izvuče na svjetlo dana i kada više ne bude svjedoka i suvremenika, prikaže na strašnji način od onoga kakav je stvarno bio, ne zbog toga da bi se saznala istina, već da bi taj događaj bio opravdanje zločinima koji će biti počinjeni kako bi se vratio nekakav povijesni dug. Mediji po treći i posljednji put, ne svi i ne u jednakoj mjeri, činili koliko su mogli da se otvore i najmračnije stranice novije povijesti, ne zbog toga da bi blatili vlastite vojnike i ono za što su se oni borili kako to u svakoj prigodi govore kritičari takvog pristupa, već, naprotiv, da bi pokazali kako iza zločina ne stoje narodi, već pojedinci. Novinari su bili ti koji su često nauštrb i vlastite sigurnosti istraživali putove koji vode do istine, znajući unaprijed da ta istina može biti vrlo bolna i da svima neće svidjeti. No upravo ta istina pokrenula je mnoge procese kojih se danas s više ili manje odlučnosti vode u pravosudnim institucijama potvrđujući barem dio one izreke da je pravda spora, ali dostupna. Do sada smo se na žalost uvjerali tek u prvi dio te izreke, onaj o sporosti pravde. Hvala.

Rasprava

Nataša Kandić: Ja mogu da ukradem još desetak minuta jer ne bi bilo dobro da u ovoj sesiji govore samo panelisti, učesnici koji su predviđeni programom, a da nemamo vreme da i drugi o tome razgovaraju. Ja vas molim da budete što konkretniji u onome što hoćete da kažete i ako neko ima neko pitanje. Evo, prvo se javila Nadica Ojdanić iz Srbije, iz Beograda, inače neko kome su roditelji nestali u julu '99. godine na Kosovu.

Nadica Ojdanić: Hvala. Ja bih postavila pitanje gospodinu Williamsonu. Dva pitanja. Zašto je Haradinaj izuzetak u odnosu na ostale optuženike iz Bosne, Hrvatske i Srbije kojima nije dopušteno bavljenje politikom, zašto se on bavi politikom i zašto je on izuzetak? I drugo, molim vas, baš zbog mog slučaja i slučaja porodica čiji sam ja danas ovde predstavnik, hoće li vođa OVK-a posle odgovarati za svoje zločine kao što odgovaraju generali i političari iz Hrvatske, iz Srbije, iz Bosne? Konkretno mislim na Agima Čekua, Hasima Tacija. I kada? Hvala.

Nataša Kandić: Izvinite, ali možda to pitanje je... Gospodin Williamson nije u tužilaštvu Haškog tribunala, Nadice.

Nadica Ojdanić: Ja se izvinjavam, zato što je rekao da dobro poznaje situaciju na Kosovu, zato što je bio...

Nataša Kandić: Dobro u tom kontekstu.

Clint Williamson: Pokušat ću kratko odgovoriti. Što se tiče gosp. Haradinaja i njegova privremenog uvjetnog puštanja i uvjeta tog puštanja, to pitanje treba biti postavljeno MKSJ-u. Nemam nikakvu ulogu u tom procesu

i ovo je pitanje prikladnije postaviti tribunalu. Što se tiče drugih dvoje protiv kojih je podignuta optužnica, nekoliko je optužnica podignuto, u moje vrijeme. Započeto je nekoliko istraga i podignuto nekoliko optužnica, uključujući one protiv gosp. Limaja i gosp. Haradinaja. Saznanja do kojih smo došli u tim slučajevima proslijeđena su MKSJ-u za suđenja. Ne mogu govoriti što se sada tamo događa u smislu do kuda je istraga došla. Mogu reći da smo razočarani nedovoljnom suradnjom MKSJ-a i srpskih vlasti na ovim slučajevima. Svakako potičemo više suradnje između obiju strana granice, podjednako na slučajevima koji se tiču srpskih žrtava i albanskih žrtava. I to je nešto što se mora dogoditi.

Nataša Kandić: Izvolite.

Ivan Pandža: Vidite moju nogu? Od koga da ja tražim odštetu za nju. Rata nije bilo. Samo ima ratnih zločinaca. Pitam vas s obzirom na istinu koju tu neki ljudi traže. Ja sam bio u Hrvatskoj, u Vinkovcima. Nisam nigdje drugdje bio i sad nemam nogu. Tko će mi platiti ovu nogu, tko će platiti mojim prijateljima koji su izginuli? Kažete da nije bilo rata, samo govorite da su bili ratni zločinci pa ako mi to možete objasniti. Inače, imam još puno pitanja, ne bih sada. Samo evo tu jednu stvar, ako mi možete objasniti. Molim vas.

Nataša Kandić: Mi smo tek u regiji, u državama počeli sa tom debatom konzultacijama o tome kako doći do istine i pravde. Reparacije, program za reparaciju još uvek su nešto što se na ovim prostorima ne pominje, nema nijednog zvaničnog programa za reparacije. Postoje samo individualni postupci tužbe za naknadu štete. Ono što mi iz organizacije za ljudska prava koji zagovaramo uspostavljane pravde i primenom reparacija, mi hoćemo da se stvore uslovi u kojima će doći do utvrđivanja žrtava prema kriterijama koji su primenjivali i u drugim postkonflitnim društvima i da svojim učešćem pomognemo da nacionalne vlade dođu do toga da je njihov zadatak i u tome da se oforme programi za reparaciju koji će ne samo utvrditi odgovornost onih za počinjena dela, u smislu kada su tužbe protiv na pojedinačnom nivou, nego doneti program koji će u materijalnom smislu, u novčanom smislu nadoknaditi ono što jesu patnje i bol koji su preživele žrtve. Molim vas nemate mikrofona, molim vas ...

Ivan Pandža: Ja vas moram još pitati. Ovo sam napravio da vam kažem da sam samo branio ovu državu. Ja se ne čudim kad o istini govori gospodin Pusić, ali se čudim gospodinu Hedlu koji je živio na prvoj crti koji zna da mi nismo imali nikakva oružja da smo se samo branili, da smo htjeli svoju državu, radi toga ja to pitam. Kakvu to istinu sada nama netko objašnjava nakon petnaest godina, šta je to istina. Zbog toga ja ovo sve pitam. Niste nikoga pozvali tko bi drugačije o toj istini govorio. Uvijek o istini govore ljudi koji nisu skloni istini, ljudi koji su nam pedeset godina govorili svoju istinu, sad smo mislili da je to iza nas, sad se stvara nova istina o ovom ratu. Znači međunarodna zajednica i drugi u tri navrata u zadnjih sto godina nisu nam dali da imamo svoju državu. Sada kad je imamo, opet oni koji je nisu željeli žele neku istinu, žele da te države ne bude. Ali mi imamo u genima to da ne priznajemo snagu ničiju, mi ćemo uvijek htjeti državu i to će

uvijek biti problem. Znači, ne treba nam osporavati naša prava, a ideolog rata je onaj koji vi znate da je rekao da su Srbi na opancima donijeli blato neka to i nose a to je ideolog onih koji se bore za istinu, i nikad ga ne spominju. Misle da sam svakodnevno na nekom skupu. **Ajmo naći razloge rata, nitko ne govori o razlozima, svi hoće istinu, a ne žele o razlozima. Mi stvaramo opet uvjete za, kako vi kažete, sukob jer ne volite o ratu pričati. Moramo znati zašto je bio rat. Istina je samo jedna. Svi kažu da se za nju treba zalagati i boriti. Pa hajmo utvrditi istinu da se to ne ponovi.** Što je Adžićem nije ni optužen, ali mi koji smo se branili bez oružja mi koji smo išli goloruki, civili jer vojske tada nije bilo, mi sada trebamo odgovarati, a rata nije ni bilo.

Nataša Kandić: Ovaj skup nije predviđen i osmišljen za iznošenje istina, organizatori ne iznose istinu. Mi danas i sutra raspravljamo o različitim instrumentima, postupcima i procedurama koje su poznate, koji se primjenjuju u posttotalitarnim, postkonfliktnim društvima za utvrđivanje činjenica na kojima se zasniva i uvek se zasniva istina i u tom smislu je rasprava važna, ali pri tome treba da imamo u vidu da mi ovde danas ne iznosimo nikakve istine. Nego govorimo o važnosti činjenica za utvrđivanje istine.

Neva Miklavčič Predan: Izvinite, nitko danas ne priča o žrtvama Romima raznih zločina na Kosovu. Mi se susrećemo s tim problemom jer neki od njih dođu čak i u Sloveniju tražiti azil. Oni su svi redom odbijeni i oni koji su dobili azil u Njemačkoj sada su vraćeni u neke vrlo neizvjesne situacije gdje treba da žive u rovovima. Isto tako bih od gosp. Hukare htjela saznati s tih njihovih prezentacija pod imenom „Drugi“; druge žrtve drugih nacionalnosti, mene zanima da li je tu riječ i o Romima i kolike su te brojke, ako biste mogli reći. Hvala.

Josip Jurčević: Evo, ja ću iskoristiti svoje tri minute. Neću duže od tri minute.

Nataša Kandić: Oprostite, danas se po drugi put javljate.

Josip Jurčević: Ja ću biti ovdje, ja ću se javljati ovdje u svakoj raspravi jer mi niste dali da budem izlagač iako imam kompetenciju veću od svih ostalih kada se radi o ovome. Ali, pustite me da iskoristim svoje tri minute.

Nataša Kandić: Vi ste potpuno ravnopravni.

Josip Jurčević: Ja vas molim, pustite me da iskoristim svoje tri minute. Prvo ću iskoristit 15 sekundi odgovoriti kolegi. On s pravom pita što je to istina. Prije stotinjak godina, ugledni svjetski, a porijeklom francuski sociolog i filozof je rekao tko određuje istinu u nekom društvu, bez obzira koliko je veliko to društvo. Istinu određuje onaj tko ima moć, to je odgovor. Kada se radi o percepciji što se događalo ovdje, uporno se nameće teza o etničkom, međuetničkom ili međunacionalnom sukobu. To je percepcija koja je

nametnuta i strateški razrađena od srbijanske oružane agresije prije '90. godine. Ona se sada ponovno nastoji reinstitucionalizirati tako da sve ovo sjajno što je govorio o načelima gosp. Williamson, jednostavno se ovdje ne može provesti jer ovdje nema institucije, kad kažem ovdje mislim na prostor bivše Jugoslavije, zapravo to je više država, dakle. Jednostavno, nema institucijske volje da se dođe do istine, i da se onda sankcioniraju oni koji su počinili zločine. A kratko rečeno, radi se o tome da su sve pozicije moći, odnosno većinu pozicija moći u državama bivše Jugoslavije naslijedile strukture koje su imale moć prije '90. Tako smo i ovdje čuli jednu zanimljivu tezu, gdje se i danas petnaest godina nakon toga pokušavaju neke političke pozicije iz 90. braniti danas. I one su u funkciji neke buduće istine. A zato, zanimljivo je da haški sud, jel, i to ću reći i to sam više puta pisao, s time ću završiti dakle, ne bavi se zajedničkim zločinačkim pothvatom koji se može veoma jednostavno dokazati na razini cijele bivše Jugoslavije, nego konstruira jednu vrlo problematičnu tezu o zajedničkom zločinačkom poduhvatu, koju je veoma teško dokazati. Na području za cijelu bivšu Jugoslaviju postoji egzaktni dokumenti, dokazi, a to su vlasnički odnosi. Naime, sve naslijeđene strukture iz bivše Jugoslavije preuzele su moć u državama nastalim nakon raspada Jugoslavije i budući da je društveno vlasništvo u komunizmu bilo do '90. nakon '90. možete vrlo egzaktno pratiti tko je to opljačkao tijekom oružanih sukoba sve stanovnike i državljane bivše Jugoslavije. Zašto se haški sud ne želi baviti tim zločinačkim poduhvatom koji se veoma jednostavno može dokazati do posjeda goleme bivše društvene imovine. Ako bi se to htjelo dokazati za SDP, onda se to može najlakše dokazati upravo na toj promjeni vlasničkih odnosa, pa me zanima što o tome misli gosp. Williamson.

Clint Williamson: Dobrim dijelom se slažem s vama. Ono o čemu ja govorim su principi, i u pravu ste. Nije bilo političke volje da se riješe ovi slučajevi. Zato su Ratko Mladić i Radovan Karadžić još na slobodi, zato je Goran Hadžić još na slobodi. Protiv tih je ljudi podignuta optužnica, ali razlog zbog kojeg je MKSJ otvoren već 15 godina je zato što ljudi i političko vodstvo nisu imali hrabrosti suočiti se s tim slučajevima. I dalje vidimo da se takve stvari ponavljaju, tako da ste apsolutno u pravu. Drugo pitanje koje je bilo postavljeno; o Romima. Slažem se s vama da treba početi raditi na više slučajeva. U lipnju 1999. radio sam na Kosovu u Prištini, i s mjesta na kojem sam odsjeo sam vidio kako gore romske kuće. To su činjenice, takve stvari su se događale, i netko treba odgovarati zbog toga. MKSJ ima ograničene mogućnosti; osnovan je da bi riješio samo određen broj slučajeva, samo one koji se tiču vodstva. Time se vraćamo na ono što sam već rekao, a to je da se prava odgovornost za ono što se dogodilo mora ustvrditi ovdje, na domaćim sudovima. Ljudi se moraju s time pomiriti, i dok se to ne dogodi, ljudi niti ne mogu shvatiti što se dogodilo. Ljudi moraju vidjeti da se zbog zločina podižu optužnice. Mislim da ovdje postoji nerazumijevanje oko nekih slučajeva koji su završili kao predmeti MKSJ-a, nerazumijevanje onog protiv čega su zapravo podignute optužnice. Dobrim dijelom su i mediji za to odgovorni jer nisu objektivno izvještavali. Dakle, imali ste priliku čuti samo jednu stranu priče, a zapravo su održana brojna suđenja za sve strane. Govorite da nisu podignute optužnice protiv vojske Jugoslavije i protiv vodstva Srbije. Ja sam pisao optužnice za te slučajeve kada sam radio na MKSJ-u. Optužnice su bile podignute, završile su na suđenju. Dokazi su predočeni u tim slučajevima, povezivali smo

dokaze mjesecima, godinama, tako da u dokumentaciji MKSJ-a ima puno više no što biste htjeli vjerovati. Nije još gotovo, daleko je od savršenog, ali ponavljam, svodi se na to da cijela priča niti neće biti gotova dok ljudi ovdje u regiji, posebice političko vodstvo, ne odluče tome stati na kraj.

Nataša Kandić: Ja se izvinjavam, žao mi je, ali moram da objavim da je ova sesija završena.

(iz publike) Ja vas molim samo za još jedno...

Nataša Kandić: Molim vas, žao mi je. Molim vas, imamo samo pola sata vremena.

Prvi dan: Četvrta sesija: Uloga sudskih procesa za ratne zločine u kazivanju istine

Uvodničari i uvodničarke:

Carla del Ponte, Glavna tužiteljica Međunarodnog kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju

Mladen Bajić, Glavni državni odvjetnik Republike Hrvatske

Marinko Jurčević, Glavni tužitelj Tužiteljstvo Bosne i Hercegovine

Vladimir Vukčević, Tužitelj za ratne zločine, Republika Srbija

Fausto Pocar, Predsjednik Međunarodnog kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju

Meddžida Kreso, Predsjednica suda BiH

Biljana Sinanović, Okružni sud u Beogradu

Nataša Kandić, Fond za humanitarno pravo

Moderator: **Ivo Josipović**, Pravni fakultet

Ivo Josipović: Zahvaljujem predstavnicima medija. Dame i gospodo, otvaram našu popodnevnu sjednicu. Mi se danas bavimo ulogom sudskih procesa za ratne zločine u kazivanju istine. Kao što ste vidjeli prema rasporedu, imamo dvije grupe gostiju, imamo jednu tužilačku ekipu, na čelu s našom glavnom tužiteljicom haškog suda gđom. Carlom Del Ponte, tu je gosp. Mladen Bajić, glavni državni odvjetnik Republike Hrvatske, gosp. Marinko Jurčević, glavni tužitelj Bosne i Hercegovine, i gosp. Vladimir Vukčević, tužilac za ratne zločine Republike Srbije. Nakon toga u drugom dijelu, upozoravam, neće biti pauze jer smo kasnili. Imamo ekipu glavnih sudaca, njih ćemo upoznati poslije. S tim da evo, još bih vas upoznao i s time da ćemo ovu sesiju imati u trajanju od jednog sata, dakle do 16 sati, zatim do 17 sati bez pauze drugu i nakon toga idemo dalje prema rasporedu s jednim manjim zakašnjenjem.

Carla Del Ponte: Dragi kolege, dame i gospodo. Najprije bih se htjela zahvaliti organizatorima i donatorima ove konferencije na njihovu ustrajnom i plemenitom zalaganju po pitanju ratnih zločina i srodnih tema. Stoga, dopustite mi da odmah prijedem na stvar. Općenito, često čujemo pojmove poput pravde i istine. Olako ih doživljavamo iako ih u praksi nije lako postići, a posebice ne na sveopće zadovoljstvo. Zadovoljiti svaki određeni interes, bilo nacionalni ili pojedinačni, je vrlo teško, posebice s jasno definiranim mandatom Tribunala, vremenskim okvirom, ograničenim sredstvima i nedostatnom suradnjom sa svim državama. Naš je zadatak što bolje odraditi posao utvrđivanja činjenica o zločinima i osigurati pravdu žrtvama i narodima bivše Jugoslavije. Kritičarima, uključujući i one ovdje u Hrvatskoj koji i dalje dovode u pitanje čak i jurisdikciju MKSJ-a, ponosno mogu reći da je Tribunal postigao zavidne rezultate. UN-ovo Vijeće Sigurnosti, u svojoj mudrosti i poznavanju međunarodnog prava, je ovlastilo MKSJ da riješi slučajeve individualne kriminalne odgovornosti. Neki od predsjednika, premijera, ministara, generala, viših policijskih zapovjednika, vođa paramilitarnih skupina, javno istaknutih ličnosti su optuženi i odgovaraju pred međunarodnim sudom. Bez ikakve sumnje, u Hagu su se vodili ili se još uvijek vode slučajevi najozbiljnijih i najistaknutijih zločina počinjenih na teritoriju bivše Jugoslavije. To me vodi do glavne teme današnje diskusije, uloge suđenja za ratne zločine u utvrđivanju istine. U postizanju toga cilja, uloga tužiteljstva je predstavljati žrtve počinjenih zločina. Stoga je tužiteljstvo glavno odgovorno za osiguravanje dostatne pažnje vjerodostojnim svjedočanstvima na sudovima i u široj javnosti. Kako se ne može doći do svih dokaza, tako niti svi počinitelji neće završiti na sudu i isto tako nema mogućnosti, bilo fizičkih ili vremenskih, da svi svjedoci na sudu i svjedoče. Tako da čak niti jedno kvalitetno suđenje, poput onog u Hagu, katkad ne može biti dovoljno da u potpunosti zaštiti žrtvu. Ova konferencija, nakon one u Sarajevu, nastavlja istraživati različite načine utvrđivanja i kazivanja istine nakon sukoba. Polemika o sukobima i ratnim zločinima počinjenim na teritoriju bivše Jugoslavije tek je donekle uspjela. Još uvijek je prisutna u medijima i svakodnevnom životu. Ta polemika je često ispolitizirana, i na žalost, kako to često biva kada se o ratnim zločinima raspravlja iz perspektive političara, zanemaruje se interes žrtava. Prečesto se miješaju pojmovi istine i utvrđivanja činjenica. Istina može biti subjektivan pojam koji se tek slabo oslanja na činjenice, i svaka strana često ima svoju istinu. S druge strane, činjenice su neupitne i upravo sudski procesi, poput onih za ratne zločine, sa svim svojim provjerama i istražiteljskim radom, mogu odgovoriti na ozbiljna pitanja i mogu utvrditi činjenice izvan svake sumnje. Utvrđivanjem činjenica izvan svake sumnje, kazneni sudovi pridonose jasnijem razumijevanju počinjenih zločina i jasnom uvidu u kontekst sukoba. Zadaća tužiteljstva je iznijeti dokaze koji otkrivaju prirodu sukoba, bilo internog ili međunarodnog, i time staviti podignute optužnice u pripadajući pravni okvir. Zapravo nam se može

činiti da se dogodio niz oružanih sukoba između različitih strana u složenom kontekstu raspadanja bivše federalne države, koji je pokraj svega začinjen ekstremnim militantnim nacionalistima. Političari, povjesničari, i drugi bi vrlo lako nastavili beskrajne rasprave o prirodi sukoba, uključujući politološke i povijesne definicije ljudske patnje i individualne odgovornosti. Nasuprot tome, sudske optužbe ciljaju točno na ljudsku dimenziju kaznenog zločina; na počinitelja i žrtvu. Veliki slučajevi iza sebe ostavljaju sveobuhvatnu dokumentaciju prošlih sukoba. Svjedočanstva svjedoka su od fundamentalne važnosti. Oni nam govore o zastrašujućim uvjetima u sabirnim logorima, o kampanjama etničkog čišćenja, mučenjima, silovanjima i seksualnom ropstvu, masovnim pogubljenjima, oduzimanju privatnog vlasništva, otimanju vrijednih religijskih predmeta, pustošenju i pljački. Najvažnije, govore nam o ljudskim patnjama. Važno je da nam svjedoci to sve ispričaju i mi ih moramo slušati. Oni nam olakšavaju da shvatimo dalekosežnost sukoba obojenih etničkom mržnjom. Njihove priče nam predočuju kako je tamo bilo, na tom određenom mjestu u točno određeno vrijeme. Bilo to na Ovčari ili u Vukovaru, Stupnom Dolu, Medačkom Džepu, Potočarima, Bratuncu, Foči ili Višegradu, Mostaru, Grabovici, Sarajevu, Dubrovniku, Suvoj Reci ili Đakovici. Moći ćemo razumjeti svjedočanstva vrlo skromnih, jednostavnih ljudi samo ako ih budemo slušali. Priprosti ljudi nam mogu pomoći da shvatimo poantu, kao što je to primjerice bilo sa svjedocima, običnim seljacima s Kosova, na suđenju pokojnom Miloševiću. U tim pričama ima puno više no što nam se isprva čini. Upravo nas takve priče potiču na zaključak da nisu odgovorni samo vojnici, policajci, ili neke paravojne skupine, za masovne zločine koji su se događali, nego i oni koji su ih zapovijedali, oni koji su potpirivali sukobe svim mogućim, službenim i neslužbenim, propagandnim alatima. Dakle, jedino ako ćemo slušati, možemo već iz sudnica shvatiti da oni koji su dali povod i zapovjedili razne operacije i kampanje koje su rezultirale opakim zvjerstvima i ljudskim patnjama moraju odgovarati pred sudovima. Dok činjenice i istinu o događajima iz povijesti potkrijepljenu činjenicama možemo ustanoviti, sve istine i sve činjenice ne možemo ustanoviti. Stoga se moramo potruditi i ustanoviti glavne činjenice i one najbitnije događaje kaznene prirode koji su se dogodili. Primjerice, detaljno smo ustanovili događaje u Srebrenici, Sarajevu, Foči. Ali, mi možemo samo pomoći ljudima da shvate što im se dogodilo, njima, njihovim susjedima, njihovim županijama, kantonima, republikama, i to na pojedinačnom stupnju, što je također vrlo važno. **Doseg počinjenih zločina je toliko velik, okrutnost tako groteskna da je nemoguće razumjeti i zaliječiti sve nastale rane samo putem suda za ratne zločine. Međutim, očito je da su rezultati sudskih procesa, njihova arhiva i utvrđene činjenice ključni dio ustanovljavanja istine i utiranje puta za pomirenje.** Zločini ostavljaju tragove. Ne postoji zločin koji nije ostavio trag. Istraživanje složenih zločina uključuje puno više no samo svjedoke i njihova svjedočanstva. Često ni nema preživjelih svjedoka.

Tužiteljstvo Haga je bilo zaista sretno jer je uspjelo pronaći šačicu preživjelih masovnih pogubljenja na Ovčari i u Srebrenici. Ali, tragove groznih zločina je još uvijek moguće pronaći u sjećanjima ljudi. Pa čak su i sami ubojice, iz razloga poznatih samo njima, ostavili dokaze svojih zločina. Poput videosnimaka u Trnovu od Škorpiona, ili u Brčkom koje je snimio Goran Jelisić. Još jedan vrlo važan način utvrđivanja istine je putem priznavanja krivnje gdje god je to moguće. Na MKSJ-u je ukupno 20 optuženika/ica koji/e su priznali krivnju uključujući Biljanu Plavšić, Milana Babića, nekoliko optuženih za Srebrenicu, Miroslava Bralu i druge. Najbliže koliko možemo prići istini, s aspekta počinitelja kaznenog djela, su upravo svjedočanstva onih koji su pred sudom priznali krivnju. Njihova priznanja su zaista vrlo bitna koliko god ih žrtve smatrale neprihvatljivima. Ona su od velikog značaja, najprije zbog toga što priznaju počinjenje zločina, očituju pokajanje i prihvaćaju krivnju, iako ne uvijek iskreno, ali najvažnije od svega, osiguravaju nam informacije. Informacije koje žrtve nikada ne bi mogle znati. Primjerice, o planiranju i organiziranju zločina, te potom njegovu prikrivanju. Priznavanjem krivnje nekih optuženika, sudu je omogućeno preskočiti brojna saslušanja svjedoka, izbjegnuto je ponovno traumatiziranje žrtava. Svjedočanstva pokajnika nam osiguravaju priznanje namjere, jasni uvid u kontekst, i naravno, zapovjedni lanac određene akcije. Osim svjedoka, tužiteljstvo u sudnice uvodi i golemu dokumentaciju koja je rezultat složenih istraživanja i analiza. Razni dokumenti su predloženi sudu kako bi se dokazala, primjerice, struktura zapovjednih lanaca, bilo ona službena ili neslužbena. Čak ni vojne strukture nisu uvijek jasne, a da ne govorimo o raznim paravojnim skupinama, često osnovanim od tajnih službi ili interesnih kriminalnih grupa. Kako bilo, tragovi ipak ostaju i možemo ih pronaći u različitoj službenoj, administrativnoj i financijskoj dokumentaciji, korespondenciji i osobnim dokumentima. Postoje primjerice, dijelovi različitih komunikacija koje su se vodile tijekom rata kada je svatko prisluškiavao svakoga. Ako je uopće dostupna i valjana, ovakva komunikacija predstavlja vrijedan izvor katkad zaista šokantnih informacija i ciničnih primjedbi koje su optuženici izmjenjivali u privatnoj komunikaciji. Ovakvi dokumenti, bez kapi krvi, nam često govore i više od samih svjedoka. Govore nam kako su se ratne snage organizirale, održavale, tko je zapovijedao, kako su se ilegalne aktivnosti odvijale i prikrivale, a sve u svrhu nekih njihovih jasno određenih ciljeva. Ovdje mogu iznijeti jedan primjer. Možda se pitate zašto moj Ured toliko inzistira na privatnim spisima i potpunoj dokumentaciji Ratka Mladića. Zato što upravo dokumentacija može govoriti sama za sebe i to da Ratko Mladić nije bio odmetnik, nije bio neki luđak koji je svojevóljno otišao pustošiti po Bosni kako bi realizirao neke svoje lude ideje. Ne, on je bio viši službenik Vojske Jugoslavije na službenoj dužnosti u Bosni, i to kao zapovjednik Vojske Republike Srpske. Dva je puta bio unaprijeđen tijekom rata, u osobnom dosjeu vojno i političko vodstvo iz Beograda ocijenilo ga je najvišim

ocjenama, te je također i više no darežljivo nagrađen za svoja ratna postignuća. Ako usporedite ove činjenice s onim što cijeli svijet zna i sa službenim činjenicama koje su izvještavane Beogradu, onda smo izvan svake osnovane sumnje ustvrdili da je službeni Beograd izravno sudjelovao u ratu u Bosni. Ne samo to, Beograd je potom organizirao i ugodno skrovište za Ratka Mladića i druge kako bi umakli međunarodnoj pravdi. Gdje je on sada? Još uvijek u Srbiji. Ništa nije učinjeno kako bi se zaustavilo Mladića i druge, ništa nije učinjeno kako bi se kaznilo Mladića i druge. Ima još zanimljive dokumentacije koja govori sama za sebe. Iz Hrvatske, na primjer, imamo zaista reprezentativnu dokumentaciju tj. transkripte iz Ureda pokojnog predsjednika Tuđmana. Službeni sastanci su se snimali vrlo pedantno i precizno i stoga predstavljaju autentični i snažni prikaz promišljanja i planiranja samog vodstva. Ne biste trebali imati ikakvih iluzija, istovremeno nam nedostaju mnogi dokumenti. Na primjer, u Srbiji vlasti još uvijek ne mogu naći gdje je nestala Miloševićeva dokumentacija. Začudujuće, ratna arhiva predsjednika Republike Srpske, Radovana Karadžića, također je nestala bez ikakva traga. Koja slučajnost! U potrazi za istinom svakako moramo još puno toga učiniti. I još mnogo počinitelja ratnih zločina mora završiti pred sudom. Želimo vidjeti kvalitetne potrage da možemo svjedočiti situaciji u kojoj će sami vojnici priznati zločine govoreći: "To sam učinio ja, a ne cijela moja postrojba!", ili kada će zapovjednici jedinica reći: "Ja sam bio odgovoran, to su moji ljudi. Ja sam im naredio da to učine, znao sam što se događa, ali sam to dopustio", ili kada će političari priznati da su znali da se zločini događaju, nisu progovorili o tome u javnosti i nisu tražili kažnjavanje za počinitelje zločina. Kada ljudi budu tako razmišljali, biti ćemo puno bliže istini o samom ratu, i da se poslužim riječima britanskog filozofa i matematičara, Bertranda Bracella: "Rat ne određuje tko je bio u pravu, već samo tko je preživio." U završetku, voljela bih ponoviti, Tribunal je vaš partner u potrazi za istinom. Sada smo koncentrirani na uspješan završetak mandata Tribunala i postizanje partnerstva s nacionalnim sudovima i tužiteljstvima. Zajednički radimo na istom cilju i nastavljamo dijeliti svoja iskustva, i gdje god je to moguće i dokaze. Ozbiljni izazovi su još uvijek pred nama. Hvala vam, puno vam hvala na pažnji.

Ivo Josipović: Mladen Bajić, Glavni državni odvjetnik RH

Mladen Bajić: Teško je govoriti nakon govora glavne haške tužiteljice ali ipak imam, u ime Državnog odvjetništva Republike Hrvatske i o tome što se poduzima u Republici Hrvatskoj na utvrđivanju činjenica i istine oko zločina koji su se dogodili, imam i ja nešto kazat. Gospođe i gospodo, kolegice i kolege, prije svega, dopustite mi da se zahvalim organizatorima što su omogućili svojim pozivanjem nama tužiteljima iz ovoga područja, svima onima koji se bave ratnim zločinima, kako u Hagu, tako u Srbiji, Bosni i Hercegovini i u Hrvatskoj, da vam kažu nešto o svojim ulogama i onome što državna odvjetništva ili tužilaštva rade u sudskim postupcima u predmetima za ratne zločine, a sve u cilju utvrđivanja istine i privođenja zločinaca

pravdi. U Državnom odvjetništvu Republike Hrvatske mi smo odavno svjesni kako je pokretanje kaznenih postupaka koji su odgovorni za ratne zločine jako važno i važan doprinos utvrđivanju istine o onome što se događalo za vrijeme rata na prostorima Republike Hrvatske i da su činjenice i problemi vezani za utvrđivanje činjenica i dokaza jedini ograničavajući faktor u utvrđivanju istine odnosno procesuiranju predmeta za ratne zločine. Naglašavam, jedini ograničavajući faktor. Zbog toga je i uloga ove konferencije jako značajna jer može svima nama kojima je u interesu da utvrdimo istinu o Domovinskom ratu, o zločinima koji su se dogodili jedino sinergijskim djelovanjem i nevladinih udruga civilnog društva i sustava koji se bavi time, pomoći da postignemo najbolje rezultate. Za razumijevanje dosadašnjeg rada na ovim predmetima, posebno rada Državnog odvjetništva i drugih državnih odvjetništava na predmetima ratnih zločina važno je kazati što smo radili u prvoj fazi odnosno početkom devedesetih godina. To je razlog zbog čega ću vam pokušati, u najkraćim crtama, kazati što smo radili i kako je to otprilike izgledalo.

Već u drugoj polovici 91. godine, a zatim intenzivno u 92. i drugih ratnih godina, policija je podnosila kaznene prijave za zločine i to najvećim dijelom, u prvoj fazi protiv nepoznatih počinitelja, jer nije bilo prijeporno da su se zločini dogodili, a počinitelji su manje-više bili, u to vrijeme, nepoznati. Zbog toga su se i prijave podnosile protiv većeg broja osoba, tamo gdje su bili poznati počinitelji, svih onih koji su se dotakli tog područja, bili prisutni na njemu i za koje se moglo pretpostaviti da bi određenim dijelom bili suodgovorni za zločine koji su se dogodili. Često je tada pojedinom prijavom prijavljivani velik broj osoba, u nekim slučajevima se znalo koja je postrojba vojske ili policije suprotne strane bila na određenom mjestu na dan kad se zločin dogodio. Osim činjenice da je zločin počinjen i podataka o postrojbi često se nije znalo ništa više i zbog toga su prijave obuhvaćale tako velik broj osoba. Državni odvjetnici su se našli i nalazili u situaciji da su imali nesporne dokaze, činjenice, podatke o tome da je zločin počinjen, da su imali u prijavi navedene, kao počinitelje, osobe koje su tada, u vrijeme izvršenja djela, bile na tom mjestu i u puno slučajeva su tada donošene odluke kojima se protiv manje-više svih prijavljenih osoba pokretalo kazneni postupak. Kako se na osnovi toga može zaključiti da su prijavljivani za ratne zločine samo pripadnici suprotne strane, moram istaknuti da su već 91. bile podnesene i prve prijave protiv pripadnika hrvatske policije i vojske za počinjenje ratnih zločina ili za kaznena djela ubojstva. Istina, to je bio mali broj prijava dok je velika većina prijava bila podnesena protiv pripadnika vojske i policije na suprotnoj strani, što je bilo i normalno, s obzirom na agresiju prema Republici Hrvatskoj. Na ovaj način su većinom do kraja 95. godine, a zatim sve manje do 2000. godine podnesene prijave protiv više od četiri i pol tisuće osoba, dio prijava je odbačen, dok je protiv otprilike tri tisuće sedamsto i nešto malo više osoba pokrenut kazneni postupak, dakle otvorena je istraga, vođen je kazneni postupak, podignute optužnice pa čak i donesene presude koje su ranije, prije desetak ili više godina, u njima donesene. Ujedno smo obavijestili javnost o tome što radimo i kako revidiramo takve postupke. To je takozvana revizija predmeta ratnih zločina i tako je percipirana u javnosti, iako to zapravo ne znači jer takav institut u kaznenom postupku, Zakonu o kaznenom, ne postoji, ali govorim o činjeničnoj reviziji takvih predmeta. Zatražili smo dakle od svih državnih odvjetnika preispitivanje donesenih odluka, prikupljanje dodatnih podataka i dokaza i na temelju toga ocjenu pravilnosti ranije donesenih odluka, pa i od državnih

odvjetnika, ako ustanove da je njihova ranija odluka bila neutemeljena, donošenje odluke o odustanku od kaznenog progona. To je bilo takozvano suočavanje s prošlošću državnih odvjetnika u vezi njihovih postupanja iz ranijeg razdoblja. Kao što sam kazao, u tim predmetima nesporno je bilo da su zločini počinjeni, ali je bilo sporno tko je od prijavljenih osoba počinitelj. Često je u tim predmetima stanje bilo takvo da sam morao osobno sudjelovati u donošenju ovih odluka zbog čega sam i obišao sva državna odvjetništva radi utvrđivanja stvarnog stanja i davanja poticaja državnim odvjetnicima na terenu da budu hrabriji u donošenju stvarnih i realnih odluka. Na temelju naknadnih razmatranja tih predmeta broj otvorenih postupaka sveli smo na 1160 ili tako nešto otprilike. Ujedno smo dali naputak po kojem državna odvjetništva više nisu predlagala niti podržavala suđenja u odsutnosti, što je do tada bio običaj. Uvid u pojedine predmete bio je razlog davanja naputka kojim je od državnih odvjetnika zatraženo kako oni i druga državna tijela moraju daleko serioznije pristupiti radu na ovim predmetima, zatražili smo u pojedinim slučajevima velikih, velikih zločina jer je bilo nužno da bi ti predmeti u predkaznenoj fazi postupka bili kvalitetno i potpuno obrađeni, posebno angažiranje i policije, dodatno angažiranje policije, tajnih službi i tako dalje, pregled arhiva i slično. Ocijenili smo kako se više ne smije zahtijevati pokretanje kaznenog postupka prije negoli se prikupe svi podaci i sve dvojbe oko sudbine tog predmeta raščiste, a s ciljem da se kazneni progon za ratni zločin zahtijeva samo protiv osoba za koje nesporno postoji osnovana sumnja da su ih počinili. Istovremeno u tom razdoblju Državno odvjetništvo intenzivnije je krenulo i u utvrđivanje mogućih zločina počinjenih od pripadnika hrvatske vojske i policije jer naravno i toga je bilo. Dakle, već više od pet godina intenzivno radimo na ovim predmetima, a na tim predmetima intenzivno i osobno radim ja, bez obzira na to što obnašam funkciju Glavnog državnog odvjetnika, jer moram priznati da sam sebe rasporedio na funkciju tužitelja za ratne zločine unutar našeg sustava. Svjesni smo dakle svih teškoća rada na ovim predmetima, svjesni smo teškoća u utvrđivanju činjenica i teškoća u progonu, ali istovremeno odlučni smo utvrditi istinu s ciljem da krivci budu privedeni pravdi ili da žrtve dobiju satisfakciju koja im kroz zakonito vođeni postupak može biti pružena. Na temelju vlastitih iskustava, svjesni smo važnosti vođenja kaznenih postupaka za ratne zločine i suočavanje s prošlošću. Važno nam je i jedino isključivo utvrđivanje istine o tome što se događalo na pojedinom području Republike Hrvatske, posebno moram istaknuti kako smo svjesni koliko je važno da mi sami u Hrvatskoj vodimo kazneni postupak protiv pripadnika hrvatske vojske i policije, dakle ne da netko drugi to radi za nas nego da to napravimo sami. Važno je sudjelovanje pravosudnih tijela pojedine države u utvrđivanju onoga što se dogodilo, jer nemojmo zaboraviti da je to radi stjecanja vlastite vjerodostojnosti, radi prihvaćanja onoga što se dogodilo posebno bitno kada su u pitanju pripadnici vlastitih oružanih snaga. Isto tako, u slučajevima utvrđivanja zločina počinjenih od strane pripadnika u ratu protivne strane potrebno je postupati oprezno i promišljeno da samo stvarni krivci za te zločine budu privedeni pravdi, potrebno je postupati oprezno i promišljeno jer u protivnom se može steći dojam kako se progon za ratne zločine provodi u svrhu ostvarivanja nekih drugih ciljeva, a ne onih koji su svrha kaznenog postupka. Upravo shvaćajući svu težinu politike kaznenog progona za ratne zločine, a posebno važnost objektivnog pristupa u utvrđivanju ratnih zločina naš cilj je bio, tada smo i krenuli u takozvanu reviziju, slanje jasne poruke kako je za nas zločin,

zločin bez obzira prema kome je počinjeni i bez obzira na to tko ga je počinio, bez granice nacionalnost i da takav pristup Državnog odvjetništva u Republici Hrvatskoj bude prepoznat od svih. Cijenim da smo u ovome i uspjeli, kako je to danas u Hrvatskoj neupitno da Državno odvjetništvo istražuje ratne zločine i počinitelje, da ih istražuje bez obzira na njihovu pripadnost jednoj ili drugoj strani, bez obzira na njihovu nacionalnost, bez obzira na sve druge okolnosti i da postupamo isključivo u skladu sa zakonskim odredbama i onim činjeničnim ograničenjima. Naime, tek i ako su svi na određenom području uvjereni da državna tijela postupaju nepristrano i pravično, da postupaju na jednak način prema svima, tek tada, po našem mišljenju, kazneni postupak može zaista odigrati onu ulogu koju treba u utvrđivanju istine, u utvrđivanju zločina, u davanju, barem kroz kažnjavanje krivaca, satisfakcije žrtvi. Gospođe i gospodo, kolegice i kolege, usuđujem se kazati kako smo kroz svoj rad, tijekom zadnjih pet godina, pokazalo se i pokazuje, kroz vođenje kaznenih postupaka, bez obzira na stranu, bez obzira na rukovodno mjesto, bez obzira na pripadnost pojedinca da objektivno pristupamo problemu ratnih zločina. Konačno, i ustupanje progona od strane Međunarodnog kaznenog suda, hrvatskom pravosuđu, pokazuje kako smo prepoznati da možemo objektivno i zakonito voditi postupke jer kod toga treba imati u vidu da Republika Hrvatska ne preuzima haške slučajeve i ne postupa po Statutu Međunarodnog kaznenog suda, nego preuzima te slučajeve i prilagođava ih svojem pravnom sustavu. No da se vratim radu Državnog odvjetništva na utvrđivanju ratnih zločina, još samo nekoliko rečenica. Nakon provedene revizije i podvučene crte suočili smo se s jednim zidom, suočili smo se s time da bez daljnjih pomaka ne možemo naprijed. Što se dogodilo? Naime, u velikoj većini slučajeva žrtve se nalaze u jednoj zemlji, a počinitelji u drugoj. U nekim su slučajevima žrtve bile nedostupne počiniteljima u drugoj zemlji. Sve je to pokazalo kako se na dosadašnji način ne može uspješno raditi na predmetima ratnih zločina. Bili smo svjesni ne samo činjenice da nećemo utvrditi sve okolnosti pod kojima su se pojedini zločini dogodili i kako su počinjeni, nego i činjenice da zbog nedostupnosti nećemo moći utvrditi počinitelje i privesti ih pravdi. Suđenja u odsutnosti, suđenja bez okrivljenika, suđenja bez toga da i obrana iznese svoje argumente je na određeni način krnje suđenje, to smo se puno puta uvjerali u slučajevima ponavljanja postupka i odlučili smo, kao što sam to već kazao, kako naš cilj nije vođenje postupka u odsutnosti, izricanje presude u odsutnosti, nego suđenje počiniteljima. Uz navedeno suočili smo se i s teškoćama jer u velikom broju predmeta nismo raspolagali s potrebnim dokazima i činjenicama na osnovi kojih bi se moglo osnovano zaključiti da su i počinili kazneno djelo koje im se stavlja na teret. O tome smo razgovarali ne samo kod nas u Državnom odvjetništvu nego i s predstavnicima međunarodnih institucija i upravo u dogovoru s OSS-om u Hrvatskoj krenuli smo prema tužiteljstvima nama susjednih zemalja s prijedlozima o neposrednoj suradnji, o razmjeni podataka i činjenica na tužiteljskoj razini, inicirali smo sklapanje sporazuma i memoranduma o suradnji i već prije sklapanja tih memoranduma neformalno pružali pomoć u utvrđivanju činjenica, ali isto tako i primali pomoć od susjednih tužiteljstava odnosno odvjetništava. Uspostavljanje međusobnih kontakata, potpisivanjem memoranduma o suradnji, razmjenom podataka, omogućavanjem da svjedoci iz jedne zemlje dolaze u drugu, omogućavanjem da se pribavljaju iskazi koji se koriste tijekom postupka napravili smo iskorak u utvrđivanju počinitelja, u utvrđivanju istine. Međutim, ocijenili smo da ni to nije dovoljno, da nije

dovoljno samo utvrditi sve podatke i činjenice o pojedinom slučaju, morali smo ići korak dalje, a to je da počinitelji u konačnosti i trebaju odgovarati. Svjesni ograničenja, svjesni ustavnih odredbi s jedne i druge strane, opredijeljeni da se pojedincu za pojedini zločin sudi u njegovoj prisutnosti, predložili smo i mogu, sa zadovoljstvom, reći da su to prihvatila tužiteljstva Republike Srbije i Republike Crne Gore, sklapanje sporazuma koji nam omogućavaju da mi upoznajemo tužitelje u tim zemljama ili oni nas, sa svim dokazima i rezultatima provedenih postupka kod nas, a u slučajevima kad se počinitelj nalazi kod njih i nije moguća njihova ekstradicija. U svim tim slučajevima su oči javnosti uprte u nas, svjesni svih okolnosti, svjesni činjenica da je rat, istina, iza nas, ali je dovoljno blizu, odlučili smo i kao što sam rekao, naši susjedi su prihvatili, da i mi u slučajevima u kojima vodimo postupke, a naravno vrijedi i obrnuto, šaljemo na raspolaganje drugoj zemlji sve dokaze i činjenice s kojima mi raspolažemo da bi oni mogli odučiti da li će ili ne pokrenuti postupak. Istovremeno, kod nas postupak nije završen, to je na određen način samo garancija da se provodi jedna vrsta monitoringa nad ishodom i to omogućuje da u ovakvim slučajevima postupamo bez opterećenja kakav će biti ishod postupka u drugoj državi, da istovremeno omogućuje tužitelju u toj državi da radi u skladu sa zakonom na utvrđivanju činjenica i dokaza profesionalno, onako kako to kolege u drugim državama i rade. Mogu vas izvijestiti da je Državno odvjetništvo Republike Hrvatske već primilo ili poslalo dokaze u više predmeta, da postoji međusobno razumijevanje i nužna suradnja i mi očekujemo da će na ovim prostorima biti napravljen sljedeći korak, pa ćemo moći reći da će svakog počinitelja stići pravda, da će biti, u zakonom propisanom postupku, utvrđena njegova krivnja i izrečena mu odgovarajuća sankcija. Dame i gospodo, kolegice i kolege, i s ovim ću zaključiti, utvrđivanje istine o počinjenim kaznenim djelima za vrijeme rata je, ne samo činjenično, složeno i opterećeno pitanje jer nemojmo zaboraviti, pardon, da kod tih pitanja postoje različita shvaćanja. Stoga mogu kazati da je vođenje kaznenog postupka i dokazivanje krivnje ili nevinosti u zakonu propisanom, pravično i objektivnom sudskom postupku može značajno pridonijeti utvrđivanju istine o onome što se za vrijeme rata dogodilo na ovim prostorima. Naime, bez obzira, bez razloga se kaže kako je potreban povijesni odmak da bi povjesničari koji nisu bili neposredni sudionici povijesnih događaja, na temelju svih dokumenata mogli dati povijesni sud o tome što se na određenom prostoru dogodilo. Osobno smatram da će sudski postupci za kaznena djela ratnih zločina biti i te kako dragocjeni izvor povjesničarima koji će s povijesne distance dati konačni sud o onome šta se ovdje događalo. Do tada, mi ćemo nastojati koliko to više možemo profesionalno, stručno i odgovorno utvrđivati, ne samo tko je počinitelj ratnih zločina, nego i sve okolnosti pod kojima je taj zločin počinjen i tko su bile žrtve takvog zločina. Hvala.

Ivo Josipović: Marinko Jurčević, glavni tužilac Tužilaštva Bosne i Hercegovine

Marinko Jurčević: Tema procesuiranja ratnih zločina od Daytonskog sporazuma do danas izuzetno je prisutna u bosanskohercegovačkoj poslijeratnoj realnosti. Država Bosna i Hercegovina i njen pravosudni sustav već više od decenije nastoji otkriti, procesuirati i kazniti počinitelje ratnih zločina za vrijeme ratnog

sukoba u Bosni i Hercegovini. Kako bi se na taj način počinitelji kaznili, žrtvama donijela pravda, a Bosna i Hercegovina učinila mirnijim i sigurnijim okruženjem za život svih njenih građana. Od kada postoji pravo i pravosudni sustavi u raznim oblicima ljudskog, ljudskih društva i civilizacijskog razvoja uloga pravde i sudskog procesuiranja kao temeljne ciljeve ima utvrđivanje istine o nečemu što se dogodilo, kažnjavanje počinitelja za nedjela i pružanja satisfakcije žrtvama. Utvrđivanje istine u pravosudnim postupcima nužno je kako bi se zaista utvrdila istina o nečemu što se dogodilo te da se na taj način osigura i da onaj tko je zaista kriv bude kažnjen, kao i da osobe koje nisu krive ne budu osuđene. U Bosni i Hercegovini u periodu od 1992. godine do 1995. godine desio se krvav i surov ratni sukob, najtragičniji događaj u modernoj bosanskoj, evropskoj pa i svjetskoj povijesti. Ratni sukob prouzročio je smrt i ranjavanje više stotina tisuća osoba, milijuni ljudi su izbjegli, raseljeni, ostali su bez svojih domova, uništeni su mnogi stambeni i gospodarski objekti, infrastruktura je devastirana, a uništeni su i mnogi kulturni spomenici neprocjenjive vrijednosti. Temeljna moralna, društvena i humana zadaća nakon završetka ratnih sukoba bila je potreba da se otkriju i kazne počinitelji ratnih zločina, žrtvama donese pravda i svako drugo obeštećenje, a društvo i država vrati u normalne tokove rada i funkcioniranja. Još za vrijeme trajanja ratnih sukoba u Bosni i Hercegovini, međunarodna zajednica i svjetska javnost imali su informacije i vidjeli strahote, patnje i stravične zločine koji su počinjeni i već u prvoj godini rata bilo je jasno da će postojati velika potreba za otkrivanjem i procesuiranjem počinitelja ratnih zločina. Upravo zbog toga, međunarodna zajednica i Ujedinjeni narodi 1993. godine osnivaju Međunarodni kazneni sud za bivšu Jugoslaviju kao *ad hoc* pravnu instituciju sa zadaćom otkrivanja, procesuiranja i kažnjavanja počinitelja ratnih zločina na području bivše Jugoslavije. Haški sud je svoje prve optužnice podigao još u vrijeme trajanja sukoba u Bosni i Hercegovini, a u svom dosadašnjem mandatu, u svojih 13 godina postojanja, optužio je oko 160 osoba, uglavnom visoke razine odgovornosti. Ovaj sud je odigrao značajnu ulogu u otkrivanju i procesuiranju predmeta ratnih zločina i time svakako stekao ulogu svjetionika pravde po kojoj će biti zapamćen u povijesti. Treba istaći da su i u Bosni i Hercegovini za vrijeme trajanja sukoba postojali pokušaji da se ratni zločini otkriju, procesuiraju i kazne, ali da su zbog ratnog stanja i poremećenog sustava funkcioniranja državnog aparata takvi pokušaji procesuiranja počinitelja ratnih zločina u ratu uspijevali u rijetkim slučajevima. Nakon Daytonskog mirovnog sporazuma i završetka sukoba u Bosni i Hercegovini postojala su očekivanja da će se intenzivno pristupiti otkrivanju i sudskom procesuiranju počinitelja ratnih zločina na sudovima u Bosni i Hercegovini, međutim postkonfliktno društvo i država te teške posljedice rata koje su se još uvijek osjećale, dovele su do toga da je u tom periodu procesuiran relativno mali broj predmeta. Općenito mislim da je veliki propust i bosanskohercegovačkih vlasti i međunarodne zajednice što se period od sedam ili osam godina nakon završetka sukoba, kada je bilo lakše doći i do dokaza i do svjedoka, nije efikasnije iskoristio za rad na mnogobrojnim predmetima ratnih zločina. Također, u godinama nakon rata, pravosudna praksa u Bosni i Hercegovini pokazala je da je osim entitetskih ustrojenih pravosudnih sustava potrebno uspostaviti pravosudne instance na državnoj razini. Tužiteljstvo Bosne i Hercegovine i Sud Bosne i Hercegovine počeli su sa radom 2003. godine, kao pravosudne institucije na državnoj razini. Kako je sukladno izlaznoj strategiji Haškog suda, tribunal počeo

ulaziti u završnu fazu svog postojanja, bilo je jasno da će Tužiteljstvo i Sud Bosne i Hercegovine biti institucije koje će nastaviti procesuirati predmete koje zbog ograničenog mandata nije stigao procesuirati sud u Haagu, te da će ove institucije također podnijeti veliki teret procesuiranja i rada na predmetima ratnih zločina započetih u Bosni i Hercegovini. U Tužiteljstvu Bosne i Hercegovine u ožujku 2005. godine, dakle prije skoro dvije godine, uspostavljen je Odjel za ratne zločine. Odjel je podijeljen na pet timova koji svaki svojim radom pokrivaju različite zemljopisne regije u Bosni i Hercegovini. Specijalni tim broj šest radi na predmetima ratnih zločina na području Srebrenice. U Odjelu za ratne zločine radi 14 tužitelja, 8 domaćih i 6 međunarodnih. Odjel za ratne zločine radi na više stotina predmeta, a protiv više od tisuću osoba i u strateškom planu Tužiteljstva do 2009. godine planira se povećanje ljudskih i tehničkih resursa kako bi Tužiteljstvo moglo što efikasnije raditi na predmetima ratnih zločina. Kako bi se rad na svim predmetima, uključujući i predmete ratnih zločina, učinio efikasnijim, Tužiteljstvo Bosne i Hercegovine je sa tužiteljstvima susjednih zemalja sklopilo sporazume o izravnoj suradnji i pomoći u istragama i procesuiranju predmeta. Ovi sporazumi omogućuju suradnju i razmjenu informacija i dokaza između tužiteljstava u legionu, pronalazak svjedoka na teritoriju druge države, kao i druge vrste međunarodne pomoći u kaznenim istragama i procesuiranjima. Ovi sporazumi već su u više desetina, pa i stotina, različitih predmeta pomogli u procesuiranju i ostvarivanju suradnje. Dame i gospodo, prema dosadašnjim analizama i istraživanjima u Bosni i Hercegovini, postoje prijave protiv oko 13 000 osoba koje su prijavljene da su počinile ratni zločin za vrijeme sukoba u Bosni i Hercegovini. Entitetski sudovi u Bosni i Hercegovini su od 1992. godine do 2006. godine, dakle za 14 godina, uspjeli pravomoćno okončati predmete tek protiv oko stotinu osoba optuženih za ratne zločine. Tijekom svog mandata Haški sud je za ratne zločine počinjene na području Bosne i Hercegovine optužio oko 140 osoba, uglavnom visoke razine odgovornosti. U protekle skoro dvije godine, koliko postoji Odjel za ratne zločine u Tužiteljstvu Bosne i Hercegovine, podignute su optužnice protiv oko 50 osoba koje se terete za ratne zločine. Osobno mislim da je nepostojanje strategije i nepostojanje dovoljnih kapaciteta za rad na predmetima ratnih zločina u pravosudnom sustavu Bosne i Hercegovine u proteklih 11 i više godina, uzrok što je na entitetskim sudovima u Bosni i Hercegovini procesuiran veoma mali broj predmeta ratnih zločina. Napominjem da u ovom trenutku na predmetima ratnih zločina u cijeloj Bosni i Hercegovini radi tek oko 70 tužitelja. Takođe, niti jedan sud na entitetskoj razini nema formirana odjelenja za ratne zločine, policijske strukture, izuzev Državne agencije za istragu i zaštitu, takođe nemaju stručno osoblje, opremu niti formirane odsjeke niti odjele koji bi radili na istraživanju i dokumentiranju ratnih zločina. Kako bi se u Bosni i Hercegovini uspješno procesuirao izuzetno velik broj predmeta i potencijalnih optuženika, smatram da je u Bosni i Hercegovini nužno donijeti državnu strategiju za rad na predmetima ratnih zločina. Ideju izrade državne strategije pokrenulo je Tužiteljstvo Bosne i Hercegovine koje uz potporu drugih institucija i organizacija radi na finaliziranju ovog dokumenta. Strategija treba jasno da definiše šta su zadaće institucija vlasti, pravosudnog sustava, institucija za zbrinjavanje izbeglih i raseljenih osoba, socijalnih ustanova, vladinih i nevladinih organizacija, medija i sredstava informiranja, vjerskih zajednica i svih drugih institucija koje su uključene u problematiku ratnih zločina. Također, strategija će definirati koliki su ljudski i

materijalno-tehnički resursi potrebni Bosni i Hercegovini kako bi sustav mogao efikasno raditi na velikom broju predmeta ratnih zločina. Samo planskim i sustavnim djelovanjem, uz pomoć strategije, u Bosni i Hercegovini moći će se uspostaviti sustav koji će biti u stanju da u relativno razumnom periodu riješi veliki broj predmeta ratnih zločina. Kada kažem u razumnom periodu, mislim na period od deset do petnaest godina, u kojem bi se trebao riješiti veći broj predmeta. Da je situacija alarmantna ukazuje i podatak da svjedoci starije životne dobi biološki nestaju, postoje i osumnjičene i optužene osobe koje su takođe starije životne dobi i koje bi zbog smrti mogle izbjeći pravdu. Velik broj svjedoka odselio se van Bosne i Hercegovine i započeo je nove živote u zemljama diljem svijeta, čak i preookeanskim zemljama. Ti svjedoci sve teže se odlučuju na ponovni dolazak u Bosnu i Hercegovinu i svjedočenje u sudskim procesima. Za efikasno procesuiranje predmeta ratnih zločina u Bosni i Hercegovini nužno je donošenje strategije koja će biti usvojena od strane zakonodavne i izvršne vlasti i koja će pomoći da država Bosna i Hercegovina riješi velik broj predmeta ratnih zločina te da se na taj način utvrdi istina i stvore temelji za suživot i prosperitet Bosne i Hercegovine i svih njenih građana u budućnosti. Hvala.

Ivo Josipović: Vladimir Vukčević, tužilac za ratne zločine

Vladimir Vukčević: Dame i gospodo, dobro večer. Meni je zaista teško posle mojih kolega, kao što reče kolega Bajić, on je nastupio posle glavne tužiteljice, a ja nastupam posle svih njih, tako da je moja uloga najkompleksnija i vrlo mi je teško da se ne ponavljam jel naš stav o ovoj temi, a tema je put ka istini o tome šta se dogodilo na ovim prostorima, je uglavnom isti, a to je taj javnotužilački pristup čitavoj stvari. Ja ću i pored toga pokušati da se osvrnem na ovu temu i hteo bih da ukažem na dve komponente, a to je uloga medija u to vreme u Srbiji, a kao što znamo istina je samo jedna, tako da u tim vremenima, koja su srećom iza nas i u kojima su se gazili ti temelji civilizacijskih vrednosti na ovim prostorima i oči zatvarali pred brojnim zločinima i povredama humanitarnog prava, upravo je ta slika koju su stvarali mediji stvarala jednu sablasnu istinu o tome što se događa. U Srbiji su bili na programu, u udarno vreme u pol osam uveče, ti takozvani Miloševićevi dnevници, gde su prikazivane strahovite slike o užasnim zločinima i na taj način kreirano je javno mnenje i formirana svest kod pojedinaca. Sećam se jedne užasne vesti koja je objavljena. pronađeno je nekih pedeset beba kod Vukovara, koje su nađene zaklane i koje su sve, navodno, bile srpske nacionalnosti i to je tu, ta vest je nažalost plasirana od jedne vrlo jake međunarodne organizacije, mada je dopisnik bio sa ovih naših prostora. Čujem da je on posle toga otpušten, ali samo hoću da istaknem u kojoj meri je bilo teško tada nama koji smo radili u pravosuđu, na bilo koji način se izboriti na tom putu, putu ka istini. Međutim, 2003. godine, osnovano je Tužilaštvo za ratne zločine i tu je došao jedan tim koji sam ja izabrao, ja sam izabran odlukom parlamenta i date su mi zaista velike mogućnosti, jedna od najvećih je ta što biram sam svoj tim i odgovaram za njegov rad, i mi smo počeli da se borimo, borimo sa tom pošasti ratnih zločina. Sad bih hteo da kažem, u toj našoj strategiji vrlo je bitno da u te sudnice uđe javnost i da javnost vidi, znači da ta ista javnost koja je gledala te užasne dnevnike, da sad ona vidi šta se zaista desilo na tim stratištima, na tim mestima zločina i mi smo, kada je počelo suđenje za Ovčaru, upravo u to udarno vreme, pola osam znači,

objavili da počinje suđenje za Ovčaru, a dali smo prikaz one užasne slike, one hrvatske kolone, onih leševa, tako da smo očekivali kako će da reaguje javnost jer počinje jedno veliko suđenje za jedan veliki zločin, međutim, javno mnjenje je interesantno reagovalo, reagovalo vrlo pozitivno i čak je u nekim anketama ocenjeno pozitivno to pokretanje suđenja za Ovčaru. Znači sagledavši taj ambijent u kome treba da funkcioniše ovako jedna ozbiljna institucija kao što je Tužilaštvo za ratne zločine, znači mi smo došli do zaključka da formiramo jednu službu za odnose sa javnošću i da ta služba stalno jednim upravo ukazivanjem i prezentiranjem tih slučajeva koji su stravični da formira to javno mnjenje u Srbiji odnosno da ukaže da se u konkretnim slučajevima tu radilo o ratnim zločinima i da u svesti onih kod kojih se preplitao još uvek taj zaključak da se radi o nekakvim herojima, da se ustvari radi o ratnim zločincima, ratnim profiterima, kriminalcima i tako dalje. Tako da smo smatrali za uspeh svaku vest, svaki intervju, svaki tekst, koji na temu suđenja za ratne zločine izaziva povećano interesovanje građana i budi emocije čitalaca. Međutim, hteo bih da kažem i ovu stvar da je u tom putu ka toj istini, odnosno utvrđivanju istine, odnosno tih činjenica koje nas vode ka istini, jer o tome je dosta danas govoreno, tako da se ja ne bih ponavljao, vrlo je važno svedočenje žrtava. Uopšte taj institut svedočenja na, na njemu se uopšte bazira najveći broj, najveći broj osuđujućih presuda, tako da je on vrlo važan, tu smo imali jedan poseban problem, a to je što su zločini činjeni na jednom mestu, žrtve su bile na drugom mestu, izvršioци na trećem mestu, tako da na tom putu ka istini regionalni sporazum koji smo postigli, gospodin Mladen Bajić, u ime tužilaštva iz Hrvatske, gospodin Marinko Jurčević, tužilaštvo iz BiH i ja, je bio vrlo važan na tom putu ka istini. Iz svih ovih razloga koje sam naveo, mi smo baš zbog tog poštovanja prema žrtvama u obavezi da suočimo sve te sa njihovim zločinima i privedemo ih pravdi. Znači, na kraju, ponovit ću jedan stav Tužilaštva za ratne zločine, da izvršioци ratnih zločina moraju da odgovaraju bez obzira na to koje su nacionalnosti ili koje su nacionalnosti bile njihove žrtve. **Tužilaštvo za ratne zločine je i do sada pokazalo u više navrata da je spremno putem regionalne saradnje da ustupi dokazni materijal koji nam je u posedu jer smatramo da pravda mora bit zadovoljena, ako ne u Srbiji onda na teritoriji neke druge zemlje. Bitno je zadovoljenje pravde.** Nekoliko predmeta je pokrenuto zahvaljujući tim našim inicijativama i mi se nadamo da će se ta saradnja nastaviti. Obaveza je naša i moralna i profesionalna da danas i ubuduće stručno i savesno procesuiramo sve one pojedince koji su u ratu, u oružanim sukobima, ukaljali ugled svoje države i naroda kršeći sva pravila ratovanja, izvrgli ruglu čovečnost, humanost i suštinsko ljudsko pravo, pravo na život, da bi im se u zakonito sprovedenom postupku izrekle odgovarajuće kazne. Time bismo žrtvama tih nedela pružili bar delimičnu satisfakciju i nadam se, ostavili poruku za buduće generacije da se ovakve stvari više ne ponove. Siguran sam da ćemo vrlo brzo na nekom sličnom skupu razgovarati ponovo i uveravam vas da će Tužilaštvo i tada moći da kaže da sa svoje strane daje pun doprinos utvrđivanju istine o događajima koji su dugo zataškavani, čime se sprečavalo osvešćenje društva. Hvala.

Rasprava:

Luka Šušak: Poznato je da se u Haagu podižu optužnice kad postoje elementi i to kad postoje elementi sistematičnosti i rasprostranjenosti. Osim toga, trebaju postojati elementi kad se vrše kaznena djela po istom obrascu i u određenom vremenskom kontinuitetu. Međutim, i u Haagu i u Republici Hrvatskoj ti elementi se drugačije primjenjuju kad se optužuju Srbi, a kad se optužuju Hrvati. Evo nekoliko primjera, ja govorim o zločinima samo u 91. i 92. godini, na primjer u gradovima su Srbi stradali pa su tako nestali ili ubijeni, u Sisku 600 civila, u Gospiću preko 120 civila, u Zagrebu oko 200 civila, a nestajali su i u drugim gradovima. Međutim, za taj zločin, nitko do sad nije optužen pa se postavlja pitanje da li je to kazneno djelo ratnog zločina ili ne. Volio bih da mi na to pitanje odgovori haška tužiteljica, gospođa Carla Del Ponte.

Još, to je jedno pitanje

Ivo Josipović: Molim vas jedno pitanje

Luka Šušak: Nisam još gotov, a tek prava stvar dolazi, ma, brzo ću bit gotov. Generalni tajnik Ujedinjenih nacija Bhutros Gali, podnio je Vijeću sigurnosti izvješće broj: S25777 od 15. 5. 93. godine, već tada je, iz Hrvatske je protjerano, po tom izvješću 251 000 Srba, međutim za to djelo još nitko nije optužen, a u Zapadnoj Slavoniji je očišćeno, 91. godine na 92., 185 sela i za to još nije podignuta optužnica ni u Haagu ni ovdje. I to je drugo pitanje za Carlu Del Ponte. Hvala.

Carla Del Ponte: Pitate nas zašto nismo istražili zločine počinjene 1991. i 1992. i za ovaj primjer deportacije. Kao što znate, 2003. smo se suočili s odlukom Vijeća Sigurnosti prema kojoj smo morali donijeti završnu strategiju Tribunala. To bi značilo imati završnu strategiju, znači da smo Vijeću Sigurnosti morali predočiti listu osumnjičenika za koje će se vršiti istrage jer bi u protivnom, trebalo još 20 ili 25 godina da se završe sve istrage. Prema našoj završnoj strategiji, od prosinca 2004. nismo više u mogućnosti provoditi istrage. Sada pripremamo suđenja, pokušavamo uhvatiti sve bjegunce. Dakle, rezolucija Vijeća Sigurnosti govori ukratko o tome da se sva prvostupanjska suđenja imaju dovršiti do prosinca 2008., a žalbe na odluke do 2010. To bi značilo da do prosinca 2010. Tribunal mora zatvoriti svoja vrata. Moram vam reći da sam ja protiv nekažnjavanja, ja sam apsolutno protiv nekažnjavanja. Nadalje, ono što je nastavak rada Tužiteljstva MKSJ-a je rad Državnog odvjetništva u Zagrebu, i oni su ti koji moraju nastaviti provoditi istrage koje mi više nismo u mogućnosti provoditi. Eto, tako da ću taj posao ostaviti kolegi Bajiću.

Ivica Petrić: Smatramo na jedan način da haški sud nije ispunio svoju ulogu u utvrđivanju istine na ovim područjima. Naime, jedan sugovornik je maloprije rekao da bi zločinački pothvat, u stvari trebala biti definicija za sve strane u sukobu, odnosno za sve vrhuške političkih struktura koje su bile na ovim područjima 90-ih godina, što ne isključuje također i odgovornost međunarodnih zajednica i međunarodnih čimbenika odnosno političkih, političara međunarodne zajednice. Mislim da je o tome jako dobro govorio

Slobodan Milošević kada je u svom nastupu pred haškim sudom rekao da nešto lebdi između, odnosno da nešto lebdi u Haagu, odnosno aludirajući na globalizaciju sistema.

Ivo Josipović: Ja vas molim. Dobro. Evo pitanje, izvolite... u sudu. Ovdje, u javnosti ne diskutiramo o dokazima, o tome diskutiramo u sudu, pred sucima. Hvala.

Carla Del Ponte: To je vaša evaluacija. Čini mi se da je to vaša osobna evaluacija. Nisam ovdje da bih vam se opravdavala što sam učinila, a što nisam. Sve ono što sam učinila završilo je na sudu, s podignutom optužnicom. Tako da suci odlučuju je li ono što smo mi učinili dovoljno ili nije. Suci odlučuju o našem zahtjevu za pritvaranjem i daju presudu. Ja se mogu složiti s vama da nismo dovoljno učinili i da smo mogli učiniti više. Ali, ponavljam da sada imamo odluku Vijeća Sigurnosti, i prema toj odluci nismo mogli nastaviti sve svoje aktivnosti. Naravno da se dokazi mogu ponovno evaluirati, provjeravati, ali samo ako to sud odobri. Dakle, o detaljima budućih suđenja ćemo razgovarati na sudu jer, kao što znate, tužitelj o slučaju priča na sudu. Ovdje sada ne govorimo javno o dokazima pojedinih slučajeva, to se radi pred sucima, na suđenjima. Hvala vam.

Ivica Petrić: Imam još pitanja...

Ivo Josipović: Zahvaljujem. Molim vas...

Ivica Petrić: Sekunda...

Ivo Josipović: Molim vas...

Ivica Petrić: Gosp. Bajiću bih postavio samo jedno pitanje. Koliko je gosp. Bajić spreman sagledati, recimo, ratni zločin kroz politički kontekst, odnosno koliko je spreman sankcionirati eventualne političke utjecaje u nekim određenim zločinima u RH.

Ivo Josipović: Zahvaljujem. Gosp. Bajić.

Mladen Bajić: Progoni za sve kaznena djela, pa tako i za kaznena djela ratnog zločina vezani su samo za činjenice koje upućuju na obilježja tog kaznenog djela. Odgovor na takvo vaše pitanje, osim ovakvog, ne mogu dati, to vam je potpuno jasno.

Ivo Josipović: Zahvaljujem. Naša sljedeća sesija je zapravo nastavak. Prema tome idemo dalje. Sva pitanja koja ste namijenili čuvajte za kraj. Imat ćemo prilike... (iz auditorija: Ima jedno za Carlu del Ponte ovdje.) Molim? Gospodine Bajić?

Slobodan Lang: Za Carlu Del Ponte. Ako postoji samo individualna krivnja, onda je Nürnberški sud pogriješio. Je li ovo revizija Nürnberških procesa?

Carla Del Ponte: Ispričavam se što prekidam, ali čekala sam prijevod. Ali, vi govorite engleski... Ispričavam se.

Slobodan Lang: Ja ću govorit hrvatski, ali sam htio da me razumijete. Ako postoji samo individualna krivnja...

Carla Del Ponte: Da...

Slobodan Lang: To danas, u praksi zapravo znači reviziju Nürnberških procesa. Jer na Nürnberškim suđenjima je utvrđena odgovornost vodstva nacističke stranke, SS-a i Gestapa. Dakle, ideja je da su Holokaust naredili pojedinci koji su zbog toga završili na sudu. Da li je sada ovo revizija Nürnberških procesa i smanjenje odluka Nürnberškog suda? To je prvo pitanje. Drugo...

Ivo Josipović: Pitanje, molim.

Slobodan Lang: Molim vas, ako su početak i kraj jednaki, onda moramo zapamtiti i učiti iz onog što se dogodilo za vrijeme Holokausta. Koja je ovdje vrijednosna osnova, nacionalizam ili totalitarizam?

Carla Del Ponte: Vi govorite o Nürnberškim procesima, o individualnoj i osobnoj odgovornosti. Mogu vam potvrditi da se MKSJ bavi osobnom i individualnom odgovornošću.

(**Slobodan Lang** postavlja pitanje bez mikrofona u publici.... Je li Nürnberg bio u krivu?)

Carla Del Ponte: Ne, ne mislim da je bio u krivu. Naravno da se radilo o svim ljudima koji su pripadali jednoj organizaciji, nacističkoj organizaciji. Ali određene su individualne kazne. Međutim, ono što iz toga proizlazi je da ako je osuđeno vodstvo, onda je i cijela organizacija osuđena, ali to je samo interpretacija. Nürnberški procesi nisu osudili cijelu jednu organizaciju. Utvrđena je pojedinačna odgovornost. Do interpretacije dolazi jer su svi oni pripadali istoj organizaciji. Ali, to nije slučaj s našim Tribunalom jer mi imamo optužene različitih nacionalnosti.

Josip Jurčević: Postavit ću...

Ivo Josipović: Redom... Lijepo vas molim, redom.

Josip Jurčević: Postavit ću dva veoma kratka pitanja koja su veoma važna za vjerodostojnost cijeloga suda i njegovu uvjerljivost u javnosti, u Hrvatskoj i u međunarodnim razmjerima. Prvo se odnosi na problem lažnih svjedoka. Naime, na pojedinačnoj razini, poznat je slučaj braće Kupreškić i Josipovića koji su zbog lažnog svjedočenja proveli više godina u zatvoru i nemaju, naime, mogućnost za nikakvu satisfakciju; materijalnu niti bilo koju drugu. No, mislim da je to manji problem. Za uvjerljivost Haškog suda, zanima me, jel' i to je pitanje za gđu. Carlu del Ponte i za gosp. Mladena Bajića, dakle prvo. Da li vam je poznata knjiga Vrijeme krivokletnika u kojoj se, jednog od važnijih haških svjedoka, optužuje za krivokletstvo, odnosno za lažno svjedočenje i što ćete glede toga poduzeti vi u haškome tribunalu, a i hrvatsko državno odvjetništvo? Tj. hoćete li se s time suočiti, je l', jer ste u protivnom kompromitirali vjerodostojnost cijelog suda, ideje pravde i ... zapravo za isplativost zločina. To je prvo pitanje, a drugo pitanje isto konkretno, a odnosi se samo na gđu. Carlu del Ponte, a tiče se Srebrenice. Odgovornost pojedinaca iz međunarodne zajednice, a o tome ste nešto i govorili, je nedvojbeno kada se radi o tome zločinu. Zašto do sada ništa oko toga nije udruženo, je li to zapravo diskriminacijski pristup ako se ne želi suditi pojedincima iz međunarodne zajednice i što se namjerava glede toga konkretno poduzeti? Evo, hvala lijepo.

Carla Del Ponte: Dopustite mi da najprije odgovorim na drugo pitanje. Mi na MKSJ-u se bavimo kaznenom odgovornošću. Da li imate dokaze da je međunarodna zajednica namjeravala, planirala pothvat i imala namjeru pobiti civile? To bi značilo da je međunarodna zajednica pristala pomoći Mladiću da pobije sve muškarce muslimane. Dajte mi dokaze i otvorit ću istragu. Drugo je kada razgovaramo, dopustite mi da završim, drugo je kada govorimo o moralnoj odgovornosti, jer znamo što se dogodilo. Ali, to je onda nešto drugo. Ja sam tužiteljica za kaznena dijela, kaznene komisije i nemam nikakvih dokaza za ovo o čemu govorite. Ali, ako mi dostavite dokaze ja sam spremna, iako će nam biti potrebna nova odluka Vijeća Sigurnosti, preuzeti slučaj.

Ivo Josipović: Hvala lijepa

(Josip Jurčević upada u riječ)

Ivo Josipović: Molim vas, molim vas, nemojte zloupotrebljavati mikrofon. Dobili ste pitanje kao i svi drugi.

Josip Jurčević: Drugo pitanje.

Carla Del Ponte: Drugo pitanje o lažnim svjedočenjima. Na našem Tribunalu, ako se dokaže da je došlo do lažnog svjedočenja, to je onda povreda Suda. Tada moramo tražiti suce da se otvori istraga, a lažni svjedoci moraju biti kažnjeni radi nepoštivanja Suda. Naravno, za otvaranje takve istrage su nam potrebni dokazi. Hvala.

Ivo Josipović: Ja vam se zahvaljujem.

Neva Miklavčič Predan: Ja bih zamolila gđu. Carlu del Ponte za odgovor u vezi osuđivanja novinara za različite propuste koji su štetili haškom tribunalu i krivokletstvo. Mi smo uputili na haški tribunal jednu prijavu za sumnju ovog krivokletstva u slučaju Slovenije, gosp. Milana Kučana za Holmec, koji do današnjeg dana nije bio procesuiran i mi vam možemo dostaviti dokumente u vezi toga, da to nije bilo tako, i molili bismo za neku pomoć i u tom smislu jer slovensko tužiteljstvo...

Ivo Josipović: Molim vas, ne raspravu. Pitanje...

Neva Miklavčič Predan: Ne, ne jer slovensko tužiteljstvo, ni u najmanjoj mjeri ne želi procesuirati nikakve sumnje ratnih zločina, a procesuirati branitelje ljudskih prava u vezi ratnih zločina i izjava ratnih zločina.

Ivo Josipović: Zahvaljujem, hvala.

Carla Del Ponte: Primam to na znanje, gospođo, ali kao što znate, mi više nismo u mogućnosti započinjati istrage. Međutim, to čak niti nije u našoj jurisdikciji jer se MKSJ bavi ratnim zločinima, zločinima protiv humanosti, genocidom. Mislim da biste mogli intervenirati kod vaših nacionalnih vlasti da se o tome poduzme istraga.

Ivo Josipović: Hvala, imamo još dva pitanja. Prvo. Izvolite.

Nadica Ojdanić: Ja sam Nadica Puhalović Ojdanić, kćerka čiji su roditelji oteti, kidnapovani 1999. na Kosovu. Otac je na mučki način izgubio svoj život, njega smo sahranili, a majka se vodi kao nestala. Postavila bih pitanje. Hoće li vođe OVK-a na Kosovu odgovarati za svoje zločine kao što odgovaraju kriminalci, političari iz Hrvatske i Srbije, Bosne. Konkretno mislim na Agima Cekua i Hasima Tachija. Kada? Molim.

Carla Del Ponte: Kao što sam i prije rekla, to nije naš posao. Mislim da je to slučaj za vaš nacionalni pravni sustav.

Ivo Josipović: Zahvaljujem. Zadnja dva pitanja. Izvolite.

Haris Pašović: Gđo Del Ponte, vi ste u nedavnom intervjuu za Al Jazeera rekli da, po vašoj procjeni, Karadžića i Mladića više nitko ne traži. U nekim ranijim intervjuima rekli ste da ćete otkriti zbog čega Karadžić i Mladić nisu uhapšeni. Molim Vas da nam to otkrijete.

Carla Del Ponte: Da, ali to neću još uvijek učiniti jer se još uvijek nadam da ćemo uhvatiti ta dva bjegunca i druge. Stoga, hajdemo najprije pritvoriti Karadžića i Mladića, a nakon toga možemo otkriti, objasniti javnosti sve informacije koje smo sakupili tijekom ovih osam godina potrage za Mladićem i Karadžićem. Ostanimo pozitivni, imamo još nekoliko mjeseci. Vidjet ćemo.

Ivo Josipović: Zahvaljujem.

Carla Del Ponte: Vratit ću se jednom i objasniti što se sve tu događalo.

Ivo Josipović: Izvolite, Caitlin

Caitlin Reiger: Gospodo Del Ponte imam dva pitanja. Prvo, došli ste govoreći da nastojite osigurati potrebnu potporu Europske unije za završetak vašeg posla. Iskreno govoreći, mislite li da uživate potporu američkih, europskih, japanskih vlasti kako biste bili u mogućnosti završiti ovaj posao na vaše vlastito zadovoljstvo. I drugo pitanje, putovali ste ovom regijom zaista puno, razgovarali ste s mnogim ljudima, prisustvovali ste raznim procesima. Koje je vaše osobno mišljenje, dakle ne kao tužiteljice, nego vaše osobno mišljenje, gledajući dugoročno, gdje bi trebala biti pohranjena dokumentacija Haškog tribunala. Posebice gledajući na to pitanje iz perspektive pomirenja koje također nastojite inicirati.

Carla Del Ponte: Najprije ću odgovoriti na vaše pitanje vezano uz potporu. Spomenuli ste nekoliko različitih zemalja. U je ovom trenutku izrazito važna potpora Europske unije jer je Europska unija prošle godine u svibnju suspendirala daljnje pregovore sa Srbijom. Tako da smatramo da je vrlo važno da imamo punu potporu Europske unije i da nas nastavi u potpunosti podržavati jer bi tako lakše mogli uhvatiti i transportirati Mladića u Haag, to je samo pitanje stava službenog Beograda. Dakle, putujem Europom kako bih ustvrdila da haško tužiteljstvo i dalje uživa punu potporu Europske unije jer je to naravno pritisak na Beograd. Sjedinjene Američke Države su uvijek, kao što znate, pružale punu potporu Tribunalu, i one nas i dalje u potpunosti podržavaju, ali smo sada više koncentrirani na Europsku uniju jer je i Beograd osjetljiviji na Europsku uniju i na mogućnost ponovnih otvaranja pregovora. Što se tiče vašega drugog pitanja, prepustit ću to predsjedniku Haškog tribunala, on će ovdje govoriti uskoro. Ali je zaista neobično važno da populacija u regiji ima otvoren

pristup haškoj dokumentaciji. Na znam na koji način točno, ali svatko mora imati izravan pristup ovoj dokumentaciji. To je iznimno važno. Hvala.

Ivo Josipović: Zahvaljujem našem tužitelju, tužiteljstvu, gđi tužiteljici i tužiteljima. Mislim da su zaslužili aplauz...

Ivo Josipović: Nastavljamo... Čast mi je najaviti gospodina Fausta Pocara, predsjednika Međunarodnog kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju. Izvolite.

Fausto Pocar: Kao dio cjelokupne teme ove konferencije koja omogućuje kritički dijalog o utvrđivanju istine nakon oružanih sukoba na području bivše Jugoslavije, posebno bih se želio zahvaliti organizatorima ove konferencije na njihovu trudu. Međunarodni kazneni sud za bivšu Jugoslaviju smatra nastavak suradnje unutar regije ključnim dijelom svojega mandata i naslijeđa. Molim vas, dopustite mi da započnem iskreno se osvrćući na odnos MKSJ-a i kazivanja istine nakon oružanih sukoba u regiji. U povijesnom smislu, uloga Tribunala u kazivanju istine je vrlo važna, ali ograničena. Ograničena je ne samo načelima kaznenog prava i ograničenim sredstvima i vremenskim okvirom, nego i svojim mandatom kako već možemo pronaći u rezolucijama Vijeća sigurnosti. Naglašavam da Tribunal nije osnovan kako bi bio tijelo kazivanja istine. UN-ovo Vijeće sigurnosti osnovalo je Tribunal s ciljem da, citiram: "Procesuirati one koji su odgovorni za teške povrede međunarodnog humanitarnog prava od 1991. s ciljem sprječavanja i preispitivanja počinjenih zločina te uspostavi i održanju mira", prema svojem mandatu, Odlomak 7 i Odlomak 7 UN-ove Povelje. Kao međunarodni kazneni sud, bilo kakvo kazivanje istine u koje se Tribunal upusti je ograničeno na utvrđivanje pravne istine koja ne mora u potpunosti zadovoljavati potrebe društva koje traži potpunu istinu nakon oružanih sukoba. Potpunu istinu koja bi uključivala onoliko doživljaja istine koliko god je to moguće. Koliko god da suđenja visoko pozicioniranim osobama na Tribunalu igraju veliku ulogu u utvrđivanju činjenica, određujući time i povijesnu istinu nekih događaja koji su se odigrali u oružanim sukobima na području bivše Jugoslavije, istina, ona opisana u kaznenom pravu, odnosi se samo na specifične događaje pojedinih slučajeva kako bi pridonijela utvrđivanju osobne, individualne kaznene odgovornosti određenog/e optuženika/ce. Prema pravilima svakoga kaznenog postupka, donošenje presude za svako pojedino djelo ovisi o jačini i kvaliteti dokaza iznesenih pred sudom. Dokazi u mnogim slučajevima vezanim za ratne zločine su manjkavi u svojem dosegu i razumijevanju šireg konteksta. Posebno, uspjeh istraživanja i prikupljanja dokaza Tribunala uvelike ovisi o suradnji zemalja iz koje optuženik/ca potječu. Ako suradnja uopće ne postoji ili su pronađeni dokazi nedostadni za podizanje valjane optužnice, suci u takvim slučajevima ne mogu mnogo učiniti.

Nadalje, dokazi se prikupljaju u ograničenom vremenskom razdoblju određenom posebno za svaki pojedini slučaj po načelu veličine i značaja slučaja, i nužnosti utvrđivanja krivnje izvan osnovane sumnje. Dokazi koji mogu biti važni za kazivanje istine u povijesnom smislu ne moraju biti relevantni za kazneni slučaj, te se

stoga ni ne moraju uzeti u obzir. Također moram dodati da bismo povrijedili prava optuženika/ca ako bismo ih držali neograničeno dugo u pritvoru dok se ne prikupe relevantni ili potrebni dokazi za njihov slučaj, ali koji bi predstavljali preciznu, točnu povijesnu kronologiju oružanih sukoba. Takva je priroda kaznenog prava. Čak i kada reflektiraju pravu istinu, utvrđene činjenice u pojedinom predmetu ne mogu u potpunosti sačinjavati mehanizam utvrđivanja i kazivanja istine nakon oružanih sukoba jer su one prikupljane s ciljem zadovoljavanja kriterija za vjerodostojne pravne dokaze unutar kaznenog prava, u smislu dokazivanja individualne, osobne odgovornosti za počinjena djela. Želio sam ovo preliminarno iznijeti kako bih vam pokazao da je područje unutar kojeg suci djeluju ograničeno upravo onim što tužiteljstvo i obrana iznesu. Međutim, također moram napomenuti da sve ovo što sam upravo iznio nikako ne znači da suđenja za ratne zločine, pa i ono za područje bivše Jugoslavije, nemaju nikakvu ulogu u kazivanju istine nakon oružanih sukoba. Upravo suprotno, suđenja za ratne zločine pomažu u poslagivanju činjenica i događaja koji su se odigrali za vrijeme sukoba. Barem djelomično. I to nam biva jasno kada samo pogledamo velik broj slučajeva koji se tiču ratnih zločina iznesenih i pred domaćim i međunarodnim sudovima. Oni čine stotine, čak i tisuće optuženih za ratne zločine u regiji. Primjerice, na MKSJ-u za 161 optuženika je i donesena presuda. To je ukupni broj jer, kako smo čuli na prethodnom panelu, započinjanje novih istraga je završeno potkraj 2004. odlukom Vijeća sigurnosti. Dakle, Tribunal neće započinjati nove istrage. Suđenja i žalbeni procesi za 53 optuženika su završena. Za njih 61 procesi su još u tijeku, a od potonjih je šest bjegunaca za koje se nadamo da će što prije završiti u Haagu. U sklopu naše suradnje s nacionalnim sudovima, uputili smo 11 slučajeva na suđenja u regiji, a još četiri su istom procesu. U slučajevima u kojima optužnice još uvijek nisu podignute, naše tužiteljstvo je uputilo velike količine sudbenog materijala na daljnju istragu domaćim državnim odvjetništvima. Zahvaljujući ovoj suradnji, velik broj slučajeva je otvoren i na lokalnim sudovima su podignute optužnice za određene slučajeve. U svakom slučaju, na MKSJ-u dokaze ustanovljuju nepristrani i profesionalni suci koji pomno tumače i važu sve iznesene dokaze poštujući standarde struke i zaštite ljudskih prava. Zadovoljavajući vrlo visoke kriterije, otkrivene i pažljivo provjerene činjenice potom postaju službeni dokazi, a kao takvi igraju važnu ulogu u povijesnoj istini. Dakle, činjenice koje su svojevremeno bile predmet raznih rasprava, suđenjima za ratne zločine postaju čvrsto utvrđeni dokazi koji su presudni u borbi protiv zaborava i u sprječavanju povijesnih revizionista da prekrajaju povijest. Zahvaljujući ovome, jednostavno je nezamislivo da netko negira zločine počinjene u, spomenut ću nekoliko mjesta i njihove okolice, Bratunac, Brčko, Čelebići, Dubrovnik, Foča, Prijedor, Sarajevo, Srebrenica, Zvornik. Ova lista slučajeva koje je Tribunal procesuirao mogla bi se i nastaviti. Moram naglasiti da su ovi slučajevi omogućili tisućama žrtava i svjedoka da se i njihov glas čuje, te da i oni sudjeluju u utvrđivanju istine, a to je bitno kako bismo potpomogli proces pomirenja i duševnog oporavka onih koji žive u ratom pogođenoj regiji. Napominjem da je samo na MKSJ-u svjedočilo više od 3500 svjedoka, a još njih 1400 je pomoglo u raznim istragama. Tisućama drugih je omogućeno da se njihove priče čuju na lokalnim sudovima. Vezano uz potonje, Tribunal smatra da je jedan važni dio mandata upravo njegova suradnja s lokalnim sudovima u regiji, tako da će se važna uloga koju nose suđenja za ratne zločine nastaviti još dugo nakon zatvaranja Tribunala. Suđenja na lokalnim

razinama moraju biti u skladu s Tribunalovim radom kako bi kompetentno mogli sudjelovati u kazivanju potpune istine nakon sukoba. Stoga moramo saslušati još žrtava i svjedoka, moramo poduzeti još istraga vezano uz sve one koji su bili uključeni u oružane sukobe, a ne samo one koji su najodgovorniji za teške povrede međunarodnog humanitarnog prava i već su se pojavili pred Tribunalom. Nakon što se Tribunal zatvori, njegov će se posao morati nastaviti na lokalnim sudovima u regiji. Kako bi se taj proces olakšao, sada u zadnjim godinama rada Tribunala, moramo uspostaviti vrstu partnerstva između MKSJ-a i nacionalnih sudova, i više no što smo to uspjeli do sada. Moramo biti sigurni da će se iskustva MKSJ-a podijeliti pred lokalnim sudovima i obrnuto, da će se stečena iskustva pred lokalnim sudovima podijeliti s Tribunalom kako bi se u potpunosti iskoristili svi naponi međunarodne zajednice koje je ona uložila putem MKSJ-a i kako bi se održalo naslijeđe Tribunala u procesu utvrđivanja istine. Tribunal već pokušava osigurati kontinuiranu potporu lokalnim sudovima i tužiteljima kako bi ojačao njihove kapacitete za provedbu suđenja za ratne zločine koji podrazumijevaju najviše pravne standarde. Koristimo svoje prazne urede, uključili smo se u brojne profesionalne simpozije s našim sucima, tužiteljstvom i obranom. Već se održavaju i radni sastanci lokalnih sudaca i tužitelja sa sucima i tužiteljima Tribunala. Ali, naravno, sredstva Tribunala su ograničena. Pod pritiskom završne strategije, suci moraju posvetiti sve svoje vrijeme suđenjima i žalbenim procesima. Tako da sada suci na Tribunalu održavaju suđenja pet dana u tjednu. Naravno, ne svi, ali neki imaju i po dva saslušanja dnevno; prijepodne i poslijepodne s pauzom od pola sata. To sve zaista pridonosi groznim radnim uvjetima i sve većem stresu. Očito je ostalo vrlo malo vremena za održavanje dijaloga s lokalnim sudovima, ali se trudimo dati sve od sebe. Mislim da bi bilo važno kada bi se u ovaj proces međunarodna zajednica još više uključila, iako znam da se neke zemlje zaista trude i pridonose. Međutim, potreban je veći trud kako bismo podržali lokalne sudove. Ja sam za to u nekoliko navrata apelirao i u regiji i u svijetu, i u New Yorku pred Vijećem sigurnosti i Glavnom skupštinom UN-a. Neću više duljiti, samo vas još jedanput želim upozoriti na ulogu Tribunala u regiji. Čvrsto vjerujem da je neizmjereno važno da iskustvo MKSJ-a ne ostane neko izolirano iskustvo, nego da se nastavi u regiji i nakon što se Tribunal zatvori. Dopustite mi da s ovime završim, ponovno iskazujući svoju zahvalnost na pozivu i na vašoj pažnji koju ste mi danas poklonili. Sva pitanja i diskusije su dobrodošli. Hvala vam.

Ivo Josipović: Puno hvala. A sada pozivam gospođu Meddžidu Kreso, predsjednicu suda BiH

Meddžida Kreso: Dame i gospodo, kolegice i kolege, dobar dan. Dozvolite mi da najprije pozdravim sve učesnike ovog skupa i da zahvalim organizatorima i domaćinima na prilici da svi zajedno razgovaramo o zajedničkim nam temama. Kao i obično na ovakvim skupovima uvijek je riječ o teškim temama, ali činjenica da su teme teške ne znači da ih treba zanemarivati ili izbjegavati. Naprotiv, svi mi koji smo danas ovdje u potpunosti smo svjesni važnosti kazivanja istine i uloge sudova u tom procesu. Svima nama koji živimo na ovim prostorima jasno je da procesuiranje osoba koje su počinile ratne zločine predstavlja obavezu od koje ne smije da se odstupi. Na to nas obavezuju oni kojih više nema, na to nas obavezuju žrtve, ljudi kojima su

pogažena osnovna ljudska prava, ljudi kojima su uništeni životi. Naša profesija mora voditi računa o osnovnim načelima ljudskih prava i tu kompromisa ne smije biti. Osnivanjem Suda Bosne i Hercegovine i Odjela za ratne zločine poslana je jasna poruka, svi oni koji su brutalno kršili ljudska prava bespomoćnih i nezaštićenih odgovarat će za svoja nedjela. Nije bitno tko su i kojem narodu pripadaju. Ratni zločini su osjetljiva tema i kao takvoj joj treba pristupiti. Uvijek ponavljamo i insistiramo na tome da za počinjene zločine odgovaraju pojedinci i da je termin kolektivne odgovornosti neprihvatljiv te je na tim principima zasnovan i rad Suda Bosne i Hercegovine. Naime, smatramo da je to jedini ispravan put, jedini pravi način da se nosimo s ovim problemima. Kažnjavanje počililaca krivičnih djela, individualizacija krivice i transparentnost u radu sudova dobri su načini za uspostavu pomirenja i izgradnju narušenog povjerenja među ljudima. Mi u ovom regionu, kada je riječ o ratnim zločinima, moramo obaviti težak posao. Toga smo bili svjesni od samog početka i činjenica da smo prihvatili i počeli ovaj posao obavezuje nas da i završimo. Na tom putu jako je važno voditi se najvišim etičkim normama i ne popuštati pod bilo kakvim pritiscima kojih nije malo. Etičke norme moraju se poštivati kada je riječ o optuženim osobama, njima mora biti zagarantovana apsolutna ravnopravnost, adekvatna obrana i fer suđenje. Njihova se prava trebaju poštivati i tu ne treba biti nikakve rezerve. Dozvolite da nastavim. Međutim, kada govorim o osobama optuženim za ratne zločine, dozvolite mi da se osvrnem na jednu novu pojavu, do sada skoro nepoznatu pravosudnim sistemima, štrajk glađu optuženih osoba i bojkot suđenja. Mi smo na Sudu Bosne i Hercegovine u toku proteklog mjeseca bili suočeni s ovim problemom, hrvatsko pravosuđe je također imalo jednu delikatnu situaciju s tim u vezi. Haški tribunal se nosio sa istim problemom koji je, svjedoci smo svi mi, postalo sredstvo da se pritvorenici odnosno osumnjičeni i optuženi za ratne zločine služe pokušavajući ostvariti svoje ciljeve. Mi smo se u Bosni i Hercegovini, dakle, nedavno suočili sa situacijom u kojoj je oko 40 pritvorenih lica optuženih za ratne zločine pred Sudom Bosne i Hercegovine da su počeli štrajk glađu. Pored toga odbijali su da dolaze na zakazana ročišta pred Sudom, oni su tražili da im se sudi po starom Krivičnom zakonu, da se brane sa slobode, da se ponište do sada izrečene kazne i tako dalje. Odbili su dolaziti milom, a naši suci nisu posegnuli za silom da ih dovedu u sudnice. Bili smo tada suočeni sa jednom potpuno novom, do tada nepoznatom situacijom u kojoj je trebalo brzo djelovati i donijeti pravu odluku. Na jednoj strani imali smo pritvorenike koji štrajkuju glađu, odbijaju učestvovati u procesima koji se vode protiv njih, a na drugoj strani bila su udruženja žrtava, al i javnost uopće, koji su ovaj vid protesta doživljavali kao pritisak na sud i jednu vrstu ucjene optuženika za najteža krivična djela. S obzirom da je bila riječ o štrajku svih pritvorenika optuženih za ratne zločine, bili smo suočeni sa mogućnošću da rad Odjela za ratne zločine bude potpuno paraliziran. Iako smo se našli u nepoznatoj i nezahvalnoj situaciji nismo se dali pokolebati i zauzeli smo čvrst stav. Rad Odjela za ratne zločine ne smije biti zaustavljen, posebno ne na ovakav način. Suđenja se nastavljaju sa ili bez prisustva optuženih. Formirali smo tim liječnika koji su nas redovno izvještavali o zdravstvenom stanju pritvorenika, pružena im je sva potrebna medicinska pomoć, a ročišta su se održavala prema zakazanom rasporedu uz prisustvo njihovih branilaca. Odlučili smo dostavljati im izvještaje sa svih održanih ročišta u njihovim predmetima, ali prestanka rada Suda nije bilo. Poslije dvije sedmice štrajka glađu i odbijanja

saradnje, jedan po jedan počeli su se pojavljivati na zakazanim ročištima, jedan po jedan prestajali su štrajkovati da bi nakon tri sedmice štrajk u potpunosti obustavili. Sud je o tome obaviješten i suđenja su nastavljena uz prisustvo svih optuženika. Kako smo uspjeli vratiti osumnjičenike odnosno optužene u sudnicu, naime, imajući u vidu važnost sudskih procesa u predmetima ratnih zločina i utvrđivanju istine i činjenica, naša vijeća to jest suci su zauzeli pravni stav da se suđenja u odsustvu koja su po ZKP-u Bosne i Hercegovine nedopuštena, u bitnom razlikuju od suđenja bez prisustva optuženih. Suđenje u odsustvu je situacija gdje je prisustvo optuženog onemogućeno iz razloga kojima on ne može upravljati ili su izvan njegove kontrole, navodim primjer nedostupnosti jer su u bijegu, ne zna se gdje su ili se ne može adekvatnim sredstvima obezbjediti njihovo prisustvo. Kada je riječ o suđenjima bez njihovog prisustva, slobodna volja optuženog je da se ne pojavi u sudnici i to predstavlja jedinu prepreku, a uklanjanje ove prepreke je pod njegovom kontrolom. Naime, ocijenili smo da je svaki optuženi bio svjestan da će štrajkom gladu dovesti sebe u stanje iscrpljenosti odnosno da će to utjecati na njegovo zdravlje i da se tako svjesno i dobrovoljno odrekao svog prava da bude prisutan u postupku. Ova radnja je poznata pod imenom *libera in causa*. U ZKP-u Bosne i Hercegovine ne postoje odredbe koje regulišu situaciju kad optuženi koji je pritvoren odbija da prisustvuje zakazanom ročištu, ali ne sadrži ni odredbe koje sprječavaju sud da nastavi postupak čak i bez prisustva optuženog u ovakvoj situaciji. Znamo da sudovi nerado u ovakvim situacijama nastavljaju suđenja, ali suci Suda Bosne i Hercegovine su zaključili da bi odlaganje postupka bilo potpuno u suprotnosti sa interesima pravičnosti u pogledu okončanja predmeta i veoma nepravedno prema žrtvama-svjedocima koji su imali veoma traumatično iskustvo. Da smo postupili suprotno optuženi bi mogli ubuduće namjerno opstruirati nastojanja Suda da završi svoj posao, što Sud ne bi smio da toleriše i dozvoljava ovakve vrste opstruiranja suđenja. Evropski sud za ljudska prava više puta je jasno konstatovao da se prisustvo optuženog na svom suđenju smatra suštinski važnim, ali isti sud nikada nije ustanovio kršenje Konvencije u slučajevima kada je optuženi obaviješten o suđenju svojevrijem izabrao način da ne pristupi, a suđenje se nastavilo. Ovo je dakle bila jedna od situacija kada su sudovi suočeni sa velikim izazovima. Međutim, ne treba zaboraviti zbog čega smo tu, šta se desilo i šta moramo uraditi. Posao koji smo počeli ne smije biti narušen, ne smije biti zaustavljen. Svi oni za koje se dokaže da su počinili ratne zločine moraju odgovarati i tu nema nikakvog kompromisa. Na području bivše Jugoslavije počinjeni su brojni zločini i to je činjenica. Isto tako, činjenica je da moramo ići naprijed, da ne trebamo živjeti u prošlosti ali prošlost ne treba zaboraviti, a budućnost se mora graditi na zdravim osnovama, na pravdi i istini. I na kraju da istaknem pitanje: Šta bi se desilo kada se počinocima najtežih kaznenih djela ne bi sudilo, kakvu bi poruku poslali, da li bi to značilo da je činjenje ratnih zločina dozvoljeno, da svako može odlučivati o tuđim životima, igrati se ljudskim sudbinama. Ovakvu poruku ne smije nitko poslati jer je nepravedna, nemoralna i neprihvatljiva. Naša je dužnost ne dozvoliti da se to ikada desi, naša je obaveza tragati za istinom u sudskim procesima i utvrđivati činjenice, ma koliko teško bilo i ma koliko to dugo trajalo. Naše zemlje, zemlje regiona, imaju zacrtan cilj i u tom pravcu trebaju ići velikim koracima, međutim ka evropskim integracijama kojima svi težimo, možemo samo uz vladavinu zakona i puno poštovanje ljudskih prava. Hvala vam lijepo.

Ivo Josipović: Zahvaljujem. Gospođa Biljana Sinanović, sutkinja Okružnog suda iz Beograda

Biljana Sinanović: Dobar dan svima. Ja se, pre svega, zahvaljujem organizatorima što su me pozvali na ovaj skup, a ono o čemu ću pokušati da vam govorim je suđenje pred Okružnim sudom u Beogradu u slučaju Podujevo. Pokušat ću naime da vam dočaram kako je to izgledalo utvrđivati istinu u vreme kada smo počeli suđenje, to je bila 2003. godina, i kako smo to uradili. Događaj se odigrao 1999. godine u Podujevu, na Kosovu, tako što je u to vreme, mart mesec je bio, kraj marta, počelo je bombardovanje i na teritoriji Kosova je bio veliki broj policijskih i vojnih jedinica Srbije. Bila je prisutna jedinica *Škorpioni* i oni su, toga dana kada su došli, imali zadatak da izbacuju ljude, preostale ljude albanske nacionalnosti, iz njihovih kuća i da oni sami u te kuće ulaze. Bile su formirane reke ljudi koje su izlazile iz Podujeva. Pripadnici ove jedinice su ušli u jednu kuću u kojoj su zatekli žene i decu, izbacili su na ulicu iz kuće devetnaestoro žena i dece, dvanaestoro dece i sedam žena, pretresli su ih, izbacili na ulicu, vratili unutra, a onda je nekom palo na pamet da kaže, pobi sve to pa su onda oni u te ljude pucali. Tada je ubijeno četrnaestoro ljudi, sedmero dece i sedam žena, s tim što naglašavam da su deca bila uzrasta od dve do četrnaest godina. Možete misliti kako je to izgledalo, kakva je to bila slika koju smo i imali po zapisniku o uviđaju. Petoro dece je ostalo živo i od tih petoro, četvoro je kasnije, u toku suđenja, saslušano kao svedoci. Ovaj krivični postupak je započeo u Prokuplju, tada nismo imali Veće za ratne zločine i postupak je spadao u krivični postupak redovne nadležnosti Okružnog suda, započeo je u Prokuplju. Prokuplje se nalazi relativno blizu Kosova i okrivljeni je tamo kada je dovožen iz pritvora dočekivan kao heroj. Bilo je puno ljudi, to je čak bilo i na televiziji, koji su njemu aplaudirali, skandirali, odobravali kada je on dolazio u sud. To je, naravno, bio izuzetno velik pritisak na rad Suda i taj Sud je u više navrata tražio da se delegira Okružni sud u Beogradu, na kraju je Vrhovni sud delegirao Okružni sud u Beogradu, ja sam dobila taj predmet kao jedan od predmeta opšte nadležnosti. Kao što znate, po našem zakonu na sudu leži teret utvrđivanja materijalne istine, dakle nije kao u anglosaksonskom sistemu gde tužilac mora da dokazuje optužnicu već sud mora da utvrdi činjenice da bi doneo pravilnu i na zakonu zasnovanu odluku. U ovom slučaju je to bilo jako teško, optužnica je bila napisana tako da se nije dobro znalo ni imena žrtava, ni koliko ih je bilo ni gde se tačno događaj odigrao. Ovo možda i nije moglo bolje da se uradi u to vreme jer su u istrazi u Prokuplju saslušavani ljudi, kao svedoci, koji su, po onome što ja pretpostavljam i što se kasnije ispostavilo, bili očevici događaja, ali niko nije hteo da kaže ništa o događaju. Naime, neki su bili uplašeni, neki su pružali podršku, a neki su i sami bili učestvovali u tom zločinu te je logično da nisu hteli da terete svoje saborce. U takvom stanju predmet je došao u Beograd, u Beogradu je relativno bolja klima nego u Prokuplju, u tom smislu što se ljudi, veliki je grad, pa se ljudi između sebe ne poznaju, međutim kada smo počeli da sudimo, naravno, glavni pretres je bio javan i u sudnici, sudnica je bila puna, najveća sudnica u Palati pravde je bila puna, i to ljudima koji su bili posmatrači i novinari, ali i veliki deo ljudi koji su pružali podršku okrivljenom. Inače ljudi iz te iste jedinice koji nisu bili optuženi su, pošto su oni u međuvremenu se, za vreme ranijih ratnih dešavanja, veoma obogatili, oni su dolazili do Palate pravde, dolazili su kombijima,

automobilima, zatvarali ulice, ulazili unutra u zgradu Suda, pretili svedocima koji su tu dolazili, tako da smo mi imali gotovo nepromenjenu sliku u odnosu na ono što je ranije bilo u istrazi, što se tiče iskaza svedoka praktično ništa nismo mogli da saznamo. Bilo je sasvim jasno da je tom događaju prisustvovao veliki broj ljudi, da su mnogi od njih videli i ko je pucao i ko je ubijen i znali kako se sve to dogodilo, ali iz ovih ili onih razloga niko nije hteo to da kaže. U toku postupka pojavio se jedan svedok koji je bio insajder, koji je u jednom trenutku iz nekih svojih razloga odlučio da kaže istinu i onda se postavilo pitanje na koji ćemo način njega zaštititi. U to vreme nije bilo zaštite svedoka na način koji je danas, na koji danas postoji u Zakonu o krivičnom postupku, postojala je samo jedna opšta odredba o zaštiti svedoka, međutim, obzirom da je on došao i rekao, svedočio, rekao ono što je znao, on je bio pripadnik iste te jedinice, i rekao da on smatra da je njemu život ugrožen i kako je on rekao, ja mislim da sam stavio krst na leđa i ja sad ne smem nigde da idem, mi smo u saradnji sa policijom, sa Fondom za humanitarno pravo, njemu pružili svu moguću zaštitu i ja mislim da je taj čovek i sada živ. U svakom slučaju, tada je preživeo i živ otišao iz Beograda i mislim i iz Srbije što je, smatram, naš uspeh. Druga stvar je bila saslušati oštećene odnosno decu albanske nacionalnosti koja su preživela ovaj užasni događaj. Ta deca su u toj pucnjavi bila ranjena veoma teško, sticajem okolnosti su preživeli, bili su spašeni ali su oni imali traumu koja bi potpuno opravdavala njihovu ocenu da ne žele da svedoče. U početku su oni odbijali da dođu u Beograd, bilo je primedbi u vezi sa tim kako će doći, opravdanog straha, bilo je govora o tome kako da ih čuvaju policajci koji su ih ubijali, međutim, na kraju su oni ipak odlučili da dođu uz veliko, veliki trud, veliko angažovanje Nataše Kandić i Fonda za humanitarno pravo, koji su ih ubedili da dođu i da nam ispričaju taj događaj. Oni su bili pravi očevici događaja i oni su dali ključni doprinos da se utvrdi istina o onome što se dogodilo. Njihovi iskazi su bili potkrepljeni i iskazom svedoka insajdera i ostalim podacima koji su bili u predmetu koji su inače se koristili u krivičnom postupku, zapisnik o uviđaju, skica lica mesta, obdukcija i tako dalje. Za sve ovo vreme, znači trajanja krivičnog postupka bilo je vrlo veliko interesovanje u javnosti, to je bila 2003. godina i prvi predmet ratnog zločina koji se odnosio na Kosovo, a drugi predmet, u Beogradu, ratnog zločina. Mediji su, koliko je meni poznato, obavestavali prilično objektivno, međutim niko nije dovoljno naglašavao užas tog događaja, što smatram da je trebalo činiti iz sledećih razloga. Kada sam ja razgovarala sa kolegama, članovima porodice i kada su me pitali šta mislim o tome i nakon što smo izrekli kaznu koja je bila maksimalna, 20 godina, da li je taj čovek baš morao da dobije 20 godina, to je uglavnom bilo pitanje, jer zašto mi njima da sudimo, zašto mi njih da štitimo kad oni nas ne štite, i kada sam, uvek je bilo pitanje zašto baš toliko, zašto, međutim kome god sam ispričala taj tragični događaj, naime, činjenicu da je ubijeno, da je pucano u devetnaestoro ljudi, da je ubijeno sedmero dece i sedam žena, svako je onda začutao i prestao na bilo koji način da komentariše težinu kazne i činjenicu da je on naš, a da oni nisu naši i tako dalje. Tako da preporučujem za ubuduće, ako to može išta značiti, da mediji obavestavaju o događajima onako kako su se oni odigrali, a kao što je nama ovde poznato ti su događaji izuzetno tragični, svi ovi događaji koji su predmet ratnih zločina su toliko tragični da, obzirom da se radi o civilima, o žrtvama, da je dovoljno da ih samo ispričaju da bi ljudi shvatili da tu više nema nikakvog komentara o tome da li nekom treba dati ovoliko ili onoliko kaznu ukoliko se, naravno, utvrdi da je krivično

delo učinio. Naime, ti se zločini zaista ne mogu porediti sa običnim krivičnim delima koja inače sudimo u nadležnosti Okružnog suda, kao što su neka druga ubistva. Tako da je to nešto što je pratilo ovo suđenje. Još je jedna stvar koju bih želela da kažem, sticajem okolnosti sada sam sudija u Odeljenju za organizovani kriminal istog Suda, Okružnog suda u Beogradu, i sada, između ostalih stvari koje radimo, su trgovine ljudima, krijumčarenja ljudi i tako dalje, i nedavno se na optuženičkoj klupi našao jedan od tih pripadnika jedinice Škorpioni, šta je on radio, šta mu se stavlja na teret, on je zajedno sa svojim prijateljima kriminalcima iz Hrvatske, Albanije i Bosne prebacivao Albance na teritoriju Italije. To znači, kao i u drugim slučajevima gde imamo prebacivanje i trgovinu drogom, trgovinu ljudima i znamo da oni, ti isti kriminalci koji su činili ratne zločine, sada ne čine ratne zločine jer nema rata, ali jako dobro saraduju između sebe u ostalim kriminalnim delatnostima. I ne predstavlja problem ni nacionalnost, ni ništa, samo je, dovoljno je samo da oni na taj kriminalni način ostvare neke svoje ciljeve. Stoga se uvek pitam zašto se ne bi mi, ljudi koji živimo od svog rada, svog posla i koji smo računam poštenu, udružili, kao što se oni udružuju, pa da stanemo na put tim kriminalcima koji će nam i dalje zagorčavati život ukoliko zajedno nešto ne preduzmemo. Hvala lepa.

Ivo Josipović: Zahvaljujem. A sada želim najaviti gospođu Natašu Kandić.

Nataša Kandić: Dobar dan još jednom. Suđenja su ono što nam je potrebno i što je način za stvaranje tih činjenica i za tu istinu koju onda zapravo moramo da pominjemo kad god pričamo o toj prošlosti, ja sam ovo možda pomenula deseti put i nastavit ću svaki put kad bude prilike da o tome govorim. Ali hoću nešto drugo da kažem, ja sam, meni baš nije mesto pored sudija, ja nisam nikakav sudija, ja sam aktivista za ljudska prava, sedim u sali, u sudnicama od ovog suđenja Podujevo, zastupam žrtve i u toj poziciji vidim i tužioce i sudije i mnogo više se raspravljam sa tužiocima, mnogo manje sa sudijama, pa mi se čini da je došlo vreme sada upravo sa ovom strategijom zatvaranja Tribunala da osim toga što razgovaramo o transferu slučajeva da moramo razgovarati i voditi računa da je jednako važno taj transfer znanja. Taj transfer znanja podrazumeva ne samo učenje te pravne doktrine koja je stvorena u Haagu, to, pravo haškog tribunala jeste stvoreno, tu postoje velike novine koje treba zapravo prisvojiti i primenjivati ih. Reč je o tome da je haški tužilac nešto drugo nego što je naš nacionalni tužilac. Naši nacionalni tužioci, bilo da je odvjetnik, da je tužilac u BH sudu, da je tužilac u Srbiji, na Kosovu, ne vidi sebe onako kako danas tužiteljica Carla Del Ponte kaže, ona je zaštitnik žrtve, njena dužnost je da se izbori za tu pravdu za žrtve. Naši tužioci, po pravilu, su veoma aktivni dok prikupljaju podatke, odnosno dok se svodi ta istraga, pišu optužnicu, a onda kada krene suđenje u Srbiji, u Bosni i na Kosovu i Crnoj Gori, teret dokazivanja je na sudu, tako da tužilac više nema tu aktivnu ulogu, a onda je daleko zapravo i od toga da on treba sada da pokaže da je on taj koji u ime države jeste zaštitnik žrtava. E to je ono što žrtve osećaju, što treba da naučimo, ne ja nisam tužilac, ali ono što vidim i što bih volela da vidim, takvog tužioca da ga žrtve vide kao svog zaštitnika i da on bude neko koji će uprkos tome što tužilac nije samostalan da prekine tu praksu da vodi računa o nekim drugim interesima izvan interesa žrtava. U tom smislu mislim da je taj transfer znanja toliko važan da će on da pomogne da tužioci ne misle više kako

je, tužiocima kao što se to kod nekih događaja i u Srbiji, da vode računa i da misle kako je važno zaštititi državu, kako je važno zaštititi institucije kao što su policija i vojska i kako je u interesu države reći da su ti Škorpioni paravojna formacija, nasuprot činjenicama koje govore i koje su svakome razumljive da nije moguće da je takva jedinica neka privatna grupa, da nije moguće da su se oni sami opremili sa nekoliko raznih uniformi, krenuli sa ne znam koliko vrlo ubojitih vozila, i otišli tamo negde da ratuju, pa malo u Hrvatskoj, pa onda posle toga u Bosni, pa onda na kraju u Kosovo. Nisu nam potrebne te mistifikacije, potrebno nam je da imamo odlučne tužioce koji će sve činjenice, makar one bile važne za kontekst, a ne ticala se direktno predmeta optužnice, da to bude utvrđeno i izneto. To nam je potrebno upravo zbog istine, zbog tog, da kažem, prevladavanja nasleđa prošlosti, zbog toga da bismo stvorili znanje koje će nam omogućiti da sprečimo da se bilo kada slično dogodi na ovim prostorima. Zahvaljujući upravo možda ovom, da se o ovome ne razgovara mnogo ili da se ne diskutuje ili da se, da nema, da to još nije u tom polju kritičkog preispitivanja ja se bojim jedne stvari, da se ne dogodi da Haški tribunal utvrdi jednu istinu u vezi sa određenim događajima, a da neki od nacionalnih sudova utvrdi istinu koja nije saglasna činjenicama koje su iznete i na kojima se zasnivaju haške presude. To je onda opasna stvar, to je nešto što će napraviti velike probleme i zato mi se čini strašno važnim poštovanje činjenica koje su utvrđene u haškim presudama, to mora da bude neki okvir za suđenje, za nacionalna suđenja. Svaki sudija, tužilac odnosno tužilac pre svega mora imati u vidu da optužnica mora da je u saglasnosti sa činjenicama upravo zbog toga da bi se održala ona, ta jedna da kažem jednostavno istorijsko, da kažem istorijski neki standard, a to je da je sudska istina, istina koja ne podleže proveru. U suprotnom, ukoliko mi na nacionalnim nivoima počnemo da stvaramo istine koje nisu u saglasnosti sa činjenicama presuda Haškog tribunala, bojim se da ćemo imati onda tu jednu osnovu za preoblikovanje istorije i prošlosti i ako upadnemo u tu zamku onda će preoblikovanje prošlosti odneti prevagu nad potrebom da se utvrđuje istina. I htela bih samo još ako mogu da vam kažem koliko je zapravo važno, ako hoćemo istinu i da onda da nam služi za vraćanje dostojanstva žrtvama, koliko je važno da žrtve imaju svoje pravne zastupnike iz redova onih koji važe za zaštitnike ljudskih prava. Svuda, u svim državama bivše Jugoslavije ima određen broj ljudi koji imaju veliko znanje, činjenično znanje i pravno znanje o tome šta se to događalo od 91. do 95., 98. i 99. godine. Žrtvama je potrebna podrška, oni moraju da vide tamo, u onoj državi koja je odgovorna za njihove patnje i bol, da u tom društvu ima onih kojima su te žrtve bitne, mora se stvoriti klima u kojima će se umesto klime nekažnjavanja, klime i kulture podrške raznim navodnim herojima i mitovima stvarati kultura poštovanja žrtava, kultura podrške žrtvama, kultura vraćanja dostojanstva žrtvama i u tome ja vidim ulogu organizacija za ljudskih prava i to je osnovni razlog zašto sam ja od februara 2003. godine odlučila da ono što sam naučila, ono što znam, ono što mogu još uvek da pročitam, da saznam, da upotrebim upravo u borbi protiv nekažnjivosti, a za donošenje pravde za žrtve. Hvala vam puno svima.

Rasprava:

(Pitanje iz publike se ne čuje)

Fausto Pocar: Ne razumijem. Je li dobro razumijem da su to slučajevi u kojima nisu podignute optužnice pred Tribunalom?

Glas: Ne, još su uvijek u Haagu

Fausto Pocar: Još uvijek su u Hagu. Onda trebate pitati Tužiteljicu. Ja ne znam.

Ivo Josipović: Ako mogu samo dodati, bez obzira na zakon koji imate, ako je Haag zatvorio vrata, ako ne može donijeti, vi znate da međunarodno pravo ne poznaje zastaru za ratne zločine i da sve države imaju obvezu progoniti ratne zločine, ja pretpostavljam da će se loptica ipak vratiti u vaše dvorište i da će vaš tužitelj morati razmisliti o kaznenom progonu. Izvolite

Amir Kulaglič: Ja sam Amir Kulaglič i ovdje prisustvujem ispred Udruženja građana Žene Srebrenice. Imam dva kratka pitanja. Malo prije smo slušali o *Škorpionima*, znamo da je taj proces u završnoj fazi, ustvari očekujemo izricanja presude, koliko je meni poznato, međutim ostalo mi je nejasno, meni i većini mojih prijatelja, da li se *Škorpionima* sudi isključivo za onih šest momaka koji su prikazani na snimku kao žrtve streljanja, da li je prilikom tog procesa taj, da kažemo ta grupa, proširena na veći broj i da li će se suđenje *Škorpionima* u pitanju Srebrenice završiti na izricanju presude samo za tih, da kažem, šest momaka nad kojima je izvršena javna egzekucija koja je snimljena na televiziji, to bi pitanje možda mogao uputiti gospođi Kandić obzirom da je ona često u Beogradu i u ime žrtava prisustvuje tome suđenju. I za gospođu Kreso ili za gospodina Jurčevića, ja nisam malo prije mogao dobiti priliku, imali smo Komisiju za Srebrenicu, Komisija je uradila svoj posao iako je taj njen rad, ajde da kažemo, manje poznat javnosti, činjenica je da je utvrđeno da je više od 800 ljudi učestvovalo u operaciji Srebrenica u smislu činjenja određenih kažnjivih djela, a stavljen je moratorij na objavljivanje imena, međutim mi znamo da se radi o više od 800 ljudi, između ostalog radi se i o ljudima koji su u nekim državnim institucijama, kao što je policija, vojska, ne znam, na nekim političkim funkcijama i tako dalje. Sad pitanje za gospođu Kreso ili za gospodina Jurčevića, imamo spisak, znamo da je 800 ljudi aktivno učestvovalo u određenim nedopustivim djelima, šta dalje, da li će se podići optužnica protiv njih ili će Sud Bosne i Hercegovine, ako ništa više, bar izdati nalog za provođenje istrage ili suspenziju sa određenih mjesta jer apsurd je da mi koji smo se vratili u Srebrenicu, da nama javni red i mir čuvaju ljudi iz policije koji su aktivno možda ubili mog oca ili nekoga od moje familije. Ja se izvinjavam ako je bilo malo šire pitanje.

Ivo Josipović: Izvolite odgovoriti

Meddžida Kreso: Pa ja mislim da bi na ovo pitanje mogao kolega Jurčević odgovoriti jer taj spisak u Sud nije nikad došao niti sud otvara, daje naloge za istragu nego tužilac, prema našem sistemu. Evo, nastavit će kolega Jurčević

Marinko Jurčević: Ja ću vrlo rado odgovorit na ovo pitanje. Evo današnja konferencija, ja ne znam kako je ko shvata, ali otvara mnoga pitanja i pokazala je velike razlike u pristupu na rješavanju predmeta ratnih zločina na prostoru zemalja bivše Jugoslavije i upravo, evo cijelo vrijeme konferencije razmišljam šta, kakav dati odgovor na pitanje koje je postavio gospodin Williamson, veleposlanik Sjedinjenih Američkih Država koji je zadužen za pitanja ratnih zločina na prostoru bivše Jugoslavije, kada je sve nas jutros pitao kako osigurati u regiji kapacitete za suđenje nakon zatvaranja Haškog tribunala. Točno je to da je došao spisak od, ne samo osam stotina, nego i više, koji su učestvovali u operaciji za Srebrenicu ali to je samo goli spisak bez ikakvih činjenica i dokaza ili indicija koje kazuju da su doista te sve osobe počinile kazneno djelo ratnog zločina. Ovim hoću da kažem da mi u Bosni i Hercegovini, a vjerojatno i kolege iz susjednih zemalja i susjednih država treba da razmišljamo kako dalje. Ja imamo samo odgovor na to pitanje, dalje možemo ići u dva pravca, prvi pravac je da svi unutar svojih nacionalnih zakonodavstava jačamo kapacitete u policijama, tužilaštvima i u sudovima koji ćemo raditi na predmetima ratnih zločina jer bez jačanja kapaciteta budete sigurni da suci i tužitelji neće biti u poziciji da kvalitetno rade na ovim predmetima. Međutim, rad na predmetima ratnih zločina je izuzetno kompleksan i ja bih volio da javno svi ovde, oni koji doista istinski žele da raspravljaju o rješavanju problema ratnih zločina na prostoru Bosne i Hercegovine, s obzirom na ogroman broj počinioca i ja, i ogroman broj ratnih zločina koji apsolutno nisu istraženi, ja govorim za Bosnu i Hercegovinu, a sebi dajem za pravo jer vidim, izvinjavam se, evo završit ću, sebi dajem za pravo da vidim da ratni zločini i na prostoru susjednih zemalja još nisu ni započeti u istraživanju, da razmišljamo možda i o mogućnosti i o varijanti da se formira možda jedan zajednički sud za sve zemlje bivše Jugoslavije i da se taj sud formira na prostoru jedne od država zemalja bivše Jugoslavije i isto tako da razmišljamo o formiranju jedinstvenog dokumentacionog centra koji će logistički opsluživati eventualno taj sud, ako ga formiramo, i da to bude sve na jednom mjestu i dostupno svima, a u tom sudu i u tom tužilaštvu da budu domaći suci i domaći tužitelji iz ovih zemalja bivše Jugoslavije. Mislim, jedino na takav način ćemo adekvatno moći udovoljiti zadaći koja je pred nama, a posebno kad je u pitanju Srebrenica. Hvala

Ivo Josipović: Gospodin Gordan Bodog, Mreža za izgradnju mira Hrvatske. Izvolite.

Gordan Bodog: Dvije, tri rečenice i dva i pol pitanja u dvije minute. Hvala. Mreža za izgradnju mira funkcionira nakon jednog, formalno, nakon jednog procesa od četiri godine, globalni proces izgradnja mira, globalni pakt za prevenciju ratova i nasilnih sukoba. Između ostalih stvari, proizveli smo, u suradnji s četrdesetak organizacija u Hrvatskoj jedan dokument koji se zove Platforma za izgradnju mira u Republici Hrvatskoj gdje je suočavanje s prošlošću i utvrđivanje istine jedan od poglavlja programa i na čemu se radi.

To je proces od možda deset, dvadeset godina. Pitanja, sudska pravda odnosno sudska istina, čuli smo i danas, da postoji tranzicijska pravda, da postoji forenzička pravda, a ja bih tu htio postaviti pitanje o retributivnoj i restorativnoj pravdi, o čemu se naime radi, ovdje smo čuli da se sudi za zločine, ratne zločine počinjene nad pojedincima kojih je na žalost bilo u cijeloj regiji strahovito puno, međutim bilo je ili istovremeno ili paralelno zločina nad čovječanstvom i nad ostalim, da tako kažem žrtvama, to su dakle kulturna dobra i da ih sad dalje ne nabrajam, koji su vezana uz čitav niz identiteta. Sudska pravda u procesima u Haagu, a čini mi se i u procesima u zemljama bivše Jugoslavije na taj način, čini mi se, ne prilazi, dakle nije kompatibilan ovome što sam sad upravo rekao. S druge strane ograničenja sudske pravde, sudske istine, pokazuju se i sa situacijom da jedan od krupnih, najkrupnijih ili kako već hoćemo, ne dočeka presudu, da li je to fijasko, to je pitanje, da li je to fijasko Haškoga suda ili uopće cijelog tog procesa sudske istine i kao komentar vezano za suspendiranje osude za zločin na Ovčari, u Beogradu, i vraćanje na početak, što između ostalog, traži da svi svjedoci, svi žrtve i svi oni koji trebaju u tom procesu sudjelovati, moraju još jedanput proći sve te muke i još jedanput pokazati, dakle, još jedanput dobru volju da bi tako nešto učinili dok, i samo za kraj, pitanja utvrđivanja istine, ajmo reć, su krupna pitanja naše sadašnjosti i perspektive, međutim 13 000 postupaka u Bosni i Hercegovini, to je samo primjer, koliko je to vremena za sudstvo, za pravosuđe Bosne i Hercegovine, da li je to uopće moguće, treba li razmišljati o tome kako upotpuniti sudska istinu i sudska pravdu s ipak nekim procesima animiranja onih koji, nadaju se, neće doći pred lice pravde jer su možda negdje pri kraju spiska, ali kako izgraditi jednu klimu u kojem samih protagonista zbivanja, ne u smislu prijatelja suda i pokajnika suda samo, nego samostalno, po vlastitoj savjesti kreću u taj jedan proces restauracije društva i ozdravljenja. Hvala lijepa.

Ivo Josipović: Ovo je zapravo bila rasprava više nego pitanja. Dobro, primili smo raspravu na znanje. Ovime smo završili ovu sesiju, ne znam kako je organizator, s obzirom na kašnjenje nije bilo beskorisno, jer smo čuli puno zanimljivih pitanja i odgovora, kako je zamislio nastavak rada. U svakom slučaju u vašem rasporedu imate raspored. Nadam se da je sad nekoliko minuta pauze i da ćemo onda nakon toga nastaviti rad.

Prvi dan: Peta sesija: Regionalni pristupi u kazivanju istine i činjenica

Moderatori:

Vesna Teršelič, Voditeljica *Documente*

Zoran Pusić, Predsjednik Građanskog odbora za ljudska prava i Predsjednik Upravnog odbora *Documente*

Vesna Teršelič: Dobra večer. Predlažem da se na današnjoj završnoj raspravi fokusiramo na pitanje što bi u regionalnoj suradnji bilo najkorisnije. Na što ste trenutno spremni u radu na regionalnoj suradnji po pitanju utvrđivanja istine? Na što ste spremni vi osobno, a na što je spremna vaša organizacija i institucija? Kakva bi vrsta regionalne suradnje na utvrđivanju istine bila najkorisnija, u tijeku ove i za nekoliko godina? Što je potrebno da se takva suradnja i ostvari? Dakle, što bi bilo najkorisnije ove godine, a što bi recimo bilo najkorisnije za nekoliko godina i postoji li tu neka razlika. Čisto da zajednički malo promišljamo što to sada, ovaj čas jeste slika regionalne suradnje, na što smo spremni i što nam se čini da bismo željeli dalje. Ja otvaram diskusiju. Izvolite.

Ljerka Pavić: Dobar dan. Ne znam da l' se moram ponovno predstaviti. Ja sam Ljerka Pavić iz Bedema ljubavi... Halo, čujete me.

Vesna Teršelič: Nešto nije u redu. Evo, samo malo strpljenja. Dođite bliže.

Ljerka Pavić: Ja ću doći bliže. Da se ponovno predstavim. Ja sam Ljerka Pavić predsjednica Bedema ljubavi u Zagrebu. Od jutra sam ovdje i slušam sva ova predavanja. Kao što postoji u Hrvatskoj, što se vidjelo iz ovih predavanja, i dalje diskusije, postoje dva pogleda na ono što se događalo u Hrvatskoj, tako vjerujem da postoje dva pogleda i u drugim republikama koje su prošle rat kao što smo prošli i mi, odnosno kod nas je bila agresija. Ja bih predložila da se te dvije grupe, te dvije inicijative o ratu u svakoj republici nastaloj nakon raspada Jugoslavije sastanu i da pokušaju te dvije grupacije naći zajedničko rješenje, naći zajedničku istinu o tome što se je svagdje događalo. Kad se riješi po republikama ta situacija, potrebno je napraviti određeni program, filmski, koji bi se prikazivao, da vide generacije što je bilo, da ih učimo da se to više nikada ne ponovi. Osnovni zadatak bi trebao, znači svih nas ovdje, biti poduzeti sve mjere da do ratova do tog ludila više ne dolazi. To bi bio prvi prijedlog ovdje, a drugo, htjela bih da se napravi, s obzirom da i ratovi traju dalje po cijelom svijetu, i vidimo da u svim ratovima sudjeluje jaki puno djece, da se napravi nekakva međunarodna inicijativa da se vođama ratova, vođama država zabrani, odnosno da oni budu proglašeni zločincima gdje god se nađe dijete u ratu mlađe od 18, 19 godina. Ako to ne uspijemo napraviti, ništa nismo napravili, nismo zaštitili svoju djecu, a sve ove daljnje diskusije i razgovori mogu se voditi unedogled. Žrtve su pale, naša mladost je stradala, djeca su stradala, postoji velik broj invalidne djece koja su stradala u ratu, sjede u invalidskim kolicima, žive u četiri zida i nitko ne zna kako je toj djeci, kako je tim ljudima. Hvala lijepa.

Vesna Teršelič: Hvala puno. Druge refleksije prijedlozi... Izvolite

Dragan Medić: Ja sam iz Udruženja roditelja i porodica uhapšenih, zarobljenih i nestalih lica Srbije i Crne Gore. Pa moj predlog, odnosno naše udruženje bi imalo predlog da se apeluje sa ovog mjesta, upravo da se

uputi apel svim organima vlasti s područja bivše Jugoslavije, da efikasnije djeluju upravo na one koji rade i traže nestala lica. I svi oni koji rade na identifikacijama, odnosno ekshumacijama, lica nestali u toku ratnih dejstva. To je jedno. Drugo, potrebno je da i mi svi, udruženja pojedinačno, takve apele uputimo našim vladama, svak svojim vladama, a potrebno bi bilo da te komisije posebno saraduju što je očigledno vidljivo da su ranije saradivale više, a sada je to manje i manje. Mogu da napomenem samo da se hrvatska komisija za nestala lica i komisija za nestala lica Srbije i Crne Gore nisu sastali i ne sastanu se po godinu dana što je apsurd i što je stvarno van svake razumi. Dalje, potrebno bi bilo da se uputi apel na neki način da određene vlasti i institucije vlasti na neki način donesu svoje zakone, kako će ih oni doneti, to oni najbolje znadu, da se stvarno prihvati i prizna odšteta i onim civilnim licima koji su nestali u toku ratnih dejstava na razni nepoznati način u određenim sukobima. Normalno je da treba to dokazivati. I takvim dokazima i takvu odštetu bi trebalo dati. Meni je žao što Carla Del... predsjednik Međunarodnog suda, iz Haškog tribunala nije ovdje. Isto tako da pitam zašto oni koji nisu osuđeni bili na Haškom tribunalu zašto oni nemaju pravo, bili su tamo 3-4 godine, zašto oni nemaju pravo na odštetu. To su moja pitanja, dakle ne bih sad puno. Možda ću kasnije imati nešto. Za sada evo toliko.

Vesna Teršelič: Hvala puno.

Zoran Pusić: Ovaj, radi?

Vesna Teršelič: Radi.

Zoran Pusić: Ovaj... Samo jedan kratak, odgovor na ovo vaše pitanje. Naime, to je naravno trebalo postaviti dok je bio ovdje prisutan pukovnik Grujić, ali meni se čini da, što se tiče nestalih, a nestali su u Hrvatskoj na primjer, može vam najbolje o tome, pomoći neko organizacija iz Hrvatske. Najbolje službena ako može, a ako ne može, onda se, možda da se obratite nekim nevladinim organizacijama. Recimo, mi smo preko naših kolega iz Srbije, preko nevladinih organizacija prvi dobili popis ljudi koji su bili identificirani u vojnoj bolnici u Beogradu poslije Ovčare, dakle čudni su kanali na koji način se do tih stvari može doći. Kolega iz BiH je predložio jedno tijelo, zajedničko, pitanje je da li je to moguće, ali ono što je sigurno danas moguće puno više nego prije, to je suradnja na ovom nivou. Prema tome, da možda vaše udruženje ispita, bilo bi, ja mislim, puno lakše unutar Srbije i Crne Gore za ljude koji su odvedeni iz Hrvatske i koji su nestali, a da udruge iz Hrvatske ispituju za ljude koji su nestali, a bili su iz Srbije i Crne Gore ili su bili kao Srbi iz Hrvatske. Ja mislim da bi to dalo bolje rezultate, a čini mi se da su tenzije pale i da je danas takva suradnja moguća.

Vesna Teršelič: Hvala. Samo mikrofona jer vas ne čuju prevoditelji. Izvolite.

Dragan Medić: Samo pola minuta. Što se tiče našeg udruženja, upravo...

Vesna Teršelič: Ne čujemo.

Dragan Medić: Što se tiče našeg udruženja, mi smo upravo u tom pogledu učinili daleko puno za Hrvatsku. Za hrvatske roditelje i porodice. Šta je tu u pitanju? Mi smo ti koji smo otkrili i kazali da u Šapcu postoji 20 zatrpanih. Naše udruženje je to koje je kazalo da u Novom Sadu ima 78 grobnica. Mi smo ti koji smo kazali da u Sremskoj Mitrovici ima 22 porodice. Dakle, mi smo učinili sve za hrvatske roditelje upravo na taj način. Ja sam upravo za jednu grobnicu u Hrvatskoj za koju sam znao indirektno, određenim putem, kazao za petero koji su tamo zakopani i koji je dobio Tuđmanov sat, odlikovanje nekakvo i tako dalje. Tu je bio zakopan. Zna Štefica ko je taj i tako dalje. Dakle, mi smo u tom pogledu učinili i radili, i činit ćemo i dalje, ali tako isto zamoljavamo da i sva udruženja i sve institucije i nevladine organizacije u Hrvatskoj, sve nevladine organizacije u Hrvatskoj, da pomognu nama i da čine u tom pogledu. No međutim, mi apelujemo na našu vladu da komisije bolje rade, da saraduju i da se više sastaju. Na žalost, oni uverljivo nas ubeđuju da komisija u Hrvatskoj ne želi takav sustav. Zato zamoljavam da upravo oni koji me slušaju ovdje iz udruženja neka i oni apeluju i neka sa nama saraduju da vidimo tko je taj ko neće da saraduje. Hvala lijepo.

Vesna Teršelič: Hvala lijepo. Istovremeno ste pa ne znam. Gordan

Gordan Bodog: Je l' se čuje? Čuje se. Ispričavam se što još jedanput uzimam riječ, no podij je otvoren i ja bih volio da se ostali ohrabre i izlože mišljenja i prijedloge. Pokušat ću što sažetije. Ima, dakle u zadnjih nekoliko godina, 3, 4 5, ima modela suradnje, regionalne suradnje. Pa evo, ovdje vidimo da na primjeru tri organizacije ima konkretnih i plodonosnih rezultata. Ja ne bih sad konkretizirao, ne znam posttraumatski stresni sindrom, suradnja između Centra za traumu Novi Sad itd. Dakle, postoje procesi u kojim se radi na integriranju ovih procesa na protagonistima zbivanja, a to su bili vojnici. Određen broj je bio vojnik. Međutim, konkretan prijedlog. Meni se čini da ovakvi forumi, zvali mi njih konferencije, u kojima se ljudi iz državnih struktura različitih država na prostoru bivše Jugoslavije, aktivisti nevladinih organizacija i ostalih civilnih inicijativa i protagonisti različitih ili institucija ili međunarodnih foruma susreću. Čini se da to put koji daje rezultate. On čini te procese vidljivima u javnosti, pruža priliku iz prve ruke dobiti i najrecentnije podatke i rezultate koje su iskoristili, da ne kažem da je moguće napraviti nešto slično tome što je napravio centar za istraživanje ratnih i stradalih u BiH, i Hrvatskoj i BiH i u Crnoj Gori da ne nabrajam. Međutim, čini mi se da bi zapravo postojala nužnost da se ide u suradnju ne s vladama, jer vlade su prisiljene na neki način surađivati kroz različite svoje ustanovljene urede ili komisije i tako dalje, nego s parlamentima, s odborima parlamenata gdje sjede direktni zastupnici. Dakle, to su za ljudska prava, ravnopravnost spolova, prava manjina, e sad je tu pitanje u čijem resoru u jednim takvim demokratskim strukturama spada suočavanje s prošlošću, odnosno izgradnja mira. To je način da te teme postanu, dakle, svakidašnja politička priča upravo javna politika, da se one izmaknu izvan okvira, ajmo reć, određenih interesnih skupina, odnosno da se i

oštećeni, odnosno oni koji su zapravo oni koji guraju te procese i koji ne daju, i hvala im na tome, ne daju da ih zaboravimo. Da li su to pitanja nestalih ili izbjeglica i uopće potrage i procesuiranje ratnih zločinca, ali u takvom jednom procesu stvorili bi se dakle nekakvi razlozi, a ja bih čak rekao i uvjeti, za bolji protok informacija. Jer je do sada, rekao bih, upravo nepoznavanje ne samo činjenica nego i mogućnosti koje leže ispred nas i mogućnosti takve suradnje što bi oni mogli donijeti na konkretnim rješavanjima konkretnih problema, koji bi to trebali biti, međutim to bi pokazalo da to nije samo stvar civilnog sektora ili građana koji nadmašujuć svoje snage i materijalne mogućnosti i da praktički preuzimaju cijelu odgovornost za taj proces nego bi *sharing impossibility*, odnosno dijeljenje odgovornosti, za držanje tih procesa vezano, dakle, za utvrđivanje istine ili pronalaženje istine ili uopće priča o restauriranju, odnosno obnovi društva, na dakle sve segmente društva. Evo toliko.

Vesna Teršelić: Hvala puno. Izvolite.

Amir Kulagić: Ja se izvinjavam što se još jednom javljam. Ali čini mi se da je odgovor koji sam dobio maloprije ustvari bio frustrirajući. Mi smo danas rekli da su činjenice vrlo bitan segment utvrđivanja istine. Ja ću iznijeti nekoliko temeljnih činjenica vezanih za Srebrenicu i na kraju uputiti određenu poruku. Kao prvo, sa području Srebrenice vodi se nestalih 10 000 hiljada osoba, a dosad je identificirano dvije hiljade i četiristo. Ako je kapacitet postojećih laboratorija negdje između 400 i 500 u jednoj godini, znači za očekivati je još najmanje desetak godina i više da će trajati samo identifikacija nestalih da bi se potvrdila da li je tačno da je nestalo deset hiljada ili nije. Što je vrlo frustrirajuće. Druga stvar, ako gospodin Jurčević kaže da on treba kapacitete da bi mogao pokrenuti istragu protiv tako velikog broja ljudi, onda će taj, ti kapaciteti koje treba vlast da mu obezbjedi vjerojatno trajati više od 20 godina, a onda nakon toga će vjerojatno gospođa Kreso tražiti povećanje kapaciteta u sudu BiH da bi mogla procesuirati tako velik broj ljudi. Šta hoću reći? Da većina nas satisfakciju nećemo dočekati. Zašto? Zato što svakodnevno isfrustrirani doživljajima za vrijeme rata i poslije rata, a situacija uzima danak, svakim danom je sve manje onih koji mogu dočekati satisfakciju kao žrtve jer su izgubili svoje najmilije. Drugo, u Srebrenicu se vratio jedan broj ljudi, našli su snage da dođu u Srebrenicu da žive tamo gdje su izgubili najmilije, ustvari da pokušaju da žive. Međutim, tamo je život veoma težak iz raznoraznih razloga, prije svega nemogućnost liječenja i svih drugih socijalnih da kažem protuusluga kao što je liječenje, bezbjednost, školovanje i tako dalje. Tako da su se prošle godine 463 osobe vratile sa područja Srebrenice. Ove godine će vjerojatno veći broj. Zašto? Pa zato što je sve manje nade da će se nešto konkretno učiniti i na utvrđivanju istine iako mi kao udruženje svakog jedanaestog protestiramo u Tuzli, mi ćemo znači još dugo čekati nekakvu istinu, pa kakvu takvu. Istina je da neće biti istine. I na kraju, moram vam prenjeti jednu poruku ako mi dozvolite od onih koji su se vratili. Ako će sve ovako biti, onda vrlo brzo možete očekivati jedan zahtjev svih stradalnika Srebrenice za kolektivnim iseljenjem, jer ako ne možemo u vlastitoj državi dočekati satisfakciju kao žrtve, ne možemo dobiti minimalnu osnovu za život, onda nam ne preostaje ništa drugo nego da satisfakciju kakvu-takvu, uslove za život, pokušamo pronaći dalje, to znači dalje

u Europi, dalje šire. Šta možemo učiniti mi na regionalnoj suradnji? Pa osim podržati vas, odnosno ove tri organizacije, al' da se priključe i drugi, i da s ovakvim i sličnim konferencijama nastavimo, samo da ostavimo malo više prostora kad imaju političari, da oni nas čuju, onda i mi njih da nešto čujemo. Ovako, oni nama ispričaju, ja se stidim mog predsjednika, u maju u Sarajevu, gospodina Jovića kad nas je, ustvari kao državnik zblamiro, za razliku od gosp. Mesića, ako ništa drugo barem dao nekakav optimizam, da on lično i institucija koju predstavlja želi pomoći u utvrđivanju istine. Znači, nastaviti s onim da li je još uvijek živa ideja o formiranju neke regionalne komisije o pomirenju i utvrđivanju nekakve istine ja danas nisam čuo. Ništa na tu temu. Ja vas zdušno podržavam s tim ako će dio tog projekta biti ustvari žrtve, jer mi smo u Bosni formirali neku komisiju parlamentarnu za utvrđivanje istine koja se jednom pojavila u javnosti da želi nešto raditi, a poslije toga ni to jer su bili izbori pa će sada čekati da dođu neki drugi. U principu, vrijeme nije savjetnik onih koji žele istinu. Vrijeme nije saveznik žrtvama. A ustvari, vrijeme je saveznik onima koji opstruiraju, koji nam onemogućavaju put do istine. Jednima prepreka čini mi se na tom putu jesu institucije, čini mi se da oni koji sjede ovdje, predstavnici nekih nevladinih udruga i udruženja, koji evo nalaze snage da godinama ponavljaju svoje apele, ponavljaju svoje zahtjeve. Ja vas molim da, ukoliko se pojavi nekakav zahtjev u Srebrenici, da nas podržite, pa da kao nekakav zajednički pritisak na vlast pomognemo gospodinu Jurčeviću da dobije kapacitete, gospođi Kreso i, ali ne znam nekim drugima, koji hoće da odrade svoj posao do kraja. Ja se izvinjavam ako sam malo širi nego što je bilo planirano.

Vesna Teršelić: Hvala puno.

Vjera Solar: Dobra večer svima. Kako sam vidjela ovdje se govori kako bi se sve zemlje ove države, bivše Jugoslavije trebale udružiti u utvrđivanju istine o ratnim zločinima. Je l' se čuje?

Vesna Teršelić: Ne znam šta se događa. A ovdje, ovdje se čuje. Pa katastrofa.

Vjera Solar: Čuje se sada?

Vesna Teršelić: Čuje se.

Vjera Solar: Evo što sam htjela reći. Stvarno bi bilo dobro da se udružimo jer kad smo zajedno, jači smo. Evo, recimo, što se tiče straha od svjedočenja, tu bismo mogli puno napraviti. Kako ljude motivirati za one koji znadu nešto da se dogodilo, da to svjedoče. Evo ja svjedok, recimo, u Sisku. (Bliže bliže – glasovi) đe se u dva mjeseca ubilo stotinu ljudi. I nitko ništa ne zna, a ustvari znadu. Jer recimo, kad ja nekoga sretnem u gradu, i on mene zove na stranu i da mi kaže da mi čestita na hrabrosti, na tome što radim, što se borim za istinu, a ne samo za sebe i svoje dijete što mi je ubijeno, nego i za sve ostale. I kad bi se, recimo, našao način da motiviramo ljude da svjedoče, da ih uvjerimo da se ne trebaju bojati, da svjedočenje može samo svima

pomoći da dođe do istine, jer ako istinu mi ne budemo istjerali, stvarno onako kako je, ali ja opet ne kažem samo za jednu stranu, za sve strane za sve što se događalo uopće na prostorima ovih naših bivših država. Treba motivirati ljude da svjedoče i samo tako ćemo doći do istine. Hvala.

Vesna Teršelič: Hvala. Istovremeno sam vidjela ruke. Možda ćete morati doći ovdje gore.

Marija Slišković: Dobra večer, ja sam Marija Slišković. Ja vodim i uređujem izdanja "Žene u Domovinskom ratu". Odnosi se na područje Hrvatske. Zasad smo izdali knjigu Zagreba, Osijeka i Zadra. U pripremi je Petrinja, Sisak i Dubrovnik. Ono što vam želim reći je naš početak u siječnju mjesecu '91., koji se odnosio na 17. i 18. siječnja, kada je Josipa Milas-Matutinović, majka vojnika, napravila i napisala apel Kadijeviću s molbom da se svi sinovi ne upotrebljavaju za razrješenje krize nastale na prostorima Jugoslavije. Taj apel Kadijeviću potpisalo je 65 000 građana Zagreba u nepuna dva dana, snježnoga 17. i 18. siječnja. Taj apel smo predali 18. navečer u 21 sat gospodinu Stjepanu Mesiću, članu predsjedništva tadašnje još Jugoslavije, koji nam je rekao: "Budite bez brige. Rata biti neće, nijedna majka plakati neće". Moje pitanje je, nakon što ostavim ovaj dio koji sam vam rekla, odnosi se na momentalnu situaciju Amerike i Iraka. Kada bi za neko vrijeme imali mogućnost suditi zločinima u Iraku, mi bi vjerojatno sudili nekakvom Johnyju i Bobbyju, a svjedoci smo moći upućivanja i pokretanja rata. Dakle, vraćam se natrag na naš apel Kadijeviću. Kako ćemo utvrditi istinu i dovesti pravdu ako smo mi majke tada tog siječnja '91. znale kome uputiti taj apel i koga moliti da rata ne bude, naravno da nismo uslišane niti na putovanjima po cijeloj međunarodnoj zajednici. Ja sam se priključila majkama da se razumijemo, gospodina Puhovskog ovdje nema, moje dijete je imalo deset godina. I nisam išla zbog toga da ga preselim u neku drugu vojsku, nego sam naprosto vjerovala da ćemo nekom svojom snagom uspjeti iznaći, da se vidi i ne dozvoli da se na ovom prostoru ne riješe ta nastala, nagomilana pitanja Jugoslavije o ratu. Regija, '91. nije bila regija, bila je Jugoslavija i republike koje su se željele odvojiti. I živjeti samostalno. Ako ne iznađemo način i ne zatražimo kažnjavanje onih koji su imali političku moć pokretanja tenkova, niti će biti pravda zadovoljena niti će biti osmišljen sav rad koji radimo. Hvala vam.

Vesna Teršelič: Puno hvala. Izvolite. (šapat)

Dragica Aleksa: Dobra večer ja sam Dragica Aleksa, predsjednica sam udruge Luč za dijalog i nenasilje iz Berka, malo sam zbunjena s ovom govornicom, pa ako se koji put zabunim, nemojte mi zamjeriti. Samo dvije rečenice, da smjestim Berak negdje. Berak je mjesto otprilike s 1000 stanovnika prije rata, na najistočnijem dijelu Hrvatske, ustvari 12 km istočnije od Vukovara, a 15 km zapadnije od Šida. Otprilike tu negdje. Deset posto populacije završilo je, pogotovo većina, zapravo u masovnim grobnicama u ovome ratu. Jako je teško raditi u takvoj sredini i voditi ovakvu udrugu koja ima samo naslov takav kakav ima. A još kad provodi aktivnosti. Šta dalje? Kako vidimo da se može napraviti korak naprijed, ne korak, nekoliko koraka naprijed.

Ovdje je izgovoreno danas jako puno stvari koje su već same sa sobom, po meni, dale neke smjernice. Ja sam izdvojila samo nekoliko rečenica. Npr. izrečena je rečenica: "Istina se ne događa slučajno ako nema plana vlada i država". Činjenica je točna. Znači plan vlada i država da se istina utvrdi. Dalje, moramo suzbiti domet dopustivih laži. Dopustivo i laž meni baš i ne ide skupa, ali istina je da se to mora napraviti. Onda, žrtvama je potrebna podrška. Točno. Podrška. I moramo stvoriti kulturu podrške žrtvama. Evo, ovako sad. Udruga Luč. Naša ciljana grupa, ustvari ljudi s kojima mi radimo su obični "mali ljudi". Kažem mali pod navodnicima jer svaki čovjek je na svoj način velik. Mi pokušavamo te obične ljude između nas, jednake nama osnažiti. I to kako. Osnažujemo ih edukacijama. Kako bi postali svjesni svojih mogućnosti i svojih stvarnih potreba. Zašto kažem stvarnih potreba? Zato što nam se događa ako je nekom nekada potrebno neki lagani bodovi, ili ne znam kakvi bodovi. Dođe kod nas i samo potapša. Da mi vas razumijemo oni prije nas su vas prevarili, ne govorim samo o političarima, govorim o raznim potrebama, oni su vas prevarili i sad ćemo vas mi izvući. Prođu te potrebe za njihovim poenima i ništa se ne dogodi, stoji sve u ladicama, opet neke nečije druge potrebe. Naša udruga je u četiri godine našega postojanja više od tri stotine ljudi dovela na prvu edukaciju. Prvu edukaciju osnaživanja. Ko sam ja i koje su moje potrebe. To vidim kao jedan od načina, ustvari udruga vidi, jedan od načina, jedna od mogućnosti kako da sami ljudi kreiraju svoju budućnost. Hvala lijepa.

Vesna Teršelič: Hvala puno. Dodite ovamo jer nas mikrofoni izdaju.

Asta Zinbo: Dobar dan. Moje ime je Asta Zinbo, iz Međunarodne komisije za nestale, (ICMP); i budući da je bilo nekoliko komentara koji se tiču problema nestalih na području bivše Jugoslavije i različitih načina kojima se pristupa ovoj tematici u regiji, voljela bih samo iznijeti nekoliko stvari koje već koristimo u vidu preporuka za poboljšanje ovoga procesa u budućnosti. ICMP je osnovan kako bi se bavio problemom nestalih na području bivše Jugoslavije i imamo nekoliko različitih područja rada, od kojih je jedno uska suradnja s relevantnim vlastima, preciznije vladinim komisijama za nestale koje postoje u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Srbiji, Crnoj Gori, Kosovu. Iako u posebnim situacijama, ove se komisije povremeno susreću na redovitim sastancima, ali također i na posebnim sastancima koji se tiču poboljšanja međusobne suradnje.

Drugo, veliko područje našeg rada, i koje je vrlo bitno za sam proces prikupljanja dokaza i dokumentiranja istine, je znanstveni dio rada u procesu identificiranja nestalih osoba. U početku smo se susretali s velikim problemima upravo radi onog što se dogodilo. Jako je teško ljudima koji se nisu susreli sa strahotama poput golemih masovnih grobnica, buldožerima koji iskopavaju tijela, premještaju tijela, i ponovno ih vraćaju. To su veliki izazovi. Upotreba DNA tehnologije u regiji je omogućila identifikaciju tisuća ljudi koji prije ne bi mogli identificirati. Dakle, usprkos velikim frustracijama i količini vremena koja je bila potrebna, došlo je do nekog napretka. Samo da iznesem nekoliko brojki, skupljeno je 83 000 uzoraka krvi preživjelih članova obitelji nestalih diljem bivše Jugoslavije, a oni čine 27 868 slučajeva, dakle tolik broj nestalih ljudi. Primili smo uzorke kostiju od relevantnih vladinih komisija, više od 20 000 uzoraka kostiju, a to su pojedinačni profili 15 000 ljudi. Dakle, to je radi rasutih uzoraka u masovnim grobnicama, i imali smo više od 16 000

odgovarajućih uzoraka za 11 088 žrtava. 11 000 obitelji sada može dobiti odgovore, ti DNA izvještaji idu odgovarajućim lokalnim vlastima kako si se slučajevi mogli zaključiti. Dakle, ovo je u skladu s onim što je gospodin iz Srebrenice spomenuo, broj žrtava čiji su slučajevi zaključeni i broj onih koji su imali dostojanstven pogreb. Samo kako bismo dobili sliku, do otprilike 2001. bilo je samo oko 100 srebreničkih žrtava koje smo uspjeli identificirati tzv. klasičnim metodama, a ostatak od nekoliko tisuća je zaključen tek nedavno, jer moramo imati na umu da tehnički izazovi, praktično, spajanje ostataka žrtve i pravilna identifikacija, kako bismo njihovim obiteljima osigurali odgovore, zaista iziskuju vremena. Drugi aspekt posla odrađuju inicijative civilnog društva, preciznije udruženja obitelji nestalih. Postoji mreža udruga obitelji nestalih osoba koja predstavlja obitelji iz različitih vjerskih, nacionalnih, etničkih skupina diljem bivše Jugoslavije. Ima više od 100 registriranih grupa i udruženja koji se redovito sastaju. Organizirali smo seriju od devet regionalnih konferencija od 1998. s ciljem da se sastanu predstavnici udruga obitelji nestalih osoba, vladinih komisija za nestale, visoko pozicionirani politički službenici i predstavnici drugih međunarodnih, lokalnih organizacija koje se bave ovim procesom. Izvještavalo se o postignutom napretku, diskutiralo o zajedničkim problemima, pokušalo se sastaviti preporuke za ubrzavanje procesa, a dijalog će se nastaviti i u budućnosti. Udruženja obitelji nestalih shvaćaju da se moraju udružiti kako bi bili jači, kako bi mogli nastaviti zajedničku borbu za istinu i pravdu i odlučili su osnovati regionalni koordinacijski odbor od 15 članova i članica, a uži izvršni odbor od 6 članova i članica, i oni pokušavaju govoriti o zajedničkim temama, zajedničkim aktivnostima u ime svih obitelji za čijim se članovima još uvijek traga, u ime žrtava i preživjelih ratnih zbivanja. Važna stvar je da usprkos svojim naporima, oni još uvijek žive u normalnom, kućnom okruženju koji, doduše, dotiču politički utjecaji njihove sredine i stoga je važno stvoriti bolje veze između skupina žrtava, obitelji nestalih, žrtava silovanja i drugih žrtava rata s drugim tzv. normalnim NVO-ima za zaštitu ljudskih prava, mirovnih aktivista i drugih dijelova civilnoga društva, jer postoje zajednički interesi za društvo kako bi započeo proces oporavka i kako bi se stvorilo bolje partnerstvo između skupina žrtava s ostatkom civilnog društva. Drugi aspekt se tiče vladinih službenika; čini mi se da smo govorili o važnosti stvaranja vladinih strategija o suđenjima za ratne zločine ili općenito o strategijama odštete i pravde. Važno je, s aspekta vlade, da službenici budu bolje informirani o tome što je tranzicijska pravda, koje su mogućnosti koje bi oni mogli razmatrati kako bi bili spremniji odgovoriti na potrebe građana. U suprotnom, vrlo je teško grupama žrtava koje toliko uporno traže istinu i pravdu, da nađu otvorene sugovornike i da imaju nadu u bolju politiku i bolji život. Hvala vam.

Vesna Teršelič: Hvala. Sad imam samo jednu dvojbu, a to je da čujem kako vani zveckaju tanjuri, pa da uzmemo možda još završnu diskusiju i da idemo nešto pojesti. Što kažete na to? Vi ste bili. A Štefica još. Dobro.

Marinko Pešić: Ja sam Marinko Pešić. Radim za Luteranski svjetski savez od '92. godine. I u tih petnaest godina nagledao sam se svega i svačega, naslušao sam se groznih priča i kao većina nas ovdje proživio jedno

traumatično vrijeme. Vi ste rekli da trebamo govoriti o planovima. I ja mogu nešto reći o planovima, ali bih prije rekao nešto što mi leži na srcu. Za vrijeme mirne reintegracije u istočnoj Slavoniji obnavljali smo škole, vrtiće, ambulante i onda sam imao priliku da u Ernestinovu u školi vidim sretnu djecu, školsku, male Hrvate koji su se vratili, koji su pravili silnu galamu u učionicama, a u jednoj učionici je sjedila jedna djevojčica sama, imala je ekskluzivno za sebe učiteljicu, kao engleski princ. Međutim, ona nije bila sretna, ona je bila jedna od rijetkih čiji su roditelji Srbi odlučili da će ostati i ona je išla sama u razred i rekla je: "Ja samo volim odmor". Jer se za vrijeme odmora mogla družiti s ostalima. Situacija se u Ernestinovu promijenila i normalizirala, ali svi mi još uvijek imamo Vukovar i imamo djecu koja se sukobljavaju, a ne znaju zašto. Ustvari znaju zato što vjerojatno to čuju kod kuće. Ja ne znam model kako to riješiti i zato pitam sve vas na koji način možemo djelovati, učiniti nešto da današnji naraštaj živi bez *brain washinga*. A ono što sam htio reći, inače moja organizacija, znači Luteranski svjetski savez, je dio jedne veće inicijative koju je pokrenula organizacija koja se zove NCA (Norwegian Church Aid), a to je da pokušamo s aktivnošću koju zasad zovemo "Dealing with the past" ili suočavanje s prošlosti s posebnim fokusom na traženje istine i oprost. Pokušavamo to realizirati uz financijsku potporu norveške vlade s tim da bi počeli te aktivnosti, na ekumenskom nivou, pošto su jedna i druga organizacija eksponent i crkva i htjeli bismo, odnosno željeli, u taj proces angažirati organizacije iz Bosne, Hrvatske, Srbije, Makedonije, znači svih ili gotovo svih država koje su nastale iz bivše Jugoslavije. Eto toliko od mene. Hvala.

Vesna Teršelič: Hvala lijepo. Evo, ja bih predložila još ove dvije diskusije i onda da zaključimo i nastavimo ujutro jer nam je tema ujutro tako reći nastavak na ovo. Štefica.

Štefica Krstić: Mislim da je sad već, dobra večer, prošao dan, evo ide nam noć. Ja vas srdačno pozdravljam. Ja sam Štefica Krstić i dolazim iz Osijeka. Inače sam rođena i do '91. sam živjela u selu Sarvašu, to je prvo selo koje je na istoku na Dunavu, koje je bilo okupirano od srpske agresije. 1. 8. '91. godine sam izašla iz sela da bi ostali, moji sinovi i moj suprug ostali u svojoj kući, sve do 17. 9. kad je Sarvaš pao. Otišao je u protivničke ruke. Da bi 21. 11. '91 godine moj mlađi sin, koji je imao 19 godina, bio zarobljen u Ernestinovu s još šestoricom. Tada je nastao onaj moj najteži put, ali sam se odmah uključila u Bedem ljubavi i s majkama sam bila u Bedemu ljubavi da bi '93. godine osnovala Udrugu za traženje nestalih, upravo iz razloga ovoga kao što smo i danas ovdje ako nas ima više, ako smo zajedno, onda smo jači. Nismo ostali samo na udruženju u Osijeku nego jednostavno, vrlo brzo smo se uključili u razgovore i podršku i zajednički suradnju s ostalim udruženjima, a to je udruženjima iz Bosne i Hercegovine, iz Srbije. Meni je danas drago, iskreno rečeno, da je ovdje i gospodin Medić, Dragan Medić iz Šapca, koji je mene nazvao '93. godine u noći i pitao i rekao što je to u Hrvatskoj i od onog dana evo do danas mi još uvijek surađujemo, razmjenjujemo informacije i mislim da se ovdje ne može ispričati sve ono što smo mi radili, od kojih ljudi u svijetu, od Amerike, Filipina, Kolumbije, Svetog Oca Pape, cijele Europe, Genschera, kod Genschera smo bili onu noć kad je priznao Hrvatsku. Znači, nekako smo odmah dale mi žene sebe da bi tu istinu ispoljili, rekli da ona ne ostane iza nas. I ta istina je još

uvijek ovdje sa mnom, ona je, ima moju prošlost, sadašnjost i budućnost, ali to je sve u jednome, jer izgubila sam dijete od 19 godina, izgubila sam kuću, svu imovinu, posao, ostala sam ispod nule i krenula sam, trebala sam krenuti dalje u život. Negdje sam dovela, dobila sam neku snagu, volju i ljubav prema drugim ljudima i svu svoju potrebu koju sam imala reći ja sam to dijelila s drugim udruženjima, s drugim obiteljima koji su bili u istoj situaciji, bez obzira da li je to bila obitelj s Kosova, ili iz Srbije ili iz Bosne i Hercegovine. Tako da ovih svih 15 godina ja dajem maksimalno sebe, na nekakav način, ajmo reći, možda se hvalim, ali ne želim šutjeti, želim reći ono što se dogodilo i želim zaista da se svaka osoba nađe, jer ja znam **nakon devet godina, kad sam pronašla posmrtno ostatke djeteta, koliko je to za mene značilo i koliko to znači danas za mene. To je za mene smiraj. Ja odem na grob, i kad pobrišem grob, zapalim svijeću, donesem cvijeće, ja kao da sam bila kod mojeg drugog sina koji je živ i koji ima obitelj, kao da sam mojoj unučadi donijela čokoladu. Ja idem s nekim ispunjenjem jer sam bila kod njega jer nemam drugo, nemam drugog izbora, i to mi je veliko zadovoljstvo što znam da ću danas-sutra ići i ja k njemu. Tako želim i dajem podršku svim obiteljima koji još uvijek traže i zaista bih bila sretna, kao što sam ja, da oni nađu svoje.** Ali htjela bih već kad sam kod nestalih reći da mi jako smeta... '96. godine kad je srpska komisija poslala šest crnih vreća, na razmjeni je bilo na Lipovcu, 23. 3. '96. godine gdje je rečeno da je u jednoj vreći Željko Krstić. I tada nije bio Željko Krstić, ali su nas prisiljavali kao roditelje da prihvatimo jedno tijelo, i mi smo tražili DNA analizu i nakon 11 mjeseci je potvrđeno da to nije on. To tijelo pod vrećom broj 5, N.N. još i dan-danas leži u grobnici u Osijeku neidentificirano. I pokraj njega još ima 120 tijela. Ovdje na Šalati, u Osijeku, gore, na krematoriju, u onoj grobnici, u ljesovima pod brojevima ima negdje oko 500 tijela da ne kažem drugi koji su kontejneru i kojekuda još je l' ekshumiranih. Mene zabrinjava zašto to nije identificirano. Ako od 96. godine naovamo nismo bili u stanju to napraviti, ne znam kad ćemo. Tko će od roditelja to doživjeti? To je jedna istina koja je vrlo bolna i vrlo tragična. Da ja sad ne bih ostala na tome, na toj mojoj prošlosti, traženju moga djeteta, ja jednostavno sada radim nešto opet da sebe ispunim obilazim obitelji naše Osječko-baranjske županije i upravo tražim njihovu priču, njihovu istinu. I ta istina je ovdje, jedan dio, mali dio ovdje, kako je grad Osijek stradao, zatim imamo ekshumacije, ja sam bila na svakoj ekshumaciji koja je bila u istočnoj Slavoniji i na identifikaciji, na pokopima, zatim razni prosvjedi kojih smo zaista imali jako puno, da bi sada prikupljala i podatke svih poginulih na našoj županiji. Evo, da samo malo prolistam. Tu ima oko 700 obitelji. Ja sam ih obišla sve od kuće do kuće jer ne možete dobiti informaciju jer ljudi su zatvoreni, prošlo je vrijeme. Oni koji su se vratili u svoje domove gledaju da žive drugi život, jednostavno žele to staviti negdje po strani i da se nekako oporave i žive drugačije. Zato mislim, samo organizirati se i ovako javno istupati, neka nam ne bude teško ni dana ni noći da potrošimo jer istinu je najljepše saznati, makar kakva ona bila. To vam govorim jer sam osobno to doživjela. Izgubiti sve, naći dijete, naći sebe. Ja sam našla dio sebe i ja sam nastavila živjeti tamo gdje bi moj sin koji je tada imao 19 godina, gdje bi on živio. Ja jednostavno idem njegovim putem, on mene vodi, nosi i ja evo želim to podijeliti sa svima vama i hvala vam lijepo što mi dajete podršku.

Vesna Teršelič: Puno hvala, Štefice. Ja bih ipak zamolila da zaključimo jer naše prevoditeljice jako teško rade sutra ujutro imamo diskusiju koja se baš nastavlja na ove riječi Štefice Krstić i moj bi prijedlog bio da sada lijepo pođemo nešto pojesti i popiti. U 20 sati će biti koncert Dunje Knebl, neće biti na ovoj pozornici nego na onoj tamo. Stolice će se morati okrenuti okolo. U 21 će biti filmovi kako su najavljeni u programu. Hvala vam za sve prijedloge i za entuzijazam oko susreta, nastavka suradnje, radu na dokumentiranju, specifične prijedloge da se, recimo, posebno posvetimo parlamentarnim odborima i sutra nastavljamo diskusiju, a ovaj ko neki kvasac koji može preko naći narasti u dodatne prijedloge. Eto.

Dan 2.

Drugi dan. Šesta sesija: Utvrđivanje istine na regionalnoj razini iz perspektive žrtve

Uvodničarke i uvodničari:

Ljiljana Alvir, Vukovarske majke, Vukovar

Vjera Solar, Građanska udruga protiv nasilja, Sisak

Tomo Aračić, Predsjednik zajednice udruga naseljenika Hrvatske

Moderatorice: **Vesna Teršelič**, Voditeljica *Documente*

Zdenka Pantić, IRCT Zagreb

Vesna Teršelič: Dobar dan. Najavljena moderatorica Katarina Kruhonja je na žalost kao i mnogi drugi naši sudionici i sudionice dobila gripu pa ćemo ovu sesiju moderirati Zdenka Pantić. Molim vas da to uvažite. U prvoj sesiji Utvrđivanje istine na regionalnoj razini iz perspektive žrtve govoriti će nam Ljiljana Alvir iz Vukovarskih majki, Vjera Solar iz Građanske udruge protiv nasilja iz Siska i Tomo Aračić, predsjednik zajednice udruga naseljenika Hrvatske. Ova je sesija koja je stvarno posvećena perspektivi žrtava i vrlo je važno da naprosto govorite iz svojih iskustava, svjedočili ste kako se utvrđuje istina, i izvansudski i sudski, i kako se o istini o ratnim zločinima piše u medijima i kako se utvrđuje u sudnicama. Kao što smo predvidjeli, prva će danas govoriti Ljiljana Alvir tu ili na govornici. Štogod je zgodnije. Može, može, samo će morati provjeriti mikrofon. Evo kad nas pozdravite, onda ćemo vidjeti je li sve u redu.

Liljana Alvir: Pozdravljam sve prisutne i organizatora skupa. Pozvana sam da kažem nešto iz perspektive žrtava. Inače predstavljam udrugu Vukovarske majke, obitelji zatočenih i nestalih hrvatskih branitelja. Ispričavam se unaprijed. Ja spadam u onu populaciju koja ne zna profesionalno govoriti. Nadam se da ćete razumjeti ono što ću reći. Govorit ću jednostavnim rječnikom. I nadam se da, zna se da ja inače emotivno nastupam, pokušat ću ovdje ne nastupiti emotivno i izreći do kraja ono što bi trebala izreći. Prije svega, ja sam jedna od onih koji su jučer bili na onoj strani, znači u prosvjednom skupu, i nisam promijenila mišljenje. Znači, i dalje sam u tom prosvjednom skupu, ali ovdje jer je činjenica, htjeli smo mi, znači moja udruga i one koje ja predstavljam, htjeli smo potpuno ignorirati ovu konferenciju, međutim činjenica je da bi, to nikom ne bi nedostajalo, i time na kraju krajeva ne bi ništa postigli. Zašto smo mi protestirali jučer? Protestirali smo iz jednostavnog razloga zato što je prvotni naziv ove konferencije bio "Utvrdjivanje istine nakon ratnih sukoba". Po popisu sudionika smo vidjeli da sam ja jedini predstavnik žrtava iz Republike Hrvatske iz Domovinskog rata koji je ovdje pozvan da nešto o tome kaže. To je vjerojatno zato što sam aktivno sudjelovala u procesu suđenja za ratne zločine na Ovčari u Beogradu i što sam često istupala u ime obitelji. Međutim, činjenica je da istinu, da o istini trebaju govoriti oni koji su bili sudionici i svjedoci istine, a to su i hrvatski branitelji, Udruga roditelja poginulih branitelja, Udruga civilnih žrtava. Neki su pozvani od tih udruga ovdje, ali samo s mogućnošću da se jave, daju nekakav komentar ili postave pitanje. Znači predstavnici hrvatskih institucija su meritorni da govore o istini kao i predstavnici zakona, vlasti, međutim tu su i povjesničari i mnogi drugi ljudi koji petnaest godina u Hrvatskoj rade na istini, ali nisu pozvani ovdje da nešto kažu. Čak štoviše, nisu bili neki od njih ni upoznati s tim što se ovdje događa, nego preko nas koji smo pozvani. Znači, to je moje nezadovoljstvo, naše nezadovoljstvo, jer ja ne predstavljam sebe, ja predstavljam nestale, a preko jučerašnjeg protestnog skupa i udruge branitelja, roditelja, udovica i svih onih koji su nezadovoljni načinom organizacije ovog skupa. Uz uvažavanje svih onih koji su sudjelovali, koji su meritorni. Sada ću nešto reći o ulozi, našoj ulozi, Vukovarske majke u procesu suočavanja s istinom. Mi smo sudjelovali u procesu suđenja za zločine na Ovčari u Beogradu. Mi smo udruga koja istupa iskreno, jedini cilj nam je istina. I u našem statutu prvi i osnovni cilj je traženje istine o nestalim hrvatskim braniteljima. Svim sredstvima i svim načinima. Tako da mi surađujemo sa svim organizacijama koje se bave tim pitanjem i koje na bilo koji način mogu pomoći u rješavanju tog pitanja. Suđenje za ratne zločine iz naše perspektive je jako bitno ne samo radi utvrđivanja kazne prema onom što je prema prvoj presudi koja je ukinuta. Kazne koje su dobili počinitelji su premale za dvjesto života, koji su oduzeti na najokrutniji način na Ovčari. S tim da je Ovčara jedna od masovnih grobnica u Republici Hrvatskoj. Zločina je bilo jako puno, to vi svi jako dobro znate. Međutim, kazna kao kazna je manje bitna, visina kazne je manje bitna od same istine i od toga da se zločin prizna, da se ukaže na počinitelja, da se javno osudi počinitelj i da na taj način obitelj i žrtva dobiju određenu satisfakciju. Istina i pravda nikada neće time biti potpuno zadovoljene. Mi smo toga svjesni. Međutim, nastojimo se približiti toj istini i pravdi koliko god je to moguće. Imali smo priliku razgovarati s predstavnicima Haškog tribunala. Ja osobno sam imala priliku razgovarati s gospođom Carlom del Ponte. Upravo prilikom jednog od suđenja u

Beogradu smo se susreli i tada sam rekla gospođi da svim sudovima želim poručiti jednu stvar: u svim sudskim procesima koji se vode vezano za ratni zločin, za nas obitelji je najbitnija stvar ne držati se strogo nekih zakonskih regula, nečega što mi uostalom i ne razumijemo, ali znamo da te regule kažu da se treba držati predmeta. Treba se držati predmeta. Ali treba dopustiti svaku mogućnost da se dođe do istine o nestalim osobama. Ako je potrebno da jedno suđenje traje pet dana više, pet sati više ili godinu više, ako će to donijeti rezultat, jednoj obitelji pomoć da sazna istinu o svom najmilijem, onda to treba, onda se to treba i mora dopustiti. U Hrvatskoj je još uvijek 1121 nestala osoba. To je za ovu zemlju, malu zemlju prevelik broj, petnaest godina nakon Domovinskog rata. 1121 osoba, to je 1121 život. Svaka ta osoba je imala svoje ime, prezime, svoju obitelj, svoje planove, svoje snove i one koji traže, te obitelji, te osobe, nije to 1121 osoba, tu su roditelji, tu su supruge, tu su djeca, tu su kumovi, prijatelji. Velik dio Hrvatske je pogođen na direktan ili indirektan način ovom brojkom. Brojka žrtava, zna se, da je puno, puno veća, ja govorim samo o onima koji u ovom trenutku još nisu pronađeni. Kada govorimo iz perspektive žrtava, ta brojka je veća i utoliko što su ubijeni mladi ljudi koji bi danas imali djecu. Neki od njih su imali djecu, imali bi ih još više, ali oni koji nisu imali, imali bi danas svoju djecu. Bili bi produktivni u ovoj državi, stvarali bi za ovu državu. Borili su se za tu državu, pravili su tu državu, a danas bi kroz svoj rad doprinosili boljitku ove države. U njihovo ime je teško govoriti, ja govorim u ime njihovih obitelji, u njihovo ime je teško govoriti, međutim mi kada nastupamo, često kažemo tu smo, čak i kada možda ne bi htjeli zato što oni ne mogu odabrat da li će negdje biti, sudjelovati ili neće sudjelovati u nečemu. Mi sudjelujemo na različitim međunarodnim konferencijama, gdje god se spominje pitanje nestalih osoba. Mi smo otvoreni potpuno za svaku suradnju. Mi smo se izjasnili već davno da je svaka žrtva i da smo mi apsolutno za da se sve žrtve, svi nestali pronađu, da se svi zločini procesuiraju. Međutim, jučer sam bila na ovoj konferenciji i ne mogu se otet dojmu, a takav je stav i ovih mnogih drugih s kojima sam razgovarala, da ovakve konferencije vode onome izjednačavanju. Jer se zločin izdvaja iz konteksta, a ne prati se kronologija događanja. Priča se o zločinu kao individualnom činu. Mi smo apsolutno za da se svaki zločin individualizira i da se sa svih naroda skine kolektivna krivnja, ali ne smijemo zaboravit kako i na koji način su nastajale žrtve. Uz dužno poštovanje svim žrtvama. Ja predstavljam one koji su ovu zemlju branili, koji nisu nigdje otišli, nikoga napadali. I to se mora jasno ovdje reći. Kada govorimo isto tako o broju žrtava, jučer smo čuli neke podatke. Ja sam jedna od onih prognanih. Jučer smo čuli podatke koji govore o prognanima, o tome koliko je Republika Hrvatska prognanika i izbjeglica zbrinula tijekom Domovinskog rata, ali smo čuli podatak o Srbima prognanicima. I tu treba razlikovat neke stvari. Ne možemo, ja nisam imala izbora '91. Ja sam stavljena u kamion i prognana iz svog doma. Međutim, prema svjedočenjima ljudi, hrvatskih građana koji žive danas u Srbiji, mnogi od njih kažu da smo znali tada kako će se stvari razvijati, nikada ne bi poslušali one koji su nas pozvali da se priključimo onoj koloni izbjeglica. To hoću reći. Izbjeglice i prognanike treba razlikovati. A ako je ovo skup o utvrđivanju činjenica, istine, onda prije samog skupa treba zaista dobro izanalizirati stvari i staviti brojke tko je to prognanik, a tko je to izbjeglica. Koliko je žrtava na ovoj strani, koliko na onoj strani. Ovdje se govori o utvrđivanju istine u regiji. Ako govorimo o regiji, znači imamo Bosnu i Hercegovinu, Hrvatsku i Srbiju. Govori se o zločinima Srba koje

su počinili u Hrvatskoj, govori se o zločinima Hrvata koji su počinili u Hrvatskoj, govori se o zločinima Srba koji su počinili u Bosni i Hercegovini i obrnuto. Ako govorimo o tome, ja bih spomenula i Vojvodinu. Nigdje ovdje nije spomenut podatak koliko je Hrvata iz Vojvodine protjerano iz svojih kuća, koliko je Hrvata ubijeno, koliko je sela s većinskim hrvatskim stanovništvom danas gotovo bez Hrvata. O tom se ne govori, a govorimo o regiji. Zato naziv ove konferencije "Utvrđivanje istine", ja bih nazvala "Korak prema istini" jer ovdje se istina ne može utvrditi. Zato što je nedovoljan broj meritornih osoba. Jučer smo čuli da je ovo jedan, da će ovo biti jedan dokument povjesničarima koji će tek u odmaku vremena moći ustanoviti, znači, povjesničari koji neće biti direktni sudionici svih tih sukoba, koji će moći utvrditi stvarne činjenice. Ako je tako, onda ovaj naziv ne stoji. Eto to je moja zamjerka. Imam zadatak i osobnu jednu primjedbu na jučerašnji istup gospodina Puhovskog kada je rekao "da znamo da su '91. neki svoju djecu vadili iz jedne vojske i gurali i u drugu". Gospodin Puhovski je nakon tog govora dobio ovdje najjači aplauz, dobio je i od govornika nakon predsjednika Republike Stjepana Mesića. Ja se pitam, svi vi koji ste slušali taj govor kako niste uočili tu rečenicu ili ste aplauzom pokazali stav većine ovdje. Nijedna majka nije svog sina gurnula u vojsku. Toga morate biti svjesni. Nijedna majka to ne može napraviti. Svaka majka je pokušala svoga sina izvući iz vojske. A izvlačenje iz Jugoslavenske narodne armije, o kojem je bilo jučer riječ, dovoljno govori o tome koliko je ta armija u tom trenutku bila cijenjena. Ti mladi ljudi su htjeli izići iz te armije, samo im je trebala pomoć. A to što su oni, majke ih nisu gurnuli, to što su oni ušli u drugu vojsku, tj. Hrvatsku vojsku, znamo o čem je riječ, to je bila njihova želja. Što znači, njihova želja je bila Hrvatska. U tom trenutku. I ovdje je jučer izrečena isto tako rečenica gospodina Puhovskog "ja sam između Jugoslavije i rata birao rat, a mnogi ovdje..."

Iz publike: Ne nego Jugoslaviju

Ljiljana Alvir: ... a mnogi ovdje su birali između Jugoslavije i rata", ispričavam se, "između Jugoslavije i rata ja sam birao Jugoslaviju, i danas između bilo čega i rata birao bih bilo što. A mnogi ovdje su birali Hrvatsku i rat". Ne, gospodo. Mnogi ovdje i svi oni koji su birali Hrvatsku, ali ne rat. Nisu ga birali, rat je nametnut, rat je bio agresorski, Hrvatska je napadnuta, a oni koji to danas ne mogu shvatiti, ako tada nisu mogli shvatiti, ako to i danas ne mogu shvatiti, meni je žao. I žao mi je da se na jednom ovakvom skupu stvari gledaju iz jednog stručnog ugla, međutim stručnjacima takve rečenice promaknu i na kraju takav govor dobije aplauz. Da se vratim ponovo na suđenja. Moram ovdje izreći i zamjerku gospođi Teršelič na tu istu temu. Ona je jučer upozorila kako je, ispada na jednog organizatora, upozorila je gospodina Langa kada je usporedio Haški tribunal, kada je rekao da je to uvreda holokaustu, upozorila ga je da se ne koristi vrijeđanjima. A na ovu izjavu gospodina Puhovskog nije reagirala. A trebala je reagirati. U pitanju su žrtve, a Haški tribunal nije žrtva. A ovdje su direktno povrijeđene žrtve, majke, očevi i obitelji. Evo, ne bih više o tome. Kada govorimo o Haškom tribunalu, on je apsolutno potreban jer je činjenica da nijedna država ne bi imala hrabrosti raščistiti sa svojom prošlošću, sankcionirati zločine i one stvari koje su se događale i koje se nisu trebale događati. Međutim, evo bliži se kraj rada Haškog tribunala, a mi još uvijek postavljamo pitanje šta je sa zapovjednom

odgovornošću Jugoslavenske narodne armije, stalno se govori o trojici u Haagu vezano za Ovčaru, vezano za Vukovar. Međutim, činjenica je da je rat koji je nametnut Republici Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini da je najvećim djelom za to zaslužna Jugoslavenska narodna armija. Političari koji su bili u procesu suđenja, oni jesu vodili takvu politiku, međutim Jugoslavenska narodna armija je bila ta koja je odrađivala posao, koja je u ključnom trenutku mogla biti ono za što se predstavljala. Jugoslavenska narodna armija je pod svojim okriljem imala paravojne formacije, srpske paravojne formacije, što je evidentirano na raznoraznim snimkama i izjavama za koje se mislilo da neće izići u javnost, a izišle su. I danas mi imamo situaciju da hrvatski generali, Hrvatska vojska mlada odgovara po zapovjednom lancu, a imamo Kadrijevića o kojem niko ne priča, imamo Panića, imamo mnoge druge generale koji su već davno morali biti na optuženičkoj klupi. Ovo pitanje upućujem i pravosuđu Republike Srbije i pravosuđu Republike Hrvatske. Kada će ljudi koji su dostupni pravosuđu, a svjedoci smo da su svjedočili na procesu za zločine na Ovčari u Beogradu, da su izjavljivali da je trijaža ili odvajanje u bolnici urađeno korektno, da su znali za grobnicu Lovas, ali nisu znali za Ovčaru, kada će oni odgovarati za svoje zločine? Kada će Republika Hrvatska poduzet stvarne korake da se njih privede pravdi? Kada će Srbija koja se isto tako danas kune u to da će svi bit privedeni pravdi, kada će one ljude koji još uvijek vladaju tom zemljom privedi pravdi, oduzeti im moć i reć: "Da mi smo učinili agresiju, javno to priznajemo"? Ovdje se, vadi se iz konteksta stvari, stvari se vade iz konteksta. Republika Hrvatska, mi, znači, kao žrtve, ja sam pozvana kao jedini predstavnik, mi žrtve iznosimo jednu priču, Srbija iznosi drugu priču, svi se razumijemo, sada se razumijemo, međutim, ne razumijemo se. Očito je da se ne razumijemo. Kada se na ovom skupu provlače takve teze i kada na ovom skupu nema ljudi koji zaista trebaju govorit istinu. Evo, za sada toliko.

Vesna Teršelić: Hvala lijepa i na kritici i osobnome iskustvu. U najmanju ruku mislim da su ovdje i drugi koji su isto tako žrtve i rekli bi da su mnogi među sudionicima ove konferencije isto tako žrtve. Mislim da i oni imaju pravo na riječ. Ja bih zamolila zapravo da idemo dalje, da čujemo izlaganja i da možda u diskusiji čujemo još malo više riječi. Sigurno će biti pitanja. Zdenka, molim te da postaviš pitanje Vjeri Solar.

Zdenka Pantić: Dobro, ja bih isto komentirala. Prvo se zahvaljujem gospođi Alvir. I htjela bih od njezina izlaganja uzeti najvažniji dio "korak prema istini". Svatko ima svoju istinu i ovdje želimo čuti temu u ovom panelu. Štoviše, pojedinačne istine. Imati snage čuti svačiju istinu. Evo, sada sam pozvana da pitam Vjeru Solar nešto. Ja bih Vjeru Solar pitala. Vjera, što vam je značilo ova borba za dokazivanje vaše istine? Što vam znači to što niste dobila ono što želite, svaka žrtva želi nekakvu svoju pravdu i zadovoljštinu. Pravda i pravednost nisu uvijek iste. Znači, što vam znači što se postupak koji ste vi inicirala kao odštetni, a ne postupak za, kao krivično djelo? I drugo pitanje. Ja znam kad ste se vi pripremali za ove sudske procese kako ste se osjećali i znam ono olakšanje nakon ljetošnje rasprave kad ste mi nakon nje rekli, meni ovo puno znači i ja sam sada jedanput na službeni način prepoznato formalno kazala svoju istinu, nju su čuli i ja se sad osjećam bolje i nisam više "luda".

Vjera Solar: Ja nisam imala mogućnosti da dođem do bilo kakvog procesa sudskog, nego sam bila prisiljena na jedan odštetni zahtjev jer istraga za ubojstvo moje kćeri vodi se već punih petnaest godina pa do kaznenog postupka nema teorije da se dođe, s obzirom da Državno odvjetništvo odgovara na zahtjev tužbe da nema elemenata za pokretanje krivičnog postupka i sada bih baš htjela postaviti pitanje koji su to elementi. Ako nije element mrtva osoba, ne znam koji su to drugi elementi. Ali još bih htjela reći, u svim tim događanjima i u negiranju istine sa strane hrvatske Vlade da su i Srbi stradali u hrvatskim područjima, da je moja kćer od 19 godina bez ikakvog suda, bez ikakve krivnje ubijena kao ustrijeljena životinja i da do danas za to nitko ne odgovara i sva ona pitanja koja bih ja postavila sudu, ja nemam mogućnosti jer se meni čak niti ne dozvoljava da ja govorim u sudskim postupcima. Kada bih došla u mogućnost da mi neko od svjedoka i kaže istinu, da pozovem ovoga ili onoga poimenično, onda se to odugovlači na nekoliko mjeseci, onda se to, jer je Sisak mali grad, maltene svak svakoga poznaje, onda se već pročuje da se taj bude pozvao na sud kao svjedok, onda mu lokalne vlasti promijene identitet, promijene mu mjesto boravka, policija o tome ništa ne zna. I kad bi taj trebao doći svjedočiti, njegov poziv se vraća jer je osoba nepoznata. Ali i to lokalne vlasti ne bi radile da nemaju podršku vrha same države. A sad drugo pitanje. Olakšanje uopće, olakšanje da će to što sam uspjela i na ovaj drugi način doći do sudskog postupka jer nema tih novca koji bi platili smrt mog djeteta. Ali opet ponavljam, drugi način nisam imala da dođem uopće do sudskog postupka. A još bih htjela nešto reći. Oni ljudi koji su stradali, ja sam bila prisiljena uz sva ta događanja da osnujem Građansku udrugu protiv nasilja. Ona je već pet godina. Ja nemam financijski pomoći nikakve od države jer država nas sigurno neće platiti da radimo protiv nje. I onda su ljudi počeli, čuli su za moju udrugu, i počeli su dolaziti jedan po jedan i tako sam u ovih pet godina skupila 111 ubijenih na području Sisačko-moslavačke županije. To je uglavnom područje Siska i sada kad slušam ovdje izjave da su to pojedinačni i sporadični slučajevi, onda mi dođe zlo jer čovjek mora plakat hoće-neće, jer ako je u jednoj noći između tri i pet sati ujutro ubijeno petnaest ljudi, pa neka mi netko dokaže da je to sporadičan slučaj. Onda sam imala isto priliku da odem u Novsku jer su me zvali isto tamo žene kojima su muževi, čitave porodice pobijene da dođem tamo, da saslušam i njih i bila sam. Bila je i Vesna Teršelič prisutna. Ona može potvrditi da su to ljudi izjavili, čitave porodice su poubijane i onda si čovjek misli: **žrtve koje su Srbi napravili u Hrvatskoj i diljem bivše Jugoslavije, o tome se priča, o tome se razglaba, ali žrtve koje su učinjene s hrvatske strane prema civilnom stanovništvu srpske nacionalnosti o tome se još uvijek malo priča, ali ipak se počelo pričati negdje od 2000. godine.** E, još bih nešto rekla. Recimo, ako ja sada tužim, ovaj, podnesem tužbu sudu za štetu mog nekoga ko mi je stradao, bilo to kćer, sin, otac, majka, brat, sestra, uredno oni ljudi koji idu na jedno saslušanje da dadu samo izjavu za onoga svoga za koga traže obeštećenje, plate sudske troškove od sedam i pol do četrnaest i pol hiljada kuna, šta ti ljudi nemaju. A u odnosu kad Hrvat podnese tužbu sudu za stradalog svoga člana kojega je ubio Srbin, ti ne plaćaju ništa. Evo, za sada toliko. Možda će biti još pitanja.

Vesna Teršelič: Puno hvala. Bit će vjerojatno još pitanja. Ja bih sad zamolila gospodina Aračića da govori o svojem iskustvu i progonstvu i **naseljenja** traganja za nestalim osobama.

Tomo Aračić: Hvala za priliku da govorim pred ovako uvažanim skupom, u ovakvom sastavu. Želio bih sve nazočne pozdraviti. Ja sam Tomo Aračić, predsjednik sam Zajednice naseljenika u Republici Hrvatskoj. To je krovna organizacija, odnosi se na u većini Hrvate koji su prognani iz Bosne i Hercegovine, Srbije, Vojvodine, Kosova, koji pokušavaju riješiti svoja egzistencijalna pitanja u Republici Hrvatskoj, ali isto tako tražeći mogućnost povratka u mjesta gdje su rođeni i živjeli. Ja sam rođen i radio sam dvanaest godina u Bosanskom Brodu. Radio sam u rafineriji nafte. Naravno, većina nazočnih zna cijelu situaciju s tim dijelom, Bosanskom Posavinom. Prognani smo klasičnim, školskim primjerom etničkog čišćenja. Spominjao sam rafineriju u kojoj sam radio dvanaest godina, nedavno sam pročitao negdje članak da moju rafineriju prodaju Rusima. Prodaju je ista ona šačica kriminalaca koja je i provela etničko čišćenje zajedno s onima koji su još na slobodi koje je spominjala jučer gospođa Carla del Ponte ovdje u svojem govoru. Ne znam zašto su još na slobodi i ne vjerujem da ih se ne može uhvatiti. Etničko čišćenje koje su proveli, vi znate dobro koliko je to žrtava, koliko je ubijenih, koliko nestalih, a ja mogu govoriti dovoljno o raseljenima jer, i o njihovoj situaciji, jer ima se više govoriti nego što se trenutno zna. Jer je to tema poslije nekakvog prividnog stambenog zbrinjavanja o kojoj se polako kao i prestaje govoriti, kao da je to sve riješeno. U suštini malo detaljnija ispitivanja bi pokazala jednu sasvim drugačiju sliku. U ratu sam radio u službi traženja Međunarodnog Crvenog križa i poslije sam iz toga posla ušao u Komisiju za traženje nestalih u Posavini i poslije sam bio predsjednik Komisije za traženje nestalih. Poslije ću reći zašto je to važno. Danas ću pokušati kroz ove dvije stvari dati doprinos ovoj temi. Samo kratki prikaz trenutnog stanja prognanih će biti dovoljan da ne ulazim u detalje jer o toj temi se dosta zna. Od 1992. pa do danas, kad kažem do danas, to znači da još uvijek traju migracije, za jedan dio tih migracija se zna, za jedan se ne zna, prognano je, izašlo je iz BiH oko 450 000 Hrvata. Jedna trećina je završila u zemljama zapadne Europe, jedna trećina je završila u prekontinentalnim zemljama, a jedna trećina se nalazi ovdje u Republici Hrvatskoj. Uz to jedan dobar dio prognanih Hrvata se nalazi unutar BiH i isto tako nisu još uvijek riješili svoj status o kojem, kažem, da se sve više prestaje govoriti, a ne da se sve više govori. Već sam rekao da do danas nismo uspjeli normalizirati život kao ni mnogi drugi koji su raseljeni. Moram spomenuti situaciju s prognanim na primjer Srbima koji se nalaze ili sada u Hrvatskoj kao povratnici ili u Srbiji kao prognanici, ne mogu baš reći da i oni žive ni mirno niti sretno. Pogledajte samo prizore iz prognaničkih kampova u Srbiji ili u Hrvatskoj pa će vam biti jasno da ljudi koji su možda živjeli u centru Banja Luke blizu Boske ili Karlovca da sada žive u prognaničkom naselju sa svojom obitelji. Možete misliti kako se mogu razvijati, u kojem pravcu, kako se mogu obrazovati, kakvi će to ljudi biti sutra, a vidite koliko to godina traje. Ja ne vidim, a radio sam dvije godine kao konzultant pri Vladi Republike Hrvatske za ovu problematiku, ja ne vidim ni danas nekakvu strategiju rješavanja ovih pitanja, odnosi se na sredine u kojima žive ove grupacije koje sam do sada spomenuo. Ne vidim ulaganja vlada u normalizaciju života, u odnose između ovih grupacija u sredinama gdje žive zajedno, u razvojne projekte, u sve ono što bi vodilo ka

normalizaciji života i teško je očekivati, od nerazvijenih područja do nerazvijenih ljudi, teško je očekivati nekakvu normalizaciju života, ali teško je očekivati da se prebrodi sve ono što se dogodilo i da se u ljudima ne dogode novi nemiri i nove naznake da bi se moglo ponoviti ono što se dogodilo. Vjerojatno će neki sumnjati u to, ali vjerujte da jako dobro znam što se događa na terenu. Prije ovog današnjeg radnog dana sam i razgovarao s ljudima koji rade u Srpskom demokratskom forumu i razmijenio sam s njima mišljenja kao i od 2000. godine otkad imam kontakte i suradnju. Isto misle, ne treba zanemariti situaciju u kojoj se nalazi prognanička populacija trenutno. Ja znam da se jako često postavlja pitanje povratka, 'Pa šta hoće li se vratiti, je li će živjeti tu di jesu?' i tako dalje. Pazite, govorimo o ljudima. Postoji vrijeme, prošlo je vrijeme za povratak. Toliko je djece rođeno u mjestima gdje su ljudi prognani, toliko je škola pokrenuto u tim mjestima koje nisu funkcionirale, rade s tom djecom. Hoće li se ta djeca vratiti? Hoćemo li rastaviti obitelji? Da vratimo stare, a da mladi ostanu ovamo? Blizu mjesta gdje sad živim postoji selo Donji Karin gdje živi pedesetak Srba staraca povratnika kojima mi možemo, moramo pomagati jer ne mogu ljudi spremati ni drva ni ono osnovno. Žalosno je vidjeti. Ja bih nazvao ostavljeni ljudi koji sami ne mogu riješiti svoja prava ni fizički, ne samo tehnički. Ni fizički ne mogu riješiti. Nedostatna je pomoć koja trenutno ide. Za projekte koji se pišu na tim područjima, što se tiče nevladinih organizacija i vladinih, sve ih provode ljudi sa strane. Ne educiraju se ljudi koji žive tamo da bi ostao nekakav kapital u ljudstvu. Tako da ne vidim neke pomake u normalizaciji života na tom području. Kad ne ide, kad ne vidimo pomake, kad ne vidimo strategiju da postoji, kad nemamo sugovornika, kad nemamo partnera, pokušavamo se naravno sami organizirati i pokušavamo riješiti najbolnija pitanja. Naša bolno osjetljiva pitanja su iz, odnose se većinom na ranije stečena prava, imovinska, mirovinska i tako dalje. Mnogi ovdje znaju situaciju s mirovinama da ljudi ne dobivaju mirovine da dobivaju odgovore iz, otkud su porijeklom, na primjer iz Banja Luke ili Bijeljine, da dobivaju odgovore: da imate pravo na mirovinu, ali nemamo novca i tako dalje, i tako dalje, tako da ljudi žive od dopisa. Ne postoje novac koji dobivaju unatoč svojim pravima. Ali naravno da je jedno od najbolnijih svakako pitanja naših nestalih. Naše nestale, primjerice u Bosanskoj Posavini, ja ne znam nekoga ko zaista najozbiljnije traži, upoznao sam samo jednu bivšeg policajca koji se trudi da bi nešto... U tom pravcu, na poticaj nekoliko udruga u regiji osnovali smo udruženje "92". Kad kažem nekoliko udruga u regiji, najviše se odnosi na udruge iz Novog Sada, Vukovara i Posavine. I koncentrirali smo se baš na Posavinu, da krenemo od tog dijela da napravimo jedan pilot-projekt, da vidimo kako će to ići. Ja sam pozvao sve sudionike svih komisija za razmjenu ratnih zarobljenika, sve sudionike bilo kakvih tijela koji su u ratu tražili nestale, da mi se jave da pokušamo zajedno dati rezultate pri smanjenju broja nestalih. Zanimljivo je da mi se prvi javio da bi radio sa mnom u jednom takvom udruženju, prvi mi se javio pregovarač kojeg sam upoznao na suprotnoj strani u ratu, na liniji razgraničenja, pa mi je isto rekao da se bavi mišljenjem da bi trebao dati svoj doprinos, da bi htio dati podatke, da bi ih htio preklapati s podacima drugih koji žele pomoći obiteljima nestalih. Naravno da je članovima takvog tima trebala velika građanska hrabrost, naravno još uvijek na žalost, za pokretanje takve inicijative i bili smo izloženi, svaki u svojoj sredini, zajedno sa svojim obiteljima, svakojakim stvarima koje ne bi sad ovdje detaljno navodio, ali bilo je i krupnih nasrtaja na pokušaj takvog djelovanja. Naravno, svakako

da smo očekivali pomoć od Međunarodne komisije za nestale i razumijevanje vladinih institucija kojima bismo trebali služiti kao dobar servis u prikupljanju informacija jer ih zaista imamo. Mi smo radili taj posao kad se to događalo. Događalo se nestajanje među nama i naravno da imamo korisne podatke koje možemo ponuditi, ali i kao građani se osjećamo dužni plasirati ih, najzgodnije uz takvo jedno udruženje. Međutim, nismo naišli na partnersku suradnju nikog od ovih koje sam, ili gotovo nikog od ovih koje sam nabrojao. Formiranje većine institucija za traženje nestalih, kao što je to jučer rekla gospođa potpredsjednica Vlade Kosor, je u redu i obavljano je dosta dobro. Institucije postoje i odrađuju jedan dio posla, ali naravno da je pojedinac provedbenik. Najbitnija stavka u svemu, pa tako i ovdje. Institucije mogu biti dobro postavljene, sve u redu, ali opet je do čovjeka, do provedbenika. Ništa mudro, ali mogu nastati veliki propusti. Samo za ilustraciju. Naravno, kad prikupimo informacije o nestalima da se podaci odmah upute svima zainteresiranima. Onaj tko je nas zadužio da radimo ovakav posao, pozvao je udruge roditelja, dakle njima prvima, a onda svim vladinim institucijama, Međunarodnoj komisiji i tako dalje. Ali za ilustraciju. Koliko to može biti loš potez angažirati se tako da nakon dostavljanja informacija o pronađenom hrvatskom državljaninu koji se traži četrnaest godina, a mi smo ga našli za mjesec dana, nakon dostavljanja informacija Upravi za nestale u Zagrebu, ja sam imao osobno brutalni napad u Zadru u nazočnosti svog desetogodišnjeg sina. Pokušat ću citirati riječi napadača. Izgledalo je ovako: "Zar nije dovoljno što smo ti dopustili da živiš ovdje, a ti nas još napadaš"? To govori koliko smo dobrodošli u Hrvatskoj, ali ako je to od jednog državnog dužnosnika, mislim da je previše. Ja ovdje još jednom želim dati snažnu potporu obiteljima nestalih. Oni su često pretihi jer ne smiju, oni se plaše. Oni nemaju hrabrosti dići glas jer pojedinačno misle da neće tražiti moga. Jer oni nemaju alternativu i imaju velik problem. Ako ste među njima, imate stvarno svašta čuti. Ako ste među njima... I pozivam ih da dignu glas. Isto tako pozivam sve koji mogu dati doprinos, svi koji žele doprinos, svi koji znaju dati doprinos da daju doprinos. To je najhumaniji potez koji možemo napraviti u životu. Doprinos u traženju nestalih. To nam je obveza. Kao ljudskim bićima. To nam je obveza. U zadnje vrijeme više se sahranjuju rodbina od nestalih nego pronađeni nestali. Hvala.

Rasprava:

Vesna Teršelič: Puno hvala. Puno hvala. Puno je ruka bilo. Nataša. Pa je Zoran koji sad ne može. Vidim, vidim...Gdje su nam mikrofoni? Evo stiže. Mislim da smo čuli zapravo kako je kompleksan proces utvrđivanja istine i mi ovdje nismo ni imali namjeru utvrditi istinu nego dogovarati kako je utvrđivati na najkonstruktivniji mogući način, a da budu uključeni svi koji trebaju biti uključeni i kako iz znanstvenih institucija, tako iz organizacija civilnog društava, pravosuđa, udruga, bilo proizašlih iz Domovinskog rata bilo iz organizacija za ljudska prava i njihovih organizacija. Nataša Kandić.

Nataša Kandić: Slušajući Vjeru Solar, negdje sam suosjećala s tom njenom upornošću, tom njenom istinoljubivošću. Ono što je Toma Aračić govorio o razvoju, o tom kad on kaže došlo je vreme za povratak.

To je stvarno činjenica koja je toliko tačna da samo možemo da na taj jedan tužan način da govorimo o tome. Ljilja Alvir je nama organizatorima možda malo održala lekciju i ima pravo u nečemu. Bojim se da nismo bili dovoljno jasni s našim nazivom utvrđivanja istine. Mi ne utvrđujemo istinu. Ni na ovom forumu, ni na forumu u Sarajevu. Mi pokrećemo inicijative. Pozivamo vas iz udruženja žrtava, pozivamo umetnike, pozivamo predstavnike parlamenata da razgovaramo o tome iz ugla žrtava, da razgovaramo o odnosu, pogledu obaveza države na suočavanje sa nasleđem prošlosti. Vidimo koji je to najbolji način da ono što se dogodilo u prošlosti bude priznato, javno, da postoji jedno kolektivno pamćenje o tome koje će biti zasnovano na činjenicama. Mi nismo ti koji stvaramo istinu. Mi organizacije za ljudska prava možemo da pomognemo u prikupljanju činjenica. Zahvaljujući udruženjima žrtava mi smo uspjeli puno da uradimo. Udruženja su puno uspela. Ali to nije dovoljno. Ta istina mora da je priznata i poznata i tamo u onim društvima za koje Ljilja vrlo jasno kaže da su odgovorna za zločine. To što o Ovčari u Hrvatskoj svi znaju ne znači da je ta istina potpuno priznata. Da vi niste učestovali na tom suđenju za ratne zločine, bojim se da bi samo mali broj ljudi u Srbiji znao šta se događalo u Vukovaru. Vi ste dali, vi ste pokazali da je vama važno i to da ljudi u Srbiji, građani u Srbiji i društvo u Srbiji zna šta se dogodilo vama. Sudskom odlukom vi ste priznati kao žrtve, ali ono što smo dobili time to je da ta istina da ta Ovčara bude nešto za šta ljudi u Srbiji kažu to je strašno. Toliko godina smo ćuteli, toliko godina su skrivali sve to od nas. To je ono što nam je potrebno. Zato mi organizujemo ove forume. Pozivaćemo različite kategorije stanovništva, razne profesionalne, socijalne grupe, pisce, naravno, uvek kao predstavnike udruženja upravo da bismo videli šta je to, kako doći do te istine. Što se tiče pravde za žrtve, jednim delom je poznat preko utvrđivanja odgovornosti za počinioce. Znamo, svi se slažemo da su suđenja za ratne zločine važna, ali ono što smo također videli, a to da je strašno dok u toj istini, pri tom priznavanju žrtava pomaže kada porodice žrtava prate suđenje. Ali suđenja nisu dovoljna. Zato su ove naše sve rasprave i poziv u uporno, razgovarajmo o tome kako da žrtve iz Ovčare budu priznate u Srbiji, kako da društvo, i političko i civilno društvo u Hrvatskoj zna šta se dogodilo u Pakračkoj poljani. Isto tako svi da znamo šta se dogodilo u Srebrenici. Isto tako da znamo šta se dogodilo na Kosovu. Vidim da je izjava Žarka Puhovskog izazvala velika potpitanja šta je tim hteo da kaže. U kontekstu, kako da kažem, mirovne terminologije, antiratne da kažem politike, ta njegova izjava ne u vojsku je jedna klasična antiratna izjava. Sad je mi možemo tumačiti van konteksta i osećati se uvređenim, ali eksperti mirovnih pokreta, mirovnog znanja uvek bi odmah vrlo precizno rekli da je u pitanju protivljenje da neko ide u vojsku, da je to jedna klasična antiratna izjava.

Vesna Teršelič. Hvala, Nataša. Žarko. Pa uzimamo, hoćete, hoćete, samo uzima po redoslijedu ruka.

Žarko Puhovski: Neki su o meni govorili na televiziji. Ja nisam mogao Pandža. Prema tomu da ja kažem nešto.

Ivan Pandža: Ma izlazilo je makar tri puta u medijima.

Žarko Puhovski: Kad me pozovu, ja dođem, ja se ne guram. No da se vratimo na temu. Naša tema jest istina.

Vesna Teršelič: Dobit ćete riječ.

Žarko Puhovski: I meni se čini da je u utvrđivanju istine dobra oznaka jer se radi o trajnom glagolu jer upućuje na to da se istina pojavljuje kao nešto tvrdo, uglato, čoškasto, bez osjećaja. Istina je ružna i bezosjećajna. To sam jučer pokušao reći. Ideje da se emocionalizira istina mogu biti za neke profesije važne, ali za nas kojima je stalo do istine, stalo je do istine tako da pristajemo na to da povređujemo ljude iznoseći istinu. Tko može, može, tko ne može, ne može. Povređujemo sebe i druge iznoseći istinu. To je ono čime se mi bavimo. Neki od nas. Neki drugi se međusobno drže za ručice i tješe, to je jako važno. To je druga vrsta aktivnosti. Ova aktivnost udara ljude u glavu. I ljudi to teško podnose, ne samo političari. Činjenica je veoma jednostavna. O njoj ne može biti spora. Bila je jedna vojska koja se zvala Jugoslavenska narodna armija, bila je druga vojska koja se zvala Hrvatska vojska. Jedna vojska Jugoslavenska narodna armija je napala drugu vojsku Hrvatsku vojsku. Majke o kojima je riječ su s punim pravom izvlačile svoju djecu iz Jugoslavenske narodne armije i kao patriotkinje nagovarale svoju djecu da se bore za Hrvatsku. To je njihovo pravo. Samo čas.

Ljiljana Alvir: Dajte dokaz za to.

Vesna Teršelič: Dobit ćete pravo odmah da govorite nakon toga.

Žarko Puhovski: Ima najmanje pet stotina novinskih članaka o aktivnosti Bedema ljubavi na podršci Hrvatskoj vojsci. Postoje sati televizijskog programa, postoje sati televizijskog programa u kojima su te majke jednako ovakvim glasovima govorile o tomu kako treba ići u obranu Hrvatske. To je njihovo pravo. Ali se moralo znati koja je moguća konsenzualna. I s time se mora živjeti. One su imale, ponavljam opet, duboko uvjerenje puno pravo na to, ali nemaju pravo smatrati se mirovnim aktivisticama. Samo o tomu ja govorim. Svako pravo ja im rado priznajem. Majki, patriotkinji, hrvatskih državljanke i tako dalje. Da nastavim do kraja zaoštreno. I pojednostavljeno. Ono što je Nataša počela. Svatko tko govori ozbiljno o mirovnom stajalištu jest izdajica. I ja to na sebe s velikim veseljem i ponosom prihvaćam. Jučer je to pisalo na ulazu, ja ću se veoma rado slikati pod tim transparentom. Ja jesam po svojoj temeljnoj orijentaciji izdajica svake večeri. Onda kada ta država traži žrtvu u smislu krvi. I radije ću izdati državu nego pristati na ubojstvo. To je moje stajalište. Nitko ga drugi ne mora slijediti, ali to je mirovno stajalište. Nije ni popularno, ni politički ispravno u nacionalističkom kontekstu, ali to je jedno od mogućih stajališta. Ono se mjeri samo svojom konzekventnošću. Kao što smo pomagali Bedemu ljubavi da izvuku djecu iz JNA, bili bismo pomagali onim rijetkima koji su pokušali svoju djecu izvući iz Hrvatske vojske. To je, po mojem sudu, jedino moguće

mirovno stajalište, ali ne i jedino moguće stajalište uopće. I ja potpuno mogu razumjeti, mirno spavati s time da me uspaljeni i malo manje uspaljeni patrioti zbog toga smatraju izdajicom. To je ono što treba jasno zaoštriti da ne bismo gubili vrijeme na nekakva zaobilazna formuliranja jer se o tomu zapravo radi, i o tomu treba govoriti. Hvala lijepa.

Vesna Teršelič: Prvo je tražila riječ Ljiljana Alvir pa vas molim da joj date prednost. Eto, molim vas za razumijevanje.

Ljiljana Alvir: Ovako. Na ovo ja moram reagirat. Ustala sam i htjela otići. Jer je ovo krajnje uvredljivo. Kad se govori o mirovnim tvrdnjama, rat ne, to poštujemo. Ali majke da su gurale i da je izbor gospodina Puhovskog vrijedati da bi došao do istine, to ne prihvaćam niti će prihvatiti ijedan roditelj. A za to da su majke zaista gurale djecu u ratove i dopustit si takve izjave, molim ovdje činjenice. Nek se iznesu činjenice. Je l' ovo je konferencija koja govori o činjenicama. Ako sam se ja kao žrtva, rekla bi, distancirat od emocija, molim gospodu koja se predstavljaju kao profesionalci, hladni da se distanciraju od svojih stavova, ne stavova, nego od emocija, jer tu su emocije u pitanju. U toj rečenici, majke su gurale, to nije stav, to nije činjenica, to je jedna emocija. Moram ovdje reć da gospodin Puhovski nikada nije razgovarao sa članovima obitelji udrugama Vukovarske majke, da nikada nije razgovarao sa žrtvama koje ja ovdje predstavljam, prema tome mislim da ne može govorit o majkama. Neka iznese činjenice. I još jednu stvar..

Vesna Teršelič: Hvala. Nastavite

Ljiljana Alvir: I još jednu stvar želim reć ovdje za one koji pogrešno razumiju kada ja ovdje istupam u ime obitelji hrvatskih branitelja i civila. Hrvatski branitelji, dovoljno govori što je hrvatski branitelj: čovjek koji je branio hrvatsku domovinu, a na popisu hrvatskih branitelja, nestalih i članova udruge Vukovarske majke su Hrvati, Srbi, muslimani i pripadnici drugih nacionalnosti. Prema tome, priča da mi zaobilazimo žrtve koje nisu hrvatske nacionalnosti, nije točna.

Vesna Teršelič: Prije nego što uopće dam riječ dalje jer ima između deset i petnaest ruka u zraku, možda niste toga svjesni jer ne vidite cijelu dvoranu, samo da predložim, da se vratim na prijedlog koji je jučer došao od Bedema ljubavi da imamo jedan sljedeći dijalog, čisto da to vodite sa sobom i da to imate na pameti. Jer sada do završetka ove sesije nemamo puno vremena i bojim se da neće svi moć govorit. Tako da nisam sasvim sigurna kako sad izabrati jer vas stvarno ima petnaest koji želite govoriti. Mikrofon, mikrofon.

Ljerka Pavić: Pa, gospodo, ne radi se o žrtvi. Bedem ljubavi je prozvan. Ja sam predsjednica Bedema ljubavi i od '91. godine aktivno svaki dan se borim za mir. Molim da mi snimate ovaj apel majki koji smo 1. 11. '91.

napisale u 20 000 primjera i proslijedile smo ga srpskim majkama koje su došle u posjet svojim sinovima u Zagreb, u blokirane vojarnе. Mi smo ih prihvatile i omogućile im posjet. To smo isto, da, gospođo, oprostite, a ja da se predstavim i predstavim svoj mirovni rad o '91. godine. Ja sam Ljerka Pavić i predsjednica sam danas Bedema ljubavi u Zagrebu. Źao mi je što nema danas ovdje gospođe Gordane Grbić, s kojom sam ja u sedmom mjesecu '91. godine, kada se napravio prvi zbjeg u Benkovcu, a bilo je na radiju javljeno da su srpske majke s djecom morale napustiti svoje domove i da su se sklonile u hotel Astorija u Benkovcu. Ja sam isti čas, kad sam to čula na radiju, otišla do gospođe Gordane Grbić u Hrvatski sabor i rekla joj da bih htjela s njom otići u Benkovac i vidjeti šta se to događa s djecom. Da ne mogu kao Hrvatica, kao građanin Republike Hrvatske prihvatit da bilo gdje djeca moraju bježati iz svojih domova i majke. Ona je rekla da će mi se javiti i tri dana je pokušavala stupiti u kontakt s onim s kim je trebala u Benkovcu da mi odemo po tu djecu. Nakon tri dana mi je gospođa Gordana Grbić odgovorila da ne može dobiti potvrdu i da nam se ne dozvoljava dolazak. Ja sam ju pitala, gospođo Gordana Grbić, a ko to nama ne dozvoljava da odemo u Benkovac, veli, pa zna se tamo su paravojne formacije i one nam ne dozvoljavaju. To je prvi segment mog rada kada se u Hrvatskoj nije moglo doć do djece. 29. 8. sam otišla u Vukovar po djecu koja su se zabunom iz Dubrovnika vratila nakon ljetovanja u Vukovar. Također po djecu. Dok su druge majke bile u Beogradu, ja sam vodila autobus u kojem je bilo mlijeko i hrana, jer je isto tako bilo rećeno, blokiran je Vukovar, djeca nemaju hrane. Došla sam do Vukovara, otišla sam u vojarnu u Vinkovce kod majora Tabakovića da se dogovorim, da molim prekid vatre od dva sata da autobus može ući u Vukovar i da izvućem samo tu djecu.

Vesna Teršelić: Je l' možete sažet?

Ljerka Pavić: Hoću vam reći da se bavim mirovnim inicijativama od '91. godine i da je onda trebalo stat u obranu majki i sve djece koja su bila dovedena u poziciju da prime oružje u svoje ruke. Da smo poduzimale sve, a da se na sve odmahivalo glavom. I sad mi pričamo o nestalima. Ja imam od generala Rašete faks '91. godine kad on meni piše da je u Beogradu osnovan već odbor za nestale i zatoćene. Isto tako....

Vesna Teršelić: Molim vas samo sažmite.

Ljerka Pavić: Isto tako da vam odgovorim za Knin. Bila samu u Kninu sedmog, oprostite, ja sam vrlo puno aktivno radila tih dana, aktivno. Htjela sam biti svugdje. 7. 1. '96. godine tako sam bila u Kninu u posjetu Srbima koji, za njihov Božić s poklonima iz Zagreba sam došla u Knin.

Vesna Teršelić: Jako puno ljudi čeka na rijeć pa vas molim da im date šansu.

Ljerka Pavić: Dobro. Ja imam povijesne podatke. Ja sam aktivno sudjelovala u onim događanjima i molim i da se moja strana sasluša. Znači, došla sam u Knin 7. 1. '96. godine sa poklonima za djecu srpske nacionalnosti...

Vesna Teršelić: Ne možemo... Oprostite, ali...

Ljerka Pavić: Oprostite, i tu se pojedinačne priče i događaji, iznose se pojedinačne predstave. Je l' tako?

Vesna Teršelić: Tako je, ali drugi isto nešto žele reći. Vrlo je bitno da dobe priliku za to.

Ljerka Pavić: Dobro, molim vas samo da završim ovu priču o Kninu. Mogu završit samo ovu priču o Kninu? Mogu vam iz svakog grada priču ispričat šta se događalo.

Vesna Teršelić: Ali, ovo sad nije vrijeme u kojem to možemo napraviti. Jer drugi čekaju na riječ.

Ljerka Pavić: Ne, samo da vam... Dobit će se druga slika šta se događalo. Ja sam došla do jedne bake

Vesna Teršelić: Gledajte, različita su iskustva, različita su stajališta. Vrlo je važno da različiti ljudi imaju priliku reći svoja stajališta i svoja iskustva.

Ljerka Pavić: Znam, ali vi ste ovu konferenciju pripremali... dobro. Oprostite, vi ste cijelu ovu konferenciju pripremali s određenim brojem predavača, razumijete, u koji mi kao Bedem nismo uključeni. Dapače, tu nas se proziva. Moj sin je završio srednju školu, moj suprug, ja sam suprugu rekla ti ako treba odi brani domovinu, nije mi palo na pamet da pošaljem svog sina. A kamoli da bi od neke druge majke slala sina.

Vesna Teršelić: Molim vas, vas nisam...

Ljerka Pavić: A čujem takvu uvredu, oprostite.

Vesna Teršelić: Gledajte, ja sam spomenula...

Ljerka Pavić: A nitko ne reagira!

Vesna Teršelić: Bedem u kontekstu vašeg jučerašnjeg prijedloga, da organizirate ...

Ljerka Pavić: Ja sam bila voditeljica poslova vezane za dečke u Jugoslavenskoj narodnoj armiji, ja sam bila ta voditeljica i sva imena od 5200 koliko smo ih tražili po svim republikama, ja sam te aktivnosti radila. Moj sin je završio srednju školu, a ako trebalo je ići u rat, išao je suprug.

Vesna Teršelič: Molim vas da date drugima priliku.

Ljerka Pavić: A sin nikako. Samo da ispričam do kraja ovu priču o Kninu. Znači, došla sam jednoj obitelji...(pljesak) Hvala lijepa.

Vesna Teršelič: Ja bih predložila da uzmemo, evo ovdje još jednog govornika, ovdje još jednog i da završimo...

Iz publike: Hoćete da idemo kući?

Vesna Teršelič: Ne, ne. Nego da se dogovorimo da ćemo se vidjeti ponovo i posvetiti cijeli dan ovom. Jer ne možemo to u petnaest minuta. To je problem. Mislim, mi se možemo dogovoriti da ćemo produjiti pola sata, petnaest minuta, al' to neće biti mogućnost da svi kažu. To je problem. Ne želim ja završit ovu diskusiju, ali stvarno ne vidim, nemamo dovoljno vremena za petnaest ljudi. Stvarno neće stati sve što se ima reći. Evo to je stvarni konkretni problem koji imamo. Evo nekog s ove strane. Izvolite, gospodine. Tu je mikrofona kod vas.

Čedomir Marić: Ja se izvinjavam. Moje ime je Čedomir Marić. Ja predstavljam porodice, znači, udruženje porodica nestalih Srba u Hrvatskoj prvenstveno u Beogradu. Dolazak ovdje, moram reći da sam očekivao sasvim jednu drukčiju atmosferu. I moje javljanje je upravo razlog tome što sam razočaran. Sa onim od jučer, znači sa atmosferom u sali i pogotovo današnjim pokušajem skretanja totalno ove konferencije. Nisam ovde došao kao gost nego također kao otac koji je izgubio sina jedinca. Ja kažem izgubio, koji je ubijen, nije nosio pušku. Ali neću sada prepustiti se emocijama, neću govoriti o mom učešću i zalaganju sve ovo vreme da napravimo jedan korak koji je spomenut ovdje. Zahvaljujući Međunarodnoj komisiji za nestale, Međunarodnom komitetu Crvenog krsta porodice su prve koje su se okupljale, pokušale taj iskorak napraviti, a moram reći tko je smetao. Smetali su političari. I dandanas su ta smetnja da mi kao porodice napravimo taj drugi iskorak. Po atmosferi koja vlada ovdje bojim se da nećemo napraviti taj drugi korak nego ćemo napraviti još jedan korak nazad. A mi smo se zalagali od početka da nam je prioritetno rješavanje sudbine nestalih bez obzira na predznak nacionalnosti. I da sve treba unaprediti, tom se cilju usmjeriti. Pisali smo raznorazne apele. Ima dosta ovde učesnika od tih prvih konferencija do danas. Zašto kažem da sam razočaran jer sam očekivao daleko više da će se posle ovoliko vremena ipak napraviti jedan iskorak, da smo došli s jednom namjerom da napravimo taj iskorak. Na žalost nisam dobio takvu sliku i vraćam se razočaran i bojim se da mi porodice

žrtve, da upravo ono što mi najviše očekujemo, da negdje u zraku osjeća se neki prizvuk utjecaja. Ne možemo mi govoriti o utjecaju politike, ajmo se mi pokušat osloboditi te politike.

Vesna Teršelič: A koji korak vi očekujete? Kakav iskorak očekujete?

Čedomir Marić: Najpre mi kao žrtve daleko drukčije pristup moramo imati ovome problemu. Daleko iskreniji. Uvažavati, ne govoriti samo o svojoj žrtvi nego uvažavati žrtve. Ne možemo jednu parolu na jednu stranu plasirati, a drugom se služiti. Znači, moramo ostaviti iza sebe dvoličnost. To je ono na što ja želim ukazati. Ako se nastavi ovako kao što... Osjećam atmosferu... Ja mislim da neće biti tog iskoraka napred. Zalažem se za ono za što sam se zalagao svih ovih deset godina kroz pomoć Međunarodne komisije da napravimo neku zajedničku mrežu koja će imati snagu da ovaj problem istakne na pravo mjesto i da dovede te političare na mjesto onoga odakle ne mogu ustuknuti. Eto, to je cilj i za to se zalažem. Ja ne želim govoriti ovdje o brojkama jer ovdje licitirane su brojke, a to je jako pogrešno. Ja ih neću govoriti, ja mislim da će vrijeme sve pokazati, al' bih molio kada se govori, jer ovo su hrvatski državljani, pošto je u Hrvatskoj također već prošle godine zauzet stav da se govori kao o hrvatskim državljanima bez onog predznaka nacionalnog, onda kad se govori o brojkama, bar ono što je prošlo kroz međunarodne institucije, znači, bar onaj broj da se spominje. Hvala.

Vesna Teršelič: Puno hvala. Vrlo je važno uvažiti patnju svakog.

Nuna Zvizdić: Vesna, Vesna. Mogu...Vesna, mogu nešto predložiti, oprostite što upadam.

Vesna Teršelič: Izvolite, izvolite.

Nuna Zvizdić: Možemo li odustati od planiranog bez obzira šta smo planirali jer se stvorila potpuno druga atmosfera i dinamika. Možda je ovo važno?

Vesna Teršelič: Pa, važno je.

Nuna Zvizdić: Možemo sad nastaviti s ovim? Možemo li odustati od pauze. Evo to je prijedlog.

Vesna Teršelič: Pa ne možemo sasvim odustati, ali možemo skratiti pauzu i zamoliti one koji čekaju na sljedeću sesiju da se strpe petnaest minuta.

Nuna Zvizdić: Vesna, oprosti, možemo raditi onako kako želimo ovdje. Ne pauzu, ne govorim o pauzi. Govorim o onom što nam je važno, o čitavoj problematici i mislim da svi nešto hoćemo reći. Ako se složiš, molim te.

Vesna Teršelić: Je l' imate vi mikrofona već?

Ivan Pandža: Alo... ja samo oteo jedan mikrofona...

Julijana Rosandić: Dakle, ja sam...

Vesna Teršelić: Čekajte sad pošto su dva.

Julijana Rosandić: Pa dat će te dami prednost, ja se nadam.

Vesna Teršelić: Dama je tražila prednost. Prvo dama, pa...

Ivan Pandža: Ovdje je rat, a u rat nema... ...

Julijana Rosandić: Ali vi ste govorili jučer već tri puta, molim vas.

Vesna Teršelić: Molim vas ne možete tako uzimati riječ.

Ivan Pandža: Moram tako. Zašto?

Vesna Teršelić: Samo vas molim da se strpite.

Ivan Pandža: Je l' došao Žarko Puhovski ovdje?

Vesna Teršelić: Da, ali je bio i na redu. Može li gospođa prvo, pa onda vi?

Ivan Pandža: Istinu, istinu... Temu ste dali istinu... Tema nisu stradalnici.

Vesna Teršelić: Dobit ćete i vi riječ. Gospođa pa vi.

Julijana Rosandić: Dakle, ja sam Julijana Rosandić. Ovdje predstavljam civilne žrtve Domovinskog rata Republike Hrvatske. Ja dan i pol ovdje slušam pristojno i čekam da dođem do riječi. Hvala nam na ukazanom

povjerenju. Prvo, gospođi Vjeri Solar iskrena sućut zbog ubojstva njene kćeri. To je jedna u nizu kćeri koja je izgubila život u ratu. Ne bih se složila s njom da se u Republici Hrvatskoj ne govori o srpskim žrtvama. Mi, evo ja osobno sam upoznata s cijelim slučajem ne samo vašim, s puno drugih slučajeva. O konferenciji, doista, ja sam dobila dojam da se ovdje govori samo o srpskim žrtvama. Da li to znači da se o žrtvama u Hrvatskoj zna cijela istina ili, a ja znam da nije cijela istina, i smatram da oni koji su nastradali u ratu trebaju o tome govoriti, a ne neki treći i peti. Međunarodne institucije trebaju nas u tome podržati i dati način na koji da to radimo. Potpredsjednica Vlade je jučer rekla da je u Hrvatskoj poginulo 306 djece. 306 djece koja su školske dobi. Najmlađe dijete bilo je osam mjeseci. Za tu djecu još nitko nije odgovarao. Govorim o djeci. Dolazim iz Slavenskog Broda, grada u kojem nije bilo vojske i gospodin iz Posavine će to potvrditi. Grada u kojem je ubijen cijeli jedan razred djece. Trideset četvero djece koja su išla u osmogodišnju školu. Imam obitelj Manjarić, Petrović, Aldgajev, Crnković, Katinić koje su u trenu izgubile dvoje djece. Marinković, obitelj Marinković je izgubila troje djece, majku i baku. Nas su ubili iz Bosne. Iz smjera Banja Luke, dalekometnim topništvom. Mene su ubili u mom dvorištu. Dalekometnim topništvom. Za sve ove obitelji, i ostalih dvadesetak, i ostalih 306, i ostalih sedam i pol tisuća koliko ih ima u Hrvatskoj kad govorimo o civilima nisu doživjeli satisfakciju ni pravdu. Da li ovdje trebamo govoriti o udrugama, o grupama građana ili o pojedinačnim slučajevima? Pa dajte prestanimo više da se pojedinačni slučajevi pretvaraju u političke probleme. Bojim se da više politika upravlja nama nego naše emocije. Još samo jedno pitanje za gospodina iz Bosanske Posavine. Spomenuli ste da ste pronašli nekoga pa bih molila da mi kažete ime i prezime osobe koja je pronađena. Gospođu Del Ponte neću pitati da li će neko za ovo odgovarati, ali samo dajem na znanje u kontekstu istine. Hvala.

Vesna Teršelić: Jako je glasno, ako možete malo tiše. Oprostite. Samo da kratak odgovor da gospodin Tomo Aračić pa onda gospodin Pandža.

Tomo Aračić: Dat ću kratak odgovor, samo ime i prezime, a možemo gospođa i ja nakon porazgovarati da ne ovdje oduzimamo vrijeme ako ste za razgovor. Pronađeni se zove, sudbinu njegovu smo riješili, zove se Krešimir Pavičić, ovdje iz Zagreba porijeklom.

Ivan Pandža: Ja se prvo ispričavam na ovakvom ponašanju, međutim i Puhovski, a i ja mislimo za istinu čovjek i treba poginuti jer je ona jedina važna. A da bi u ovom slučaju došli do istine, moramo znati zašto je došlo do ovih stradanja, do ovih užasa ovdje, a to nije prvi put. Cijelo prošlo stoljeće se to događalo, a mi govorimo samo o jednom slučaju. O istini, gospodo, ne mogu govorit lažni svjedoci koji su pokazani kroz zadnjih, recimo ajde, 35 godina. Neki od njih koji se javljaju su bili lažni svjedoci. Al' nećemo o tome. Znači, dokazano je jučer i u današnjim izlaganjima da međunarodnu zajednicu ne zanima istina, ali nas koji smo tu, to zanima. Jer oni imaju svoj program i priču, imaju mrežu ljudi i udruga koji hoće izjednačiti ono što se dogodilo. A to nije dobro za sve nas. Jer će se opet ponovit. Gospođa Teršelić zna da ja ne mislim kao ona.

Mi smo često raspravljali različito. To je način. Gospođa del Ponte lani je podržala HVIDRU i mene jer sam joj pisao pismo da organiziramo, znači, dijalog o tome. Ne monolog. Godinu dana smo raspravljali o tome, to je vodilo Američko veleposlanstvo, sve što su oni tražili, skoro ljude, sve što tko mora, tko ne mora, skoro sve smo dogovorili. Ali od nekih stvari nismo mogli odstupit. Hoće govorit u ime nas. Kad je viđeno da se to neće dogodit, insceniran je u HVIDRI sukob, izmišljen je neki Margetić, mene su isprebijali. To je bio razlog zašto je taj dijalog odgođen. Imamo ispriku Haaga što je teško od nje dobit radi raznih odgađanja. Kad smo mi zakazali datum, više nismo pristajali na isprike, onda se taj incident dogodio. To je bilo razlog da oni jučer, puna dvorana političara kojima tu i nije mjesto, su bili glavni. Neki od njih su lažni svjedoci, neki su najveći krivci za sukob. Ja sam jučer govorio o opancima i blatu, ovi koji se zalažu za istinu to ne žele priznat jer je taj čovjek sada važan. Za istinu ovu koju je nekom potrebno, a mi koji ćemo opet nastradat nama treba razlog da se više to ne dogodi. Ja se zato zalažem. Znači mi više nećemo da naša djeca dožive što smo mi nakon svojih roditelja doživili. A da bi to znali, moramo znati zašto je do toga došlo. Znači, ovo je četvrti put što međunarodna zajednica priprema novi sukob među nama. '18. '45. i '90. oni su nas iz regije srednje Europe metnuli u neki region koji oni to žele. Danas opet. Vi znate gdje je Bugarska i Rumunjska od nas u svemu. One su u Europi, mi nismo. Mi moramo pripadat nekom regionu kojemu nikada nismo pripadali u povijesti. Nama to ne treba. Mi smo dio Europe uvijek bili i sada, ali to je nevažna, Europa, niko. Mi smo ljudi koje ne želimo sukobe. I treba s tim završiti jednom.

Vesna Teršelič: Može samo malo tiše?

Ivan Pandža: I nemojte izmišljat ovo i ono. Pa ovdje piše ajmo doć do istine, promijenit prvobitni naziv, ali istina. Ja sam stradao, izgubio sam nogu, ali ne smatram se stradalnikom rata, ali se smatram stradalnikom ove haške istine i mreže tih ljudi jer to nije istina. Ajmo dokazat zašto je bilo da se ne ponovi. Evo toliko da više ne pričam. Hvala. Ali morao sam to tako reći.

Vesna Teršelič: Hvala.

Ivan Pandža: Evo pljesak vaš je vidljiv da ovdje vas istina ne zanima, ali to je vaša problem i vaša stvar. Vaša djeca će doživit ono što sam ja doživio pa će možda biti drugačije.

Vesna Teršelič: Sljedeći prilozi, diskusije? Imam dvije ruke tamo. Ha? Pa... Zoran, Zoran Pusić, a prije toga Vjera Solar da odgovori.

Vjera Solar: Evo da odgovorim gospođi koja je rekla da je moja kćer stradala u ratu. Gospođo, kad je moja kćer stradala, u Sisku rata nije bilo. Ona je odstreljena dum-dum metkom kroz prozor u svojoj sobi. Samo toliko.

Vesna Teršelič: Zoran Pusić.

Zoran Pusić: Ja bih htio postaviti neko pitanje, ali prije samo jedan mali komentar oko naslova utvrđivanje istine jer mislim da je to, glagol je u trajnom vremenu, to nije nešto do čega je, da ćemo mi ovdje utvrditi istinu. Dakle, govori se o tome kako do istine doći. Jučer smo govorili o tome da je jedan oblik da se iznose činjenice. Ovdje se iznose činjenice, međutim s činjenicama je jedan problem. Dozvolite mi samo dvije rečenice o tome. Nedavno sam bio na jednoj emisiji u Bijeljini gdje sam govorio, među ostalim, i o žrtvama u Srebrenici. Bila je to kontakt-emisija televizijska. Jedna majka se javila i počela je govoriti zašto ste nam doveli tog ustašu da o tome govori. Moje dijete je zaklano i šta on sad tu nama govori o nekakvim drugim žrtvama. Problem je bio u tome što vrlo često ljudi koji imaju traumatična, personalna iskustva počinju biti potpuno zatvoreni da i ne mogu uopće čuti ono što netko drugi govori. Meni se čini da onaj primjer s onim što je rekao Žarko Puhovski na ovom skupu to pokazuje. On je dapače iznio tvrdnju da postoji petsto članaka, čak je rekao i broj, ali svakako da postoji velik broj članaka koji potkrepljuje ono što je on rekao. Dakle, on nije tvrdio niti da je to istina ništa, ali je rekao jednu činjenicu koja je lako provjerljiva. A da postoje različita mišljenja i da postoje različite izvedene istine, to je svima nama poznato. Problem je u tome što se te izvedene istine počinju tretirati kao nešto apsolutno istinito, u koje, u šta se više ne smije dirat. I ako činjenice pokazuju drugačije, onda, mislim da sam ja to čak rekao jučer, tim gore po činjenice jer se onda te činjenice odbacuju. Ono što sam htio pitati ove udruge, mislim da je gospodin Aračić to rekao i to mi je bilo vrlo drago čuti, o tome da se pomaže i drugoj strani. Mi smo u praksi vidjeli mnoge ljude, recimo bosanske izbjeglice, koji su došli u ova sela i koji su pomagali tamo nekoj srpskoj starčadi, nosili vodu, mislim baš ljudski i krasni primjeri, ali vrlo rijetko smo vidjeli organizacije da su preskočile taj etnički, nacionalni okvir, da su se prepoznali svi kao žrtve jednog rata i tu se ja s gospodinom Pandžom, s kojim se inače ne slažemo u mnogim stvarima, slažem. Vrlo važna stvar je da se na neki način osigura buduće generacije da nam se ove stvari više nikada ne ponove. Usput budi rečeno, kad smo već kod utvrđivanja istine, pogledajte, u današnjim novinama vaš protest jučer. Gospodin Pandža i vi ste gospođu bili tamo. Evo vam veliki plakat di piše "Haag – srpski sud". Recimo, zašto vi ne protestirate?

Ivan Pandža: Zašto ste pokazali baš taj. Zašto ste donijeli baš te novine?

Zoran Pusić: Gledajte, nisam ga ja, nego su novine. Nisam ga ja donio. Ja vam kažem da je to bio plakat. Dakle, ono što, samo čas, ono što vi... Ja nisam plakate pisao. Plakat je u novinama. Samo čas. Hoću vam reći samo nešto. To na primjer, to je jedna predrasuda koju je vrlo lako činjenicama pokazati. Postoji, ako Haški sud ne vodi, ne vodi nacionalnost žrtava, ali na www.ujedinjene.nacije i tako dalje, adresi, vrlo lako možete dobiti listu gdje se mi možemo odmah prepoznati da po prilici odnos Srba i Hrvata je 3 : 1, da je većina Hrvata iz Bosne i Hercegovine, da većina Srba iz Republike Srpske, odnosno iz Bosne i Hercegovine, da

postoje šest Hrvata iz Hrvatske. Dakle, to su naprosto činjenice. Normalnom čovjeku, ako imate devedeset Srba i dvadeset devet Hrvata, onda Haški sud nikako ne može biti srpski sud. Da stavimo sve ostalo na stranu što je jasno. Prema tome, ja mislim da ovaj pokušaj da probamo razgovarati o stvarima, o mnogim stvarima se ne slažemo, ali ono što moramo priznati su činjenice, a onda kako izvodimo zaključke, to, ja se nadam, ako priznamo činjenice, onda možemo i razgovarati. Najgore je ako se potpuno zatvorimo prema činjenicama. Hvala.

Vesna Teršelič: Hvala, Zorane.

Slobodan Lang: Budući da ne govore samo žrtve, pa ću i ja govoriti.

Vesna Teršelič: Ali žrtve čekaju na red već jako dugo.

Slobodan Lang: A može se čekati koliko se hoće. Ja bih prvo, Zorane, molim te. Prvo molim vas, oni koji se hoće smijati invalidima, dignite se i smijte. Tko ima hrabrosti da se smije invalidima ovoga rata, ustanite i smijte se?! Dosta smijanja! Nećete se ovdje predsjedniku hrvatskih vojnih invalida smijati ni u kom slučaju! Nećete se smijati! Tko hoće da se smije, nek se digne pa razdvojimo se na one kojima je smiješno i onima kojima nije. Drugo, molim da se dignu oni koji misle da je korektno da ja nisam bio govornik na ovom skupu. Sveučilišni sam profesor, na Harvardu sam osnovao Centar za ljudska prava i zdravlje, i niz skupova. Kako mislite doći do istine ako imate cenzuru na to kako ste uopće sastavili skup. Ne znam kako to mislite da sve one gdje ste htjeli regionalno napravimo te skupove. Pa ako mislite komu ćete dozvoliti govoriti. Ja pripadam u onaj krug koji poznaje kad je zabranjeno govoriti. Prvo pravilo istine je da se smije govoriti. Da se daje dostojanstvo mišljenju, da postoji sloboda u komunikaciji. Bez toga nema ničega. Hvala.

Irena Durbeta: Ja sam Irena Durbeta, udovica sam Domovinskog rata. Možda će biti uzaludno što ću reći svega par riječi. Moj suprug, i ono što smatramo da se Hrvatska vojska tek naknadno stvorila, on je bio civil. Moj suprug je bio magistar znanosti i radio je u firmi Končar Olivetti, i odazvao se zato što je Hrvatska bila napadnuta, što su uništeni bili gradovi i ljudi ubijani. Za sve ljude koji su poginuli i ratu kao ti branitelji kako smo ih poslije nazvali i dali status da bi nekako tim obiteljima nekako vrednovali i na neki način satisfakciju dali materijalno. Ali inače oni su bili civili. I onako iz perspektive žrtve da vam kažem da nema pravde bez mira i ljubavi. Nema pravde bez mira i ljubavi i sve mirovne možete raditi, ja vama ništa ne zamjeravam što vi imate udruge i što ovako gospodin Puhovski govori, to mene vrijeđa, zato ne možemo izdržati to sve čuti. Ali... nema oprosta za ono što je moj muž poginuo u ratu, što je neko imao aspiraciju, projektirao ovaj rat, osvojiti Hrvatsku. Nema oprosta za to, ali ja moram praštati da mržnja na mene ne bi prešla. I to je drugi jedan proces i ako o tome trebate, možemo napraviti u dijalogu sve žrtve rata i tako dalje, da jedan drugome na taj način iz te perspektive pomognemo. Ali nema oprosta zato smo mi u svojoj deklaraciji udovičkoj donijeli da

tražimo da se kazne bez obzira što su oni priznati kao branitelji, da se kazne sve ubojice naših muževa. Tko se to usudio doć i osvajat Hrvatsku, uništavat sav identitet jednog naroda, trgove, ulice, ljude, bolnice, vrtiće, kazališta, baletansku dvoranu, gdje god je bilo živo, to se moglo uništiti u ovoj Hrvatskoj. I bez toga, dok se ne suoči onaj tko je to činio i ne kazni to, na neki način tu nema pravde i zato molim vas za to i gospođu Carlu del Ponte, molim je da učini sve da se kazne projektanti toga rata, da se na pravi način sve to skupa pogleda i kazni. Evo i to je sve što sam htjela.

Vesna Teršelič: Hvala. Gordan Bodog je bio odmah ispred.

Gordan Bodog: Dobar dan svima. Ja ću iskoristit to demokratsko pravo, dakle, da s govornice govorim. Trudit ću se biti što kraći. Nije prvi put, niz puta do sada na skupovima gdje je bilo manje prisutnih i nazočnih, ili ne znam od 30, 50, 70, podsjeća nas uvijek da se u naporima za saniranje i ozdravljenje i priznanje i odštetu, dakle žrtvama, stradalnicima nikad ne zaboravi da je način na koji mi to radimo ono što nas određuje kako se određujemo mi prema potrazi i nalaženju istine i procesima koji su konstruktivni u tom smjeru. Dakle, osim nas ovdje prisutnih u prostoriji su prisutni oni koji su žrtve, oni koji su mrtvi, oni koji su nestali i oni su tu publika kao što je to javnost koja prati preko medija. Dakle, dignitet i dostojanstvo i prema tim ljudima je nužan. Kretati, jučer je profesor Puhovski govorio o *indecent truth* ili nezgodnoj, neprikladnoj istini. E, sad od osobe njegovog digniteta ja sam očekivao puno više u načinu obraćanja i interpretiranja pa i svoga stava koji nužno nije stav civilnog društva u Hrvatskoj, ili ne znam, a moguće nije nužno i stav cijele Documente ili ove tri organizacije. Dakle, to nije opća činjenica i opći stav. Profesor Puhovski ga ponekad govori ili zagovara kao da jest. On bi opći stav, dakle ja nisam opunomoćenik da govorim u ime svih organizacija ne vladinih u Hrvatskoj ili tako dalje, naravno, međutim konsenzus postoji oko toga da je '91. godine na Republiku Hrvatsku izvršena agresija. I to je neupitno. Također profesor Puhovski govori da je njegov stav, pa onda čini mi se da govori u ime svojih kolegica i kolega ponajčešće da država je ta koja se treba skrbiti i brinuti o pitanjima većinskog naroda u Hrvatskoj, onda su to Hrvatice i Hrvati, a da je civilnom sektoru i udrugama namijenjeno da se bave potrebama i poteškoćama i da pomognu manjinskim pripadnicima. Ja ne mislim da je tome baš tako. Ja vidim da profesor Puhovski ne nalazi baš ono ugodno kad ja ovo govorim, na žalost, ja mislim da imamo jedni od drugih...

Vesna Teršelič: Razlikuju se stavovi. Naime, nema potrebe da se interpretira netko tko je tu, tko može reć šta misli.

Gordan Bodog: Molim? Nema problema. Hvala lijepa, Vesna. Ja ću pokušat odmah završit. Radi se o tome da je jako puno ljudi kao protagonist u zbivanjima u ratu u Hrvatskoj, u svih onih ratova od '91. do '99. imamo različite uloge. Neki su prvo bili žrtve, poslije počinitelji. Neki su prvo bili žrtve, poslije aktivisti. Neki su prvo bili počinitelji, poslije pokajnici i tako dalje. Ima toga jako puno. Ja sam upoznao u ovoj regiji

puno osoba koje su i te kako veliki, dakle i velikog doprinosa i u izgradnji mira i u dolaženju do istine, a nisu imali stav pacifizma i nisu imali takav isključiv stav prema samoobrani. Ja mislim da je demokratsko pravo i u slučaju osobnog napada, a i kolektivnog napada samoobrana. I završavam s tim. Ja sam bio branitelj, dobrovoljac '91. godine. Bio sam nekoliko godina u Hrvatskoj vojsci, bio sam da kažem smijenjen zato što sam odbio da odem u Bosnu i Hercegovinu. Od '97. godine i u Hrvatskoj i regiji radim na pitanjima izgradnje mira i radio sam zadnjih četiri godine, čini mi se, mislim četiri godine, s udrugama porodica nestalih osoba. U Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Srbiji i Crnoj Gori i tako dalje. Jedan sam od rijetkih aktivista civilnog društva koji s njima na taj način radi. Hvala lijepo.

Vesna Teršelič: Hvala lijepo.

Ivo Kujundžić: Ja vam se zahvaljujem. Pokušat ću biti vrlo kratak. I vratimo se na temu. Vratimo se na temu. Nađimo nestale i zatočene koji ih je još puno i od kud su. Kao liječnik sam bio stručnjak za ratnu medicinu i bio sam dragovoljac, imao sam svoje razloge, i liječio sam i naše i protivničke ranjenike i mogu vam kazat kad je bila ona borba kod Mirkovaca, ja sam bio kao stručnjak za ratnu medicinu u vinkovačkoj bolnici, spriječio sam da zarobljenici u šok-sobi stradaju od osвете onih čiji su rođaci ubijeni od strane Jugoslavenske armije u leđa. Ja sam to spriječio. Nisam ja važan. Kasnije sam poslan u hrvatski ured u Beogradu '94. godine, 2. 5., evo ovdje je gospođa Nataša Kandić, u onim ludim vremenima su, neka oni kažu, moje su uspomene lijepe. Suradivali smo tako da nismo pitali za nacionalnu pripadnost nego smo uistinu svima izlazili u susret. U tom položaju sam bio i član komisije za zatočene i nestale. Došao sam, evo ajmo sad nać gdje su ovi nestali. Došao sam do informacija, i to na primjer, kazali su mi, evo sad smijem reć, samo moram zaštititi ime, svjedok sa srpske strane koji mi je kazao nakon okupacije Vukovara na putu od Vukovara prema Negoslavcima gdje su bile masovne grobnice, da je Jugoslavenska armija iskapala te masovne grobnice i odvodila u spalionicu u Novi Beograd i u Novi Sad. Drugo, gdje su ljudi koji su nakon pada Vukovara, još ih ima tamo oko petsto nestalih, dovedeni su noću, postoje svjedoci, u deset autobusa u niški zatvor. Nakon određenog vremena oni su nestali, a hrpa odjeće, muške, ženske, i krvavih plahta su ti, koji su živi svjedoci, su to spaljivali. Još nešto. Nakon Oluje, meni je, imam imena i prezimena, došao mi je veliki broj, oko 23 000 Srba koji su se odmah htjeli vratiti, među njima je bilo pet tisuća Hrvata i kad sam ih pitao jesu li oni čilu poziv predsjednika Tuđmana da ostanu, jesu, a zašto ste išli, bi nas pobili jer bi nas optužili da smo Tuđmanovi špijuni. O tomu kako su stradali i Srbi na prostoru Banovine i ovih okupiranih područja, koji su bili u miješanim brakovima s Hrvatima, imam njihova imena. Evo samo spomenimo jednog istaknutog građanina koji je bio član UDBE u bivšem sustavu kao umirovljenik u Korenici, Maoduš, smijem reći jer mu obitelj živi u Grazu. Čitao je Vjesnik kad je tamo bila pobuna, onda su ga ovi pitali šta to čitaš ustaške novine, a ovaj je rekao, ajde budalo, jer je bio protiv rata, protiv tih svađi, međutim odveden je i ubijen. Udovica toga, Srpkinja, još devetnaest takvih slučajeva zna. Isto tako na Banovini postoji, užasno su trpjeli, stradali obitelji miješanih brakova. Kad je muž u korist svoje žene, koja je bila Hrvatica, a njoj su ubili dva brata i

oca, kad je on malo u pripitom stanju rekao onima koji su to uradili, ja ću vam već pokazat, i njega su ubili. Ako je još živa u biskupiji kod Knina, sada jedna starica, ako je još živa, do prije godinu i pol dana je još bila, udovica koja je bila sa sinom živjela sama, kad su se povlačili Martićevci, došli su u kuću i njemu kazali idemo, on kaže neću ić, zašto bi išao, ja nisam ništa učinio, ubijen je tada. Dakle, stvar je kompleksna. Nemojmo davati nacionalni predznak, nego tražimo gdje su te žrtve. Jer svatko ima pravo da sazna gdje mu je žrtva i da bude dostojno pokopana. Hvala lijepa.

Vesna Teršelić: Samo da naglasimo. Morat ćemo za pet minuta imat pauzu jer ljudi moraju uzeti sobe, ne sobe, nego stvari iz soba. Imam samo tu u srednjem redu tri ruke. Je li se možete na jednu minutu ograničit da uzmemo još tri priloga? Nećete svi moć doći na red, posebno neću davati riječ po drugi put. Znam. Oprostite. Već ste govorili. Dajte šansu drugima da govore.

Slobodanka Cvetković: Ja ću iskoristit demokratsko pravo da uzmem riječ. Prvo da se zahvalim organizatorima na jučerašnjoj i današnjoj konferenciji. Meni lično je mnogo značilo, ne znam kako. Saosećam sa svima vama, smatram vas svojom porodicom jer mi smo porodice žrtava. I na svaku priču koju sam jučer i danas čula, meni su suze krenule, svaka me dirnula. Ja bih sad ukazala na problem nas Srba, porodica kidnapovanih i nestalih sa Kosova i Metohije. Od NATO bombardovanja do danas, uključujući 17. mart 2004. godine, sa Kosova i Metohije je protjerano preko 260 000 Srba. Ubijeno je preko dve i po hiljade Srba. Ne-Albanaca, muslimana, Roma i Albanaca koji nisu bili lojalni vlasti. Oteto je hiljadu i trista lica, spaljeno je više od sedamdeset hiljada kuća, a preko sto pedeset manastira i crkava je spaljeno i uništeno. Na najmonstruozniji način kidnapovani su radnici rudarskog kopa Belačevac 1998. godine, nedugo zatim kidnapovali su gotova čitava sela na teritorij sela Retinje, Opteruša, Velika Hoča od strane terorističke organizacije UCK na čijem su čelu bili Hasim Tachi, Haradinaj i ostali, naočigled mirovnih snaga, NATO pakta, KFOR-a i UNMIK-a, nezabeleženo je u svetskoj istoriji, događaju se nezapamćena kidnapovanja, otmice i ubistava od preko hiljade i trista lica. Šta su porodice pretrpjele svih ovih godina, znate i sami. Svi smo mi žrtve. Mi smo porodice žrtava i same žrtve. Logori koji su postojali na Kosovu i Metohiji su bili zatočeni i naši ljudi koji su bili zatočeni u njima do danas nisu pronađeni. Šta je s jamama i mnogim neproverenim grobnicama širom Kosova i Metohije? Kada će netko odgovarati? Kada? Molim vas da razumemo jedni druge, da saosećamo jedni s drugima, bol nam je isti. Tragedija nam je ista. Sve nas je zadesila ista sudbina i nitko ne može da kaže mene boli više nego vas. Nema pravo na to. Hvala.

Vesna Teršelić: Hvala.

Amir Kulaglič: Dame i gospodo, dat ću jedan kratak doprinos današnjem radu. Ja sam inače Amir i ponovit ću što sam jučer rekao, ja sam u Srebrenici izgubio deset muških članova moje obitelji, od oca, očuha pa do zeta i punca da ne govorim o velikom broju prijatelja. Bio sam u Srebrenici, preživio sam i Srebrenicu i taj

put od Srebrenice do Tuzle. Zato sam danas tu da s vama podijelim neka svoja razmišljanja. Predstavljam udruženje građana žene Srebrenice. To je udruženje koje okuplja ljude koji su izgubili jednog ili više članova u Srebrenici kao u zaštićenoj zoni, ali i cijeloj Bosni i Hercegovini. Mi svakog jedanaestog mjeseca u Tuzli protestiramo, tražeći istinu, ali ne istinu samo za Srebreničane već za istinu za sve ovo o čemu mi danas pričamo. Ja sam u Sarajevu pričao o svom doživljaju istine, sada neću ponavljat. Želim primijetiti jednu stvar, mi porodice žrtava ili žrtve, kako god hoćete, imamo jednu nasušnu potrebu da pričamo o svojem bolu. Zašto? Ako odemo sa ovakvog jednog skupa i ne kažemo ništa, imamo osjećaj da smo izdali te naše, da nismo dovoljno učinili za njih tako da molim za razumijevanje ako ljudi žele da pričaju. Druga stvar, strašno me boli osjećaj suosjećanja za žrtvu sa druge strane. Žrtva je žrtva, ali želim povući jednu razliku između žrtava. Ja pravim strašnu razliku između borca i zločinca. Borac, vojnik to je vitez koji je u ratu izvršavao određene borbene zadatke, vodio je borbu na bojišnici, ali onog momenta kad on uđe u kuću, ubije dijete, starca, ženu ili ratnog zarobljenika, on više nije borac, nije vitez, on je zločinac. Molim vas, zločinac. I tu moramo povući razliku između borca i zločinca. Molim vas. Jučer nam je gospođa Sinanović rekla jednu dobru stvar, zločinac poslije rata ostaje zločinac, kriminalac jer nastavlja svoju zločinačku djelatnost, ali u drugim okolnostima. I vrlo lako nalazi suborce s druge strane jer njih interesuje nešto drugo, ne humanost, ne razumijevanje, ne ljubav, već mržnja i samo želja za parama. Molim da tu pravimo razliku. Drugo, molim vas, moramo napraviti razliku između zločina i genocida. Zločin to je pojedinačno nešto, zločin genocida je jedan politički projekat gdje su metode ubijanja, silovanja protjerivanja bile dio jednog planiranog scenarija sa jasno zacrtanim ciljem, a to je uništenje populacije na određenoj teritoriji. I tu moramo praviti razliku, molim vas. Da ne bih pričao, ja sam se samo kratko... Još jednu stvar želim reći. Povratak, ustvari svi mi koji danas pričamo kao žrtve ili smo porodice žrtava smo ustvari žrtve političkih projekata, velikodržavnih političkih projekata koji su zasnovani na jednoj pogrešnoj tezi ili na jednoj monstruočnoj tezi, a to je da ljudi različitih nacionalnosti ne mogu živjeti zajedno. Molim vas, pa to nije tačno. Ali mi smo upali u taj sistem ni krivi ni dužni, neko svjesno, neko nesvjesno. Čini mi se puno više onih koji su bili nesvjesni jer nisu razumijevali situaciju, molim vas. Ali šta se dešava u Bosni? Mi i dalje dajemo političku podršku takvim političkim snagama koji i dalje protežiraju ili propagiraju nemogućnost zajedničkog življenja. I onda se bunimo. Pa nemamo pravo, mi smo im dali legitimitet. A zašto su oni protiv povratka, gospodine Aračić, čini mi se, zašto? Pa zato što je povratak bio jedini metod da mi uništimo tu monstruočnu tezu nemogućnosti zajedničkog povratka. I oni su ga zaustavili upravo da im mi ne bi demantirali time što zajednički živimo. Ja samo iz mog iskustva. U Srebrenici, u muslimanskim kućama bez ikakve kirije, nadoknade žive Srbi sa drugih područja Bosne i Hercegovine zato što ne mogu da se vrate svojoj kući. Ja kažem u Bosni postoje četiri nacije. To su: Srbi, muslimani, Hrvati, ostali, ali i prognanici i žrtve čine jednu zajedničku naciju. Zašto? Pa zato što su nam problemi zajednički. Ne možemo da organiziramo svoj život, nemamo uslova za život, ne znamo istinu o našim najmilijim, oboljevamo od najtežih bolesti, a nemamo čime da se liječimo. Na kraju, mi postajemo žrtva režima koji smo sami izabrali. Gospodo, promijenimo svoj odnos prema politici i prema režimima za koje glasamo. Nemojte molim vas braniti one koji ne daju ni vama pravo da ostvarite

pravo na normalan život. Molim vas, razdvojimo patriote i zločince. To je velika razlika. Ja znam da je kratko vrijeme, ja ću samo reći još jednu stvar. Strašno me frustrira što Potočari i memorijalni kompleks u Potočarima i žrtve Srebrenice nisu bili opomena za nova stradanja na prostoru bivše Jugoslavije i dalje. Meni je strašno žao što većina onih koji razmišljaju o humanosti, o razumijevanju ne dođu u Potočare i ne vide na jednom mjestu dvije i pol hiljade grobova, a tu treba da bude deset hiljada grobova. Radi ilustracije, Srebrenica prije rata u gradu je imala samo četiri i po hiljade stanovnika. Tu će biti dvije Srebrenice mrtvih ljudi. Memorijalni kompleks je bio, njegova osnovna ideja je bila da bude opomena da se takvo nešto više nigdje ne desi. Čini mi se da je promašeno jer zločini se nastavljaju i dalje. Međutim, da li mi ne činimo zločin time što branimo zločince? A ne branimo žrtve koje su ni krive ni dužne bile žrtve samo zato što su, što se to nekom prohtjelo, a ne što je trebalo da bude. Na kraju, molim vas. Mi živimo svi u sustavima ili sistemima porodičnih vrijednosti gdje je biti zločinac ponekad profitabilno, ali herojski, ti si sad tu neki heroj. A prozivati zločince i tražiti njihovu odgovornost nekad nas tretiraju kao nacionalne izdajice. Molim vas, nema izdajnika. Imaju samo ljudi koji žele da dođu do svojih najmilijih, da dobe satisfakciju da vide ko ga je ubio, i zašto ga je ubio. Da ga pita, molim te zašto si pobio ljude koji nisu bili ništa i nisu ti činili ništa. Molim vas, jučer je gospodin iz Luteranskog saveza rekao jednu dobru stvar. Ja ću je ponovit. Molim vas. Ne treba zaboraviti jer zaboravom pripremate neki novi zločin, ali moramo oprostiti, oprostiti radi sebe, ali ne oprostiti zločincima. Već oprostiti narodima, ko je u njihovo ime činio nekakve zločin, i ako većina peru ruke od toga. Iako većina peru ruke od toga. Ja se izvinjavam ako sam bio malo duži.

Vesna Teršelič: Meni se čini da je možda ovo trenutak da zaključimo i da odemo na pauzu i da se vidimo ponovno ovdje u petnaest do dvanaest.

Drugi dan. sedma sesija: Umjetničko izražavanje u kazivanju istine

Uvodničari:

Nenad Puhovski

Slobodan Šnajder

Dino Mustafić

Haris Pašović

Janko Baljak

Šeki Radončić

Zlatko Topčić

Moderatorica: **Nataša Govedić**

Nataša Govedić: Ukoliko ste zainteresirani za ovu sesiju, zauzmite mjesto u gledalištu. Molila bih također da netko zatvori vrata tako da možemo službeno započeti zbog toga što kasnimo i ne bismo željeli još više otežati. Dakle, jedan oblik poštovanja upravo prema vama je da ovo zapravo započnemo. Molila bih još jednom, ako možete, pritvorite vrata. To je isto znak za početak sesije. Jedna i druga, hvala vam lijepo.

Dobar dan. Moje ime je Nataša Govedić. Teatrologinja sam iz Zagreba. Zamoljena sam da budem moderatorica ove sesije čiji je naziv "Umjetničko istraživanje u kazivanju istine". Govorit ćemo o tome kakva je uloga i kolika je uloga umjetnika u suočavanju zajednice sa zločinačkom ili potisnutom na bilo koji način politički tabuiziranom prošlošću. Citirala bih za početak lik iz drame jednog dramatičara, Mate Matešića. To je lik silovatelja i ubojice koji je pokušavao uvjeriti sve ostale likove u komadu "Žene bez tijela" doslovce, kako je "najbolje da zaboravimo". Dakle, ta replika "najbolje da zaboravimo" pripada njemu. Žrtva, žena iz istog komada doista pokušava zaboraviti na različite načine, međutim, njezina se trauma neprestano vraća i njezina replika glasi u istom komadu "ne mogu zaboraviti". Nevolja te žrtve kao i mnogih žrtvi je što nitko od upućenih u zločin ne pristaje biti njezinim svjedokom. Za agresore život, dakle, nastavlja ići dalje, oni žele da zaboravimo, za žrtve život ostaje stajati u točki radikalne povrede. Zbog toga mi se čini da fokus ovoga našeg izlaganja može biti politika zaborava i politika pamćenja kao dvije vrlo različite politike kojih su umjetnici veoma svjesni. A svjesni su i ljudi koji rade s građanima, primjerice iz svojeg iskustava priređivanja kazališnih radionica zajedno s kazališnim glumcem Vilimom Matulom u kojima su građani imali prilike artikulirati svoje probleme i traume. Zanimljivo je da svuda, dakle u Sisačkoj županiji, Dubrovačkoj, u Karlovačkoj, u mjestima koja su bila izrazito pogođena ratom, problem mržnje i etničkih netrpeljivosti, tragičnih gubitaka tijekom ratnih godina uopće nije izlazio na pozornicu lako. Dakle, tu su bili najveći otpori, ljudi su govorili ne, ne, najbolje da to ostavimo iza sebe. Najbolje da to prepustimo nekom drugom načinu suočavanja, a mi ćemo sada govoriti o aktualnim problemima. To su nezaposlenost, alkoholizam, nasilje u obitelji. Dakle, vidi se da u tim područjima postoji hijerarhija i da ta hijerarhija isto tako prihvaća državnu politiku zaboravljanja na žalost. I potiskivanja onoga što je definitivno povezano s tom nezaposlenošću, posttraumatskim sindromom, nasiljem u obitelji i sličnim stvarima. Rezultat tog zaboravljanja, opet bih citirala jednoga dramskog autora, ovoga puta Predraga Lucića iz drame "Aziz", je u tome što "u društvima u kojima se neprestano odgađa odgovornost za zločin postoji stalna paranoja krivih, da će žrtva eksplodirati". I onda ta paranoja oko toga kako će ta žrtva eksplodirati stvara različite situacije straha oko toga što svi znamo da žrtva na neki način ima pravo eksplodirati da to nije puki teroristički čin, nego da je zaista žrtva duboko pogođena time što nitko se ne obazire na njezino pravo da pamti i da sazna, utvrdi odgovornost za počinjeni zločin. Elie Wiesel, posjetivši Bosnu, izjavio je kako više nije siguran u staru židovsku poslovicu da pamćenje zločina sigurno vodi oporavku od njegovih posljedica dok zaboravljanje zločina sigurno vodi u egzil. U svojem tekstu "Garden, men and trial" napisao je da se boji da na ovim prostorima uzrok ratnog zla može biti i dugoročno pamćenje. I to posebno pamćenje mržnje. Dakle, opet govorimo da je pamćenje mržnje jedna specifična politika koja ne pravi razliku između proizvoljnog pamćenja i hiperideologizirane proizvodnje

pamćenja, manipulaciju pamćenjem i argumentiranog prikupljanja svjedoka i svjedočenja koji sigurno imaju način, dakle, kada javno raspravljamo o svjedočanstvima, onda vidimo da se mogu dovesti u pitanje te mikromržnje o kojima je govorio Elie Wiesel. Nakon prvotnog šoka, to smo vidjeli jučer u slučaju prikazivanja "Lore", "Karnevala", autora Nenada Puhovskog i pisca istraživačkog novinara Šekija Radončića. Dakle, taj prvobitni šok ima dugoročne pozitivne, rekla bih, posljedice jer upravo otvara javnu debatu o pitanjima odgovornosti. U tom smislu rado bih počela, rado bih da počnemo ovaj razgovor pojmom šok-dokumentarca, šokantnog dokumentarca kako je predložio Janko Baljak, koji je s nama i koji je autor filma "Vukovar, posljednji rez" koji jučer na žalost zbog tehničkih problema nismo mogli vidjeti, a danas će biti pokušaj da ga vidimo ponovno u pauzi za ručak ukoliko ste zainteresirani. Rado bih dakle predala riječ gospodinu Janku Baljaku.

Janko Baljak: Hvala vam. Zahvaljujem se svima koji žele da saznaju nešto što se tiče umjetničke istine. Bilo je puno priča prethodnog i ovog dana s pozicije žrtava i s pozicije ljudi koji učestvuju u procesuiranju, a sada je došao red i na nas koji se na umetnički način pokušavamo baviti tim temama. Ja sam se devedesetih godina prošlog veka počeo baviti nečim što se zove angažovani dokumentarni film. Bio sam redatelj tih dokumentarnih filmova u Srbiji. To je bila jedna užasna decenija u mojoj zemlji i mojoj bivšoj domovini Jugoslaviji gde se za samo jednu ili nekoliko godina sabilo toliko događaja koji se u nekakvoj normalnoj zemlji koja živi prividom normalnosti ne može sabiti ni u čitavo stoleće. Znači, ta dešavanja su bila grozna, tragična, ali za redatelje dokumentarnog filma apsolutno fantastična. Znači, bilo je, ispunjena je na delu ona kletva dabogda živeo u zanimljiva vremena. Mogao si da izbaciš svakog jutra kameru kroz prozor i da zabiležiš impresivni dokumentarac. Međutim, biti redatelj dokumentarnog filma i beležiti nešto što se svih tih godina dešavalo je prilično šizofren posao. Vi svi privatno želite, želite da živite u uređenim društvima, želite da živite mirno i spokojno i da vam porodice budu tako konstituisane, ali želite da snimate namenske filmove o lepotama svoje domovine, zato ste se i školovali i želite da snimate melodrame o tri čoveka, dvoje se vole, a treći im smeta. Međutim, neki đavo vam ne da mira i nešto se svakog sata, svakog trenutka dešava i vi počinjete da osećate nekakvu odgovornost. Postajete ovisnik o događajima, postajete ovisnik o istoriji koja je ispred vaših vrata. Nekoliko godina pre nego što su počeli dešavati se ti dramatični trenuci u našoj bivšoj zajedničkoj zemlji i u mom gradu bio sam student letnje filmske škole i predavao mi je dobitnik Oskara Istvan Szabo, mađarski redatelj. Izabrali su, to je bio koncept, izabrano je petnaestak dobrih studenata iz cele Evrope i onda je Istvan Szabo nama održao tu radionicu. Osim praktičnih radova, svakog dana smo gledali filmove iz različitih zemalja. Kada je bilo reč o Francuskoj, gledali smo filmove Triffaulta, kada je bilo reči o Italiji, gledali smo Antonionija, kada je došla Srbija na red, gledali smo Dušana Makavejeva, i onda sve tako redom. Onda je došao red na Nemačku. I Istvan Szabo je pustio začuđuje, film koji ja do tada nisam gledao, ja sam tek završavao fakultet, taj film "Trijumf volje" Leni Riefenstahl, koji reprezentovao nemačku kinematografiju. Student iz Münchena koji je prisustvovao, koji je bio član te naše radionice, osećao se neprijatno, zašto je profesor Szabo, kako smo ga tada zvali, pustio "Trijumf volje", a ne neki drugi film da

reprezentuje nemačku kinematografiju. Mi smo svi odgledali film "Trijumf volje" u potpunoj tišini. I tada se razvila jedan vrlo zanimljiv dijalog između studenata. Sećam se da je student iz Münchena pokušao da ubedi sve nas prisutne, inače jedan izuzetno talentovan i zanimljiv mladić, kako je moguće odvojiti nešto što je estetsko od nečega što služi pukoj propagandi jednog režima, kada je bio nacistički režim. Profesor Szabo je taj užasno zanimljiv dijaloški čas završio rečenicom upravo ste gledali "master peace made by Devil", Leni Riefenstahl, made by Devil. I to je neka lekcija koja je mene tada naučila pitanju odgovornosti, pitanju nečega čemu treba da se bavim kada budem počeo da ulazim u profesionalni kinematografski život. Znači, užasna odgovornost autora, pogotovo autora koji se bave tako moćnim medijima kao što su masovni mediji, film, televizija i sve ono ostalo. Znači, Leni Riefenstahl je bila ubeđena da radi jedno estetski fantastično savršeno delo, a zapravo je bilo đavolsko delo jer nije osećala odgovornost prema ljudima koji su se masovno učlanjivali u Nacionalsocijalističku partiju i radili šta su radili. Odgovornost je ključna reč svih ovih godina, devedesetih godina naročito za autore dokumentarnog filma. Ja sam tu lekciju jako dobro zapamtio i sve svoje filmove koje sam na tu temu radio, a uglavnom su bili filmovi koji su provocirali, koji su se bavili tabuiziranim društvom, Srbijom devedesetih, koja je bila krajnje rigidna i onakva kakva je bila, možda jedna od najgorijih decenija u novijoj srpskoj istoriji, i to su te devedesete godine. Rešio sam da ne idem iz svoje zemlje. Gomila mojih kolega je napustila Srbiju, otišla u Kanadu, Južnu Afriku, Botsvanu, bilo gde. Ja sam rešio da budem taj neki čovek koji će otvoriti svakog jutra svoj prozor i pokušati da zabeleži nešto kao savest jednog društva koje je gubilo moralni kriterij. To je bilo jako teško tih godina. Mi nismo mogli produkcijski da radimo. Jedino uporište su bile te male nezavisne produkcije tipa tadašnjeg radija B92, sada velike televizije koja ima nacionalnu frekvenciju, ali nekako smo se snalazili i ta istina o jednom drugom mogućem putu je izlazila i ljudi su gledali te filmove, ali više kao neke *underground* filmove. U tim devedesetim nastalo je niz zanimljivih filmova, jedan film u hrvatskoj javnosti isto tako poznat, "Vidimo se u čitulji". To je najpiratizovanija videokaseta na svim ovim prostorima. On je snimljen '94. godine. Dok je još u Bosni besneo rat, ljudi su u Sarajevu gledali film "Vidimo se u čitulji". Pokušao sam i tada i nakon svih ostalih svojih radova da uzdrmam tu javnost, bilo da se bavim etničkim čišćenjem, da l' da se bavim kriminalom i ratnim miljeom u sopstvenom gradu, ti filmovi su uvek delovali kao šok. Oni su tu uspavanu srpsku javnost, publiku nekako drmali, leмали. Zato mi je taj pojam šok-documentary, o kojem ste govorili, postao vrlo zanimljiv. Naročito nakon filma "Krik iz groba" u produkciji BBC-a koji je prikazan prvo na televiziji B92, a onda zbog ogromnog interesovanja prikazan i na RTS-u. To je bio presedan neverovatnih razmera. Ljudi apsolutno nisu znali činjenicu koliko je osoba stradalo u Srebrenici, kojih je razmera bio taj zločin. Taj film je odigrao užasan, po meni, pozitivan efekat u srpskoj političkoj i bilo kakvoj javnosti. Znači, nakon sledećih izbora čini mi se da su se ljudi sećali tog filma. Nakon nekih drugih izbora da je bilo još više ljudi koji su se sećali tog filma. Po meni, znači, kada govorimo o ovoj temi o umetničkoj odgovornosti, o istini i pomirenju, to je ključna reč. Vrlo su dobre ove konferencije, vrlo je dobro da se ljudi okupe, da ljudi razmene različita mišljenja, ali mislim da ne treba zanemariti moć masovnih medija i da je nekako cilj nevladinog sektora i ljudi koji se svih ovih godina uprkos teškoćama u svojim sredinama bave ovim temama da animiraju i da

izvrše pritisak na nacionalne emitere, s obzirom na to koliko je moćna moć, da u udarnim terminima emituju sadržaje koji su uređeni na ovakav način. Mislim da je to nešto što je jako važno i gde bi nekakva sredstva mogla da se, to je jako teško. Čak i moj nekadašnji producent B92 sada je na tržištu, bori se sa sadržajima raznoraznih vrsta, prisiljen je da emituje *reality show*, nije mu prioritet više ni Srebrenica, ni Vukovar, ni istine, odgovornosti, pomirenje. Ali nekako trebalo bi izvršiti obavezu da ljudi koji su dobili nacionalne frekvencije u određenim terminima, ne u dva noću, ne u četiri ujutro, ne u..., nego u osam sati uveče povremeno puštaju "Vukovar poslednji rez", "Krik iz groba" i slične sadržaje. I mislim da to ima mnogo više efekta nego svi pisani materijali. Ja se divim ovom poduhvatu ljudi iz Bosne koji su napravili čitav arhiv na način pretrage i svega toga, ali to je stvar koja će ostati za istorioграfe. Nama su bitni budući glasači, nama je bitno da udarimo nekog čekićem u glavu, da mu kažemo alo, Vukovar je bio tu sto kilometara od nas. Sto šezdeset kilometara od Beograda. Srebrenica se desila. To su neki klinici koji tada nisu imali pojma o tome, oni imaju sada, sazreli su, prvi put su postali birači, imaju osamnaest, devetnaest, dvadeset godina. Tad su bili klinici. Sada je bitno njima objasniti šta se dešavalo. Kako ćete im to objasniti ako ih ne obasipate tim sadržajima. Znači, nisam ja ništa preterano originalan. Još je i Lenjin govorio da je film za nas najvažnija umetnost. I Goebbels je imao slična mišljenja oko svega toga. Svi ljudi su znali da to iskoriste, ali ovog puta ajde da probamo da se to iskoristi, da se to iskoristi u pozitivne svrhe. To je za mene jedna od ključnih reči. Ja sam pokušao radeći na filmu "Vukovar" sa kolegom Dragom Hedlom jednu nemoguću zapravo misiju da napravimo prvi poštenu dokumentarni film koji će tretirati tih petnaest ili osamnaest meseci kojima smo se bavili u Vukovaru. Film je naišao na izvanredne recepcije u obe sredine, znači i u Srbiji i u Hrvatskoj. Također identične reakcije su bile na Sarajevo film festivalu. To možda nije najbolji film o Vukovaru koji je ikad snimljen, ali je uređen sa najboljim namerama, uređen je na najpošteniji mogući način. Međutim, on je do sada prikazan samo na televiziji B92 jedanput. U Hrvatskoj nikada osim na festivalima. Videlo ga je tri-četiri hiljade ljudi na Zagrebačkom filmskom festivalu i on još uvek nema tu recepciju o kojoj ja govorim kao nekoj pozitivnoj promeni. Dok god se to ne desi, dok god takvi projekti između ljudi koji nemaju nikakve druge namere, koji ne žele da se bave propagandom, nego imaju namere da se bave kreativnim angažovanim autorskim filmovima ne budu u udarnim terminima nacionalnih televizija ja mislim da neće biti... da je tu mnogo veća, čini mi se, korist nego svi pisani dokumenti. Samo kratko još da završim. Dok sam završavao montažu filma "Vukovar poslednji rez", Asocijacija nezavisnih medija me pozvala da pokušam da napravim jedan film. To će biti, to je vrlo zanimljiv film koji takođe nikada nigde nije bio emitovan. O tome govorim. Znači, mi radimo neke filmove koji se prikazuju na festivalima, na ovakvim skupovima umesto da se štancuju u milijunskim primercima.

Nataša Govedić: Kao recimo filmovi Michaela Moora?

Janko Baljak: Kao film Michaela Moora koji je postao *mainstream* i ja sada pokušavam da svoje studente animiram na tu priču i imam puno pozitivnih za samo ove dve godine koliko predajem dokumentarni film

efekata. Baš na račun Michaela Moora, da je moguće da čovjek sa svojim redateljskim, autorskim angažmanom nešto utiče, promeni svet, promeni establishment, promeni ukorenjene..., utiče na broj procenata na sledećim izborima. To je jako važno da ljudi znaju. Samo da završim kratko, neću..., već sam odužio, vezano za priču koji sam onako usput uradio završavajući film sa Dragom "Vukovar posljednji red". Projekat Asocijacije nezavisnih medija. Hteli smo da po prvi put četvero-petero mladih ljudi iz Srbije dođe u Zagreb na Badnje večer. OK, napravili smo audiciju. Ali uslov je bio da ti ljudi nikada nigde nisu putovali. I da nisu imali pasoš. Prijavila nam se gomila ljudi koja je želela da Božić provede u Zagrebu na Badnju večer. Onda smo napravili audiciju, morali smo da izaberemo četvero ljudi. Dovedi smo ih u Zagreb, bili smo u katedrali na misi na Badnje večer. Razgovarali smo o njihovim utiscima impresijama. Njima je Zagreb bilo prvo inostranstvo u životu. Govorimo o komunikaciji, govorimo o mladim ljudima. Bili su fascinirani, ali ja sam prećutao da će sutradan ujutro u tom filmu da ih odvedem u Vukovar. Da ću da ih odvedem da ih Marija Molnar, naša draga koleginica koja je bila istraživačica filma "Vukovar poslednji rez", da će ona da ih upozna sa "lepotama" Vukovara, da vide kako taj grad izgleda. Na kraju svega toga odveo sam ih na Ovčaru. Oni nisu mogli da veruju, oni nisu znali da Ovčara postoji. Nešto su uhvatili kao informacije. To je generacija koja raste na kladionicama, reality showovima. Tek kad ih suočiš sa tako jednom pričom, oni onda shvate u kojoj su zemlji živeli, šta su radili njihovi očevi, njihovi ujaci, rođaci i slično. Mislim da je jako nužno u obavezne nastavne programe, ne mora uvrsti "Vukovar posljednji rez", ali da budu ove ekskurzije, ne naš šok-documentary pristup nego da budu obavezni deo lektire. Takvi filmovi i takve stvari.

Nataša Govedić: Na nekim sveučilištima zapravo već jesu...

Janko Baljak: Apsolutno. I oni su potpuno bili... oni su meni kada smo se vraćali za Beograd nakon Ovčare rekli, da njima ta bolna i tužna ekskurzija promenila njihov način mišljenja i promenila njihov svet o tome šta se dešavalo. Tako da, molim vas da podržite tu moju šok-documentary inicijativu i bilo bi dobro na ovom skupu osim toga što će ovo ući u nekakav moj govor, da napravimo nekakvu inicijativu da svi ovi ljudi koji dolaze iz Bosne, sa Kosova, sve ove... da napravimo nekakvu vrstu produkcije koja će biti stalna i konstantna. Nikakve... Tek je vrh ledenog brega što se tiče dokumentarnog filma i onoga šta nam se desilo Zagreba. Još mnogo priča je ostalo neispričano. Gomila priča je neispričana, ali na žalost nemamo podršku od lokalnih ministarstava kulture, nezavisne televizije i nezavisne produkcije koje su bile stup, sada se bore na tržištu, i mi praktično više nemamo producente za stvari koje bi narednih godina radili. Nekako bih voleo da bude inicijativa u tom pravcu. Zahvaljujem se. Izvinjavam se na dužini izlaganja.

Nataša Govedić: Hvala vam lijepo. Želim vam reći je da u publici jučer bila jedna, sjedila gospođa, koja je čini mi se i danas u publici koja je vaš film vidjela četiri puta. Koja je iz Vukovara i koja je rekla da joj taj film zaista jako puno znači u smislu njezinog osobnog iscjeljenja. Dakle, ne samo da je nesumnjivo dokumentarac edukativnog karaktera nego i za ljude koji su prošli to iskustvo Vukovara također igra važnu

ulogu. S nama ja i Nenad Puhovski, doajen dokumentarnog filma, autor filma "Paviljona 22" i "Lore" koju smo jučer vidjeli, osnivač Factuma i voljela bih zapravo da nam se i on obrati, možda da adresira isti ovaj problem produkcijskih inicijativa o kojima sigurno mnogo zna, ali i da doista kako je najavio govori o dvostrukoj izolaciji kojoj su bili izloženi autori i teme o kojima je ovdje riječ. Dakle, i iznutra iz zemalja u kojima, i od strane službene politike i od strane struke i kolega. Izvolite.

Nenad Puhovski: Dobar dan. Ja vam se neću obratiti. To ostavljam nekim ljudima koji imaju neke važnije funkcije od mene. Ja ću pokušati reći par stvari. Na temelju iskustva koje imam mi smo u Factumu napravili četrdeset i sedam filmova u deset godina i mogu vam reći da je najmanji problem novac ili produkcijski uvjeti. *When there is a will, there is the way.* Ako se treba napraviti neki film i ako postoji volja da ga se napravi, barem što se Factuma tiče, mi smo ga uvijek napravili. Međutim, volio bih o nekim drugim stvarima govoriti. Kao prvo, mislim da sam malo prejak. Kao prvo, ta ogromna riječ umjetnost je nešto čega se uvijek bojim i nekako je ne volim upotrebljavati. Umjetnost je nešto čime se bavio Leonardo da Vinci. Mi radimo neke druge stvari i nadamo se da ćemo možda u životu jedanput ili dvaput biti tolike sreće da napravimo nešto što će možda netko smatrati umjetnošću. Ja na prvom satu dokumentarnog filma svojim studentima godinama govorim jednu te istu stvar, a to je da se mi ne bavimo istinom, mi se bavimo osobnom pričom, osobnim gledanjem na istinu. S te pozicije naravno vrlo je teško govoriti o suočavanju s istinom i o umjetnosti jer samo zato što je umjetnost po definiciji nešto toliko osobno, nešto toliko stvar jednog čovjeka, njegove ili njezine vizure, jedne potrebe da se iskaže neka priča koja možda je točna ili nije točna, jedne potrebe da se u krajnjoj liniji da autor izađe s nečim zbog čega će ga njegovi gledatelji voljeti, komunicirati s njim. Vrlo je teško znate film o Lori ili o nekim drugim stvarima da vas ljudi nakon toga vole. Tako da mi se čini da tu veliku i važnu riječ umjetnost ostavimo malo po strani i govorimo o nečemu o čemu smo se neki od nas odlučili raditi, iz nekog razloga, iz neke potrebe i pokušali napraviti najbolje što znamo, a da bitno, neku istinu do koje smo mogli doći na najpošteniji način zaista i prikazemo. Tu naravno dolazi do čitavog niza problema. Ja s jedne strane mislim da je normalno, premda ja to naravno ne podržavam, da je jedno ministarstvo državno u situaciji, ne znam 2000., oprezno u tome što financira. Meni se čini da je normalno, razumljivo premda ne i za opravdati, da je jedna velika javna televizija oprezna u prikazivanju filmova poput "Lore", "Paviljona " ili "Oluje". Ono što mi se čini manje logičnim, premda i to razumijem, je činjenica da te filmove nisu odbili prikazati, recimo, kod nas samo, navodno će sad biti bolje, Hrvatska televizija, nego i bilo koja udruga ili bilo koja filmska institucija u Hrvatskoj, od filmskog centra na Tuškancu pa nadalje. Jednako tako treba znati da kao primjer, nakon što je prikazana "Oluja nad Krajinom" koja je doživjela veliko zanimanje i odobravanje publike s jedne strane, i osudu, jedinstvenu osudu političkog *establishmenta* s druge strane, nakon čitavog niza problema i situacije u kojoj je poginuo autor filma Božo Knežević, napravljen je jedan kontrafilm koji je na najružniji moguć način govorio protiv tog čovjeka. Zapravo mu zbog njegove nacionalnosti i zbog njegove pozicije odricao uopće pravo da smije raditi filmove o "Oluji nad Krajinom", odnosno o Krajini. Meni je bilo razumljivo premda mi se nije sviđala činjenica da je na premijeru tog filma u KIC došla ugledna gornja

garnitura HDZ-a na čelu s gospodinom Šeksom. Međutim, nakon pogibije gospodina Kneževića na otvaranju Dana hrvatskog filma, film koji je bio ništa drugo nego hajka protiv jednog filmaša, je prikazan u okviru svečanog otvaranja Dana hrvatskog filma. Ja sam pokušao protestirati protiv toga, protestirao sam i dobio sam jedan mejlic u kome kaže moj kolega, inače poznati hrvatski redatelj kaže: "Mislim da je došlo do nesporazuma, za nas je svečano otvaranje samo otvaranje, govori, pjeva se himna, a ne i svečana projekcija". Dakle, ta pozicija da je s jedne strane film "Oluja nad krajinom" kompletno minoriziran, da nikad niti jedan od filmaša nije stao u obranu tog filma, a s druge strane da je film koji nema nikakvu umjetničku vrijednost izrazito vrijeđa autora koji je u tom trenutku bio mrtav prikazan na svečanom otvaranju nacionalnog festivala daje za mislit. Daje za misliti o toj, kako sam ja najavio da ću pokušati govoriti o još jednoj kontraverznoj temi, a to je pitanje te naše dvostruke izolacije, odnosno dvostruke kao što se nekad govorilo imigracije prema unutra i prema van. Ja to ne govorim ni zbog kakvog jadanja, radim taj posao deset godina, izabrao sam da ga radim, prema tome ne radi se o nikakvoj osobnoj stvari. Radi se jednostavno o tome da u suočavanju s problemima nužno je da se suočimo i sa samima sobom, s ljudima koji nas okružuju, s vlastitom strukom i s onim što se tako često ponosno naziva intelektualcima, ljudima koji bi morali biti prvi koji će neke stvari reći, ljudima koji bi morali biti prvi koji će s punim moralnim integritetom stati iza stvari koje su pravedne i poštene. Jer moram napomenuti da uza sve stvari koje su se dešavale oko "Oluje nad Krajinom" nikada nitko u javnosti nije osporio činjenice iz tog filma. Ja se sjećam da je general Čermak tri dana nakon projekcije tog filma rekao, ja mislim da je to bio *Večernji list*, pa naravno mi svi znamo da su se te stvari događale. Međutim, istina nije ta koja je bitna kao što znamo. Istina je ta o kojoj se ovdje radi. Ovdje se radi o tome da je potrebno napraviti ono o čemu je uvodničarka vrlo dobro govorila na početku, a to je taj pomak u vremenu. Pokušati vidjeti na koji način možemo danas drugačije percipirati stvari nego što smo percipirali prije pet, deset ili petnaest godina. Da li je moguće postići neki minimalni konsenzus? Da li je moguće razgovarati o stvarima? Vrlo teško, ja se nadam da će biti moguće. Trebamo međutim biti svjesni činjenice da ljudi najčešće, koji bi trebali jasno i glasno govoriti, najčešće to ne rade. Bio sam nedavno na sprovodu istaknutog hrvatskog glumca Izeta Hajdarhodžića, čovjeka čija je veličina profesionalna i čiji je ljudski dignitet neosporan. Dvorana krematorija na Mirogoju bila je poluprazna. Tom čovjeku osim Pere Kvirgića koji mu se obratio kao kolega nije se obratio nitko, niti iz ministarstva, niti iz grada niti iz jednog kazališta u kome je čovjek toliko godina nastupao. Čovjek koji je imao jasan stav u stvarima, koji ga je uvijek jasno govorio, premda naravno nije uvijek bio u pravu, ali je jasno iskazivao svoje stavove, pisao o ljudskim pravima, pisao protiv mržnje, je danas, to se desilo prije možda mjesec dana, sahranjen u situaciji koja je bila vrlo tužna. Ja neću govoriti o bojkotu, govorit ću o oprezu ljudi iz struke, ljudi iz kulturnog *establishmenta*, ljudi koji bi trebali moći reći ne, barem je smrt trenutak u kome je poštovanje mora biti jače od svih razlika. Na žalost to se u slučaju Izeta Hajderdodžića, legendarnog Skupa, čovjeka s kojim sam imao zadovoljstvo i čast raditi u nekoliko situacija, i na Akademiji i kao redatelj, nije desilo. Na kraju da ne oduljim jer mislim da je jasno o čemu želim govoriti, želim vam pročitati, naravno bez imena, jedan mail koji sam dobio od jednog drugog kolege, također poznatoga filmskog redatelja, nakon mojeg opetovanog javnog protesta što se Factumovi

filmovi ne prikazuju na Hrvatskoj televiziji. Nešto o čemu je govorio i gospodin Baljak. Kaže moj kolega sljedeće: "Dragi Nenade, šokantno je vidjeti da HTV ne otkupljuje ništa iz Factumove izvrsne produkcije. Na žalost tih politikanata, netaleantiranih budala i vještih lopova ima previše oko nas. Ovakva pisma njih obično ne diraju, ali uvijek treba dizati glas. Jednom će se i on čuti jer je pravičan i istinit". I onda odvojen red piše: "Ovo je privatno pismo podrške uz želju da ustrajete". Dakle, to je ta pozicija o kojoj sam želio govoriti. To je ta pozicija u kojoj živimo. To je ta pozicija zbog koje je nešto teže raditi nego što bi trebalo raditi. I budimo posve iskreni, to je ta pozicija zbog čega mi uglavnom ovi ovdje koji sjedimo smo prosijedi i ćelavi. Ima na žalost dosta malo mladih ljudi koji žele upustiti se u tu avanturu. To je normalno i apsolutno razumljivo. To su ljudi koji ipak prije svega kao mladi ljudi traže svoju afirmaciju. Ja sam ponosan da je dvoje mojih studenata krenulo i napravilo neke filmove koji propituju prošlost, nedavnu prošlost i što polako kreću tim putem. Ali teško je to raditi ne zbog, ovaj put da kažem, ne zbog ministarstva, ne zbog Vlade, ne samo zbog Hrvatske televizije, nego vrlo često i zbog ljudi među kojima mi živimo i čiji bismo dio trebali biti. Hvala vam lijepa.

Nataša Govedić: Hvala. Ja se nadam da vi ovaj pljesak čujete kao barem malo popunjavanje tišine i izolacije koja vas okružuje katkad. S nam je i Šeki Radončić, istraživački novinar iz Crne Gore koji zapravo na vrlo zanimljiv način premošćuje danas sve dramatičniju, važnu razliku između novinara i umjetnika. Dakle, osoba koja je na različite načine sudjelovala u stvaranju filmova i knjiga i tekstova dakako, koji su također problematizirali odgovornost Crna Gore i koji je zbog toga također stradao na različite načine. Ne uvijek jednostrano, dakle katkad su prijetnje koje je dobivao kao što smo mogli vidjeti u filmu "Karneval" rezultirale upravo otvaranjem svjedoka i pronalaženjem svjedoka. Voljela bih zapravo da nam vi kažete nešto o tom preuzimanju pravde u svoje ruke. Dakle, u činjenici da ako živimo u državama u kojima sudovi ili kako kažu kolege tribunali ne funkcioniraju, onda se događa opet jedna, da upotrijebim tu riječ, shizofrena situacija u kojoj svatko tko otvori prozor ima potrebu reći da je do grla zatrovan nepravdom i nefunkcioniranjem državnih institucija. Što se međutim događa kada ta donekle čedna anarhistička pozicija, zar ne, krene biti naša svakodnevnica? Molim vas.

Šeki Radončić: Pa, znate, suočeni s činjenicom da domaće vlasti naravno ništa nisu radile, da međunarodne organizacije ne daju satisfakciju žrtvama, onda sam ja odlučio da uzmem sudbinu u svoje ruke. Rekao sam učinit ću jednostavno sve držeći se gesla Simona Wiesenthala. Da učinimo sve da zločinci mirno ne spavaju. I naravno, pisao sam tekstove u podgoričkom *Monitoru*, nekako je počelo devedeset druge, treće, kada sam objavio da su komandanti na dubrovačkom ratištu pljačkali. Mene je tužio general Strugar i Damjanović, ja sam dobio tri mjeseca jer sam napisao da su pljačkali na dubrovačkom ratištu. Dobio sam satisfakciju. Strugar je završio na sudu, ja nisam završio u zatvoru zato što to nije dala međunarodna zajednica. Na žalost, za onakav zločin kakav je napravljen prema Dubrovniku u Haagu je izrečeno svega petnaest godina zatvora. Strugar sedam, Jović sedam i po. Ali naravno, nastavio sam dalje. Shvatio sam da nije dovoljno samo pisati

tekstove, da treba pisati knjige. Onda sam se nekako dohvatio ovog slučaja, ove deportacije i pravio sam serije tekstova, koje istraživanje svega toga i onda je došlo da se napravi knjiga. U međuvremenu, naravno, sad svi mi manje-više doživljavamo: pucano mi je na familiju, bačena bomba, dva suđenja preživio. Šta znam, na redakciju *Monitora* dvije bombe i to. I onda sam jednostavno napravio strategiju. Kako se uz pomoć umjetnosti, uz pomoć stvaranja i pisanja, videozapisa suprotstaviti zločinu i kako se uz pomoć, ako hoćete, tako da kažem, umjetnosti suočiti sa prošlošću. Onda sam išao, ako ste gledali "Karneval", od porodice do porodice, od svjedoka do svjedoka, zapisivao to i onda sam se sa Natašom Kandić, koju ovde ne moram posebno predstavljati dok govorim, dogovorio da ona izda knjigu. Knjiga je doprinjela da crnogorska javnost, naša domaća javnost prije svega sazna za ovaj zločin. Ali vjerujte mi internacionalizacija ovog zločina nastupila je onog trenutka kada smo napravili film "Karneval". Jer desilo se, film je premijerno prikazan na Sarajevskom filmskom festivalu i odmah je osvojio drugu nagradu publike u kategoriji svih filmova, znači igrani, visokobudžetni filmova. Onda su nas pozvali u Holandiju i Amnesty International je ovaj film uvrstio u deset najboljih dokumentarnih filmova svijeta za prošlu godinu. Znači, oni su odabrali deset filmova iz čitavog svijeta ne samo s amsterdamskog festivala. Prije desetak dana film je u Solunu nagrađen nagradom publike. I sada se dešava sljedeća situacija, iako film šeta, sinoć je ovdje prikazan, jednostavno se internacionalizuje slučaj deportacije izbjeglica, ili ako hoćete, ja to zovem crnogorskom Srebrenicom jer jednostavno ti ljudi su pošli u Crnu Goru računajući na tradicionalno crnogorsko čojstvo i junaštvo, da pobjegnu od noža, međutim tamo hapse, vraćaju, ubijaju. I sada dolazimo na po meni ključni dio ove priče. Umjetnost u suočavanju s prošlošću. Navest ću primjer "Grbavice", film Jasmile Žbanić, koji govori o silovanju žena tokom rata u Bosni i Hercegovini. Više je taj film napravio u suočavanju, ako hoćete, s istinom kada su u pitanju silovane žene nego svi novinski tekstovi, ako hoćete, čak presude koje su izrečene o ovome i ustvari internacionalizovao je problem silovanja žena tokom rata. I ne samo u Srebrenici nego, iako je priča vezana za Bosnu, internacionalizovao je naravno priču i o silovanim ženama u Hrvatskoj, na Kosovu i ne znam gde, u Srbiji i svemu tome. Ili imamo "Remake", ovde su autori "Remakea" to su isto tako, ovaj... Ja sam tek sad shvatio moć toga filma. Još sam ja čovjek novinar i publicist. Ali tek sada se suočavam koliko je važno napraviti film. Jer danas ljudi mnogo ne čitaju, sumnjam, imaju važnijih stvari. Ali nekako imaju vremena izdvojiti taj sat, sat i po i pogledati film. I mislim da je to stvarno jedan veliki prostor gdje u situaciji kada pobjednici pišu istoriju, ovdje i nema baš pobjednika, pa nekako opet dolazimo da će umjetnost dobrim dijelom pisati istoriju svega ovoga što se dogodilo na Balkanu. Pošto sam ja jako prehladen, evo malo prije sam, ja se izvinjavam, otišao ljekove da popijem pa neću mnogo dužiti. Samo bih još jednu stvar rekao. Ni "Karnevala" nema u Crnoj Gori, nema ga na državnoj televiziji. Glavni urednik televizije je reko da su rane još svježije pa ne mogu prikazati taj film. Ne znam čije su rane svježije, vjerojatno je mislio na političarima. Dakle, to se dešava, vidimo i ovdje i u Srbiji i u Crnoj Gori. Ja mogu film prikazati na nekoj alternativnoj televiziji. Međutim, neću. Neka ga prikaže državna televizija. Jer se desilo, evo da malo razbijem priču, zanimljiva stvar. Film je pobijedio u Solunu i onda je voditelj jutarnjeg programa na TV Crne Gore rekao poštovani gledaoci pobijedio je Karneval. Znae već kako to ide i kaže ja sam gledao taj film. To je strašno

potresan film koji svaki građanin Crne Gore treba vidjeti. To govori voditelj jutarnjeg programa. I onda moji prijatelji nazovu urednika televizije Crne Gore i kažu jesi li gledao, kaže jesam. Kaže, zašto ne pustite film, jednostavno kada vam ga producenti daju besplatno. A on kaže, još su rane svježije, moramo sačekati. Hoćemo čak i besplatno, čak i kako god hoćete, državna televizija neće da prikaže taj film. Državni organi Crne Gore još ne priznaju ovaj zločin. Još ne priznaju ovaj zločin u pravom smislu iako je Državni tužilac pokrenuo postupak protiv petorice niže rangiranih policajaca. No naravno mi koji se borimo sa time godinama ne odustajemo. I ja bih zamolio društvo, naravno, znam većinu ovih ljudi, da i vi uzmete pravdu u svoje ruke, da zapišete sve, da dokumentujete sve i ako ih barem ne možemo hapsiti, možemo im kvariti san. Neka se barem prevrću u svom morskom krevetu. Hvala.

Nataša Govedić: Kao najavu hrvatskog dramatičara ili svjetskog dramatičara Slobodana Šnajdera pročitala bih samo izjavu Borke Pavičević, koja nije bila iz zdravstvenih razloga u prilici doći ovamo, a ta je izjava iz teksta "Regionalna konzultacija umjetnika o naslijeđu prošlosti". Tekst je izrečen u prosincu ili decembru 2006. godine u Beogradu. Dakle, Borka Pavičević: "Posle eksplozija i agresija, posle nasilja videli su imploziju ili u odgovornost prema prošlosti, tj. u oslobađanju kreativnih energija. Dužni smo na neki način procese iz neposredne prošlosti koji se očituju u stvarnosti staviti pod mentalnu kontrolu, da ih mislimo. Usprkos mnogim učesnicima javne scene koji to neće, a često nisu ni u stanju da dovedu uzroke i posledice u međusobnu vezu niti da analiziraju, a još manje da artikulišu pitanja koja ispostavlja i prošlost i stvarnost. To stvara blasfemičnu, teško prodornu, karikaturalnu, neprekidno ireverzibilnu i letalnu javnu scenu", a *pro po* onoga što nam je rekao kolega Puhovski, "koja parališe snage spremne za budućnost". U tom smislu bavljenja zapravo s fašizmom ovih prostora, molila bih gospodina Šnajdera da preuzme riječ.

Slobodan Šnajder: Hmm, ja sam istaknuti ekspert za fašizam ovih prostora.

Nataša Govedić: Još umjetničkih.

Slobodan Šnajder: Ovo što ću ja reći će se držati zakazane rasprave, odnosit će se na umjetnost. Svekoliku umjetnost osim na dokumentarni film. Nekako osjećam da je tenzija u dvorani pala. Čini mi se da to ide iz razloga što nema mnogo smisla nama umjetnicima pokazivati proteze i prazne rukave. Mislim da je to refleks jednog osjećaja da umjetnost u ovom smislu, na koju ja mislim, nema tu što tražiti. I ovo što ću reći bit će protustav, bit će želja da promijeni ta niska očekivanja na umjetnost koju stavljaju sami umjetnici ponajprije, a onda tzv. publika. Ovdje se dan i pol govori i govorit će se još pola dana o istraživanju činjenica. I to ne dakako baš bilo kakvih, već upravo onih činjenica oko kojih su vrlo moćni interesi, obično sporazume, da ih istraživati ustvari ne bi trebalo. Štoviše, da ih se istraživati ne smije. Upravo moć ovog interesnog povezivanja i zasniva se na ovom konsenzusu koji opet na sreću nije nikada dovoljno potpun. I da on ne bi bio potpun nastojimo se pobrinuti mi. Rečeno je jučer u Puhovskijevom izlaganju *party breakers* koji se onda

ćutimo, osjećamo kao *skeletons on the parties*, kao *Spielvergerberi*, kao ptičice koje kade u vlastito gnijezdo etc., etc. Ja vam moram priznati jednu važnu stvar. Vrijednost umjetnosti za stvar istraživanja činjenica je mala. Čak štoviše, umjetnici se, barem ne primarno, ne zanimaju istraživanjem činjenica. Nas umjetnike, i to sada mislim u sasvim iskonskom smislu, mnogo više zanima život utvrđen činjenica, a naročito onih koje interesuju moći, a u svrhu samoodržavanja te moći nastoje zamagliti. Te su pak činjenice jedna gora od druge. Optuživati umjetnike što su te činjenice jedna gore od druge je potpuni apsurd. I često sam u svom dugom životu kao neke vrste ambasadora katastrofe u inozemstvu bio u prilici reći nemam nikakvu namjeru ispričavati se za mrak svojih tekstova. Nemam također namjeru ispričavati se za same te tekstove jer su oni mnogo više pisali mene nego ja njih. I sad jedan veliki paradoks. Što se pod A praktički nikada neće prestati istraživati činjenice. I pod B, što mi svi danas, iako se neki grade da nije tako, jako dobro znamo sve glavne činjenice. Čak i kad bi se iskopao, imenovao i razmijenio i posljednji ubijeni čovjek, naše znanje o glavnim činjenicama, da ne kažem, o glavnim počiniteljima, ne bi se bitno promijenilo. Mi svi dakle kao umjetnici ne smijemo davati popuste i alibije. Potpuna istina ne stoji i ne pada s točnim brojem pobijenih i silovanih. Jer, uostalom, neki među nama to znaju, to je za mene uvijek vrijedilo i u tom slučaju npr, Jasenovca. Potpuna i cijela istina ukazuje na teške poremećaje jedne zajednice. Ili svake od naših respektivnih zajednica posebno i sa samima sobom. Tu sad ima jako malo stranaca za razliku od jučer, dakle razgovaramo *antre nue*, među sobom pa vas onda ovo neće iznenaditi. Ovo nije neki specifikum pobješnjelog Balkana, kako to hoće objasniti dobronamjerni prijatelji ili pak namjernici iz Europe i svijeta, koji su katkad kao mrtvaci iz desetog pjevanja "Odiseje" skupljaju na trgu. Udes našeg prostora nije toliko u činjenicama koliko u činjenici da on ne zna s tim činjenicama izaći na kraj. Nije tek da nećemo, ja ne dopisujem, ne emendiram, ne poboljšavam, ja stvarno mislim da ne znam, da mi ne znamo. I riječ je o jednom strašnom nedostatku. Nesrazmjerno težim kao što je na primjer nedostatak tehnologije, pomanjkanja industrijske discipline, oskudne demokratske tradicije što se sve da reparirati. Naše su kulture jednostavno izgubile onu sposobnost koju su velike i vitalne kulture i zapada i istoka uvijek imale. One, te velike kulture su znale izaći na kraj čak i s najstrašnijim iskustvima koji bi pogodili ovu ili onu zajednicu. Imale su kodificirane postupke koje nam čuvaju, prenosi na primjer grčka tragedija, stari su znali tajnu koju smo mi zaboravili. A ona je nesrazmjerno važnija od, onog što je još zasad još uvijek tajna, jesmo li sami u svemiru. Znali su kako se može postići da Erinije postanu Eumenide. Ja sam čuo jučer uglavnom pretežno glasove Erinija, to su boginje *nemeze* i osvete. Eumenide su dobrotive i boginje pomirenja. Sad će naravno svi reći Eshil i Sofoklo, pa to je najsofisticiraniji uradak zapadnjačkog uma koje je, premda u vječnoj dobi, doseglo punu zapanjujuću zrelost. Ali sve donedavno u Crnoj Gori, opisuje to nedavno moj dragi prijatelj umrli Branko Zbutega: "Čak se i u sveudilj narogušenoj i ratničkoj Crnoj Gori znalo izvesti ritual, iako je on bio vrlo kompliciran, i po svemu je podsjećao na jedno umjetničko djelo kojim se ishoduje uglavnom uspješno umir krvi. Mi to danas ne znamo. Groteskno se uzajamno klanjaju političke punjene ptice, ispričavaju se, klanjaju, obeštećuju. To je sada velika moda. Nema više političarovog od ranga, koji ne bi našao neku mogućnost da se neko za nešto ispriča. Takvi novi rituali koje si priređuje politička klasa svemirski su razdaljeni od rituala koji se nekoć znao izvesti u svakom selu. Oni su sami za se, ti rituali,

više znamen novoga kruga potiskivanja činjenica nego njihova poštovanja. Ja ovdje, naime, ciljам na strašne činjenice koje valja poštovati jer su strašne. Valja ih poštovati baš zato što ih nitko ili gotovo nitko neće, šutljiva većina ih neće, i to je ona većina koja na kraju odobri svaku gadost. Evo, tu smo. Radimo i radit ćemo umjetnost protiv te šutljive većine i nemajmo iluzija. Isto će tako biti odobrena svaka mogućnost gadosti i protiv same te umjetnosti. Ali upravo nam tradicija velikih kultura ukazuje gdje je put i mi na Balkanu nismo daleko od stare Grčke fizički koliko god da smo daleko od ranih grčkih uspjeha s demokracijom. Mi se kao umjetnici uključujemo baš tamo gdje nekako prestaje rad isljednika, sudaca pa onda i novinara u funkciji isljednika. Na sreću imademo vrlo hrabrih novinara. Gospodin Hedl je jedan vrlo hrabar novinar. A hrabrih je umjetnika vrlo malo. A to je mislim zato što umjetnici ne vjeruju da bi umjetnost mogla polijepiti ono što je u zbilji tako strašno podijeljeno. Pa dobro, Hans Magnus Enzensberger je kazao: "Kad bi ono što je nužno bilo makar samo moguće, što je nužno, kad bi ono što je nužno bilo makar samo..., pa što onda". Zar da odustanemo od umjetnosti samo zato što je baviti se umjetnošću na ovdje predložen, ustvari nužan način teško i što onda uopće može polijepiti jednu stvarnost koja se raspala u jedan rugobni, turobni kaleidoskop ako to nije umjetnost. Evo, meni Eumenide, dobrostive, uređuju jedan skrhani svijet u suvislu cjelinu. Umor krvi prekida lanac nasilja i osvete i tu se uopće i ne radi o umjetnosti, već se radi o životu". Hvala.

Nataša Govedić: S nama je i glumački umjetnik Vili Matula koji je upravo na predstavi gospodina Šnajdera "Peto Evanđelje" sudjelovao kao jedan možda od rijetkih umjetnika koji se eto usuđuju na izricanju problema stalne zapravo ustaške, potiskivanje ustaške prošlosti u Hrvatskoj, pa bih vrlo rado u tom smislu dala riječ.

Vili Matula: Ja ne bih nikako htio stati za ovu govornicu s ove strane, ipak to ima nekako preveliki značaj, a mislim da su glumci osjetljivi, moguće i preosjetljivi općenito na značaj pokreta, geste, mimike, glasa, tremora u glasu i svega ostaloga tako da prije svega mislim da glumce treba razumjeti kada se drže onoga. Naime, žao mi je da ovdje ne vidim još svojih kolega s tim da moram ih u tom smislu baš ono obraniti. Ipak, sudjeluju u sve važnijim i značajnijim predstavama. Ovdje je spomenut isto tako autor, Mate Matešić, čiji su tekstovi više nego provokativni i stvarno ispituju ovu nedavnu prošlost na više načina. Ali vratio bih se na nešto što je prije rekao gospodin Šnajder, Šac kako ga zovu kolege. Spomenuo je odnos Erinija i Eumenida. Spomenuti su stari Grci i kada govorimo o nelagodi i strahu umjetnika, baš zato što osjećamo značaj svih tih događaja i u stanju smo, naravno od svega toga, se zaustaviti onda nema više inspiracije. Nema onoga, što kažu, muze šute dok topovi udaraju. Tada u staroj Grčkoj gdje su se samo za vrijeme jednog ljudskog života izmijenili Eshil, Sofoklo i Euripid. Značajno je ipak to da je Eshil između ostalog bio ratnik i junak, više puta u ratovima s Perzijancima i pisao je na koncu o tome. Međutim, one Erinije, onu nemirnu krv u sebi nije mogao zaustaviti i u to vrijeme to su bili stvarno važni rituali, i sva ona kazališta koja su ostala, sve je to služilo zapravo za umirivanje te nemirne krvi. U današnje vrijeme muškarac koji drži do sebe, u Zagrebu, koji, volimo smatrati da smo silno kulturna sredina, muškarac koji drži do sebe ne ide u kazalište.

Nataša Govedić: Pa, ni mnogi redatelji ne idu u kazalište.

Vili Matula: Da, i tu se slažem.

Nataša Govedić: Vi isto.

Vili Matula: Ali inače stav. Naime, radi se o tome da muškarac koji drži do sebe prije svega zna držati jezik za zubima. I ne laje ko baba. Ispričavam se, ovo sad igram taj diskurs. Muškarac koji drži do sebe čak niti ženu ne vozi u kazalište. Jer ona na tu glupost ide malim autom. On je neće dovesti. Ja govorim o muškarcima jer muškarci koji drže do sebe imaju Mercedes naravno. I ti muškarci sigurno ne idu u kazalište. I oni znaju držati jezik za zubima što se inače u cijelom svijetu taj oblik poznaje kao omerta. To je omerta. To znači šutjeti kada se radi o našoj stvari. *Cosa nostra* za strance koji su ovdje. Znači, kada se radi o *cosa nostri*, onda muško koje drži do sebe šuti. Međutim, stari Grci, ne samo stari Grci, gdje su muškarci to morali odrađivati, nego i naš glavni klasik još uvijek europski Shakespeare i kod njega su muškarci igrali, i te kako se uživljavali u ženske uloge i sve to ne bi li tu svoju nemirnu krv, ipak je ta Engleska u neko doba u svojoj povijesti sve zajedno vladala s dvije trećine zemaljske kugle gotovo i imali su puno zle krvi za odraditi. I još bih samo spomenuo Japan gdje su se isto tako od *noa* do *kabukija* muškarci morali baviti tim pitanjem za koje vjerujem da će hrvatsko kazalište i kazalište na ovom prostoru sve više nalaziti snage. No svi *no* komadi imaju samo jedan jedini problem. A to je da se samuraju javlja duh nekoga koga ipak nije trebalo vidjeti. Makar mu je posao ubijanje, i odjednom se javlja ta avet, i stalno se tom aveti bavi i završit ću ovu priču samo s time kako se nekada igrao taj *no*. Majstori *noa* su putovali od feudalca do feudalca i bili su festivali. Predstave su gledali ti feudalci, dainjoi, dvorjani, svećenici i samuraji. Samuraji su za tu priliku smjeli imati samo kratki mač. Međutim, normalna stvar je bila u tim predstavama da se ljudi toliko prepoznaju, kao u Shakespeareu i Mišolovki, da se tamo znalo događati da su muškarci jednostavno potaknuti tim izazovom, i desi se stvarno ubojstvo, tu, u kazalištu. Međutim, dvorska etikecija je to podrazumijevala kao, to su stvari tih junaka, to su njihove stvari. Tome se uopće nije davala pažnja, nego se i dalje gledala umjetnost. Ja mislim da su takva strašna vremena iza nas, zato mi je drago da je iz Japana i svih tih strašnih vještina nakon Drugoga svjetskog rata izašao *aikido* i ovo je između ostalog moj proglas za *aikido*. Hvala vam lijepo.

Nataša Govedić: S nama je i Haris Pašović, kazališni režiser koji je za vrijeme rata u Sarajevu kao što sigurno znate surađivao sa Susan Sontag i utemeljio Sarajevski filmski festival, na Akademiji predaje dramsku režiju, učitelj je nekolicini eminentnih filmaša bosanskohercegovačkih. S nama je i Dino Mustafić, kazališni redatelj koji je također zanimljiv zato što je povezan i s kolegom Topčićem. Na tekstu "Remake" je počela ta suradnja. I taj tekst se bavi problemom dviju generacija koje ispraćaju svoje članove u logore u razmaku od pola stoljeća. Još uvijek je ista politička nevolja na djelu pa bih vas zapravo molila, vi ste čini mi se nekako međusobno i povezani, ne samo obiteljskim vezama i kazališnim vezama nego htjela bih da nam

možda kažete svaki pojedinačno što ste namjeravali u ovoj prilici, ali možda svaki sa svoje strane i iz svog iskustva. Kakvi su vaši dojmovi o tome koliko suvremena, dakle u ovom trenutku ne samo u vrijeme opsade Sarajeva, kazališna javnost u Bosni i Hercegovini doista slijedi ovaj zahtjev političke odgovornosti?

Haris Pašović: Dobar dan svima. Znači, vrlo je neugodno sad, povezani smo obiteljskim vezama, ne istražujemo ovdje obiteljske veze, a ni kazališne veze. Ja nemam puno sličnosti sa nekim kolegama u estetičkom smislu, tako da sam ja za individualnu odgovornost ovdje i ja ću govoriti u svoje ime. Veliko je pitanje koliko umjetnost zaista dopire i koliko ona ima učinak u našem svakidašnjem životu. A kad je u pitanju ovakva tema i ovaj kontekst o kojem mi danas govorimo, koji je jedan od najozbiljnijih konteksta koji ja mogu da zamislim, onda se to pitanje još više podvlači. Da li mi zaista s onim što radimo, internacionaliziramo nešto od ovih tema o kojima mi ovdje dva dana govorimo? I da i ne, ja bih rekao. Mi možemo nabrojati mnoge slučajeve kada je odgovor da, ali možemo na žalost još uvijek nabrojiti slučajeve kada je odgovor ne. Tako da ja želim da zaista relativiziram taj jedan zamah koji osjećam ovdje kad je u pitanju vjera u tome da samo ovo što mi radimo može tako mnogo da učini. Prije nekoliko mjeseci, prije tri mjeseca u Sarajevu je bila jedna gospođa koja je doktor nauka, koja ima vrlo visoku poziciju u predstavjačkim umjetnostima u Berlinu, koja živi u Beču. Mi smo imali jedan sastanak uveče i ujutro samo zajedno putovali. Ja sam išao za Zagreb, a ona je išla za Beč. I onda me je veoma iznenađeno u pola šest ujutro pitala kako to da je Zagreb međunarodni let iz Sarajeva. I onda sam joj ja ukratko dao tu istoriju raspada Jugoslavije u pola šest ujutro na aerodromu u Sarajevu. Jednoj, dakle, osobi koja je kolega, koja je intelektualac, koja živi u Beču, koja radi u Berlinu i koja nije imala pojma da su Sarajevo i Zagreb već petnaest godina u odvojenim državama. Tako da ja nemam pretjerano veliko očekivanje od toga što mi radimo dopre do strašno mnogo ljudi. S druge strane, može se reć o filmu Michaela Moora "Fahrenheit" da je, njega je zaista vidio velik broj ljudi. Ali taj film je jedna obična propaganda. Mislim to uopće nije dobar film. On potiče antiameričko raspoloženje, on potiče antibushevsko raspoloženje. Ja nisam za Busha, ali to nije film. To je propaganda. Umjetnički iskaz ne smije da bude propaganda. Mi moramo da govorimo istinu. Da bismo rekli istinu, moramo da tu istinu istražimo. Umjetnost nije samo subjektivni izraz, ali umjetnik se obraća pojedincu. Znači, moj gledalac je Nataša, Reuf, Vili, Vesna ili oni ljudi čija imena ja ne znam. I sve ono što radim nekoliko mjeseci s mojim kolegama ili nekoliko godina, mi radimo da bi rekli jednom gledaocu. E, ta intimnost tog iskaza ima svoju veliku snagu. Jer taj isti gledaoc može da kaže da presuda Haškog suda nije važna. Oni su protiv nas i nisu dobro to uradili i tako dalje. Ali kada sam sjedi u teatru, na filmu, kada sam u svojoj intimi sebi treba da objasni kako se neka stvar dogodila, e to je ono gdje umjetnost ima vrlo veliku i važnu i nezamjenjivu ulogu. Ali da bismo govorili o ovim stvarima, moramo zaista strašno, strašno biti odgovorni. Meni je paradigmatičan film, kada je u pitanju dokumentarni film, film Shoah Claudea Lanzmanna. Claude Lanzmann je filozof, esejista i redatelj, čovjek koji je zajedno sa Sartrom i Simone de Bouvair dogovarao poslove, osnovao časopis *Literature moderne*, ali koji je deset godina snimao film o holokaustu koji na kraju traje deset sati. Ali taj film ima, jer onoliko snažan koliko je snažna ta tragedija o

kojoj taj film govori. Taj film može, znate deset sati, neće milijuni ljudi sjediti i gledati deset sati, ali će gledati jedan značajan broj ljudi koji će moći dalje da se posvetiti razmišljanju o tom šta je u tom filmu rečeno. Druga tema naravno je tema igranog materijala. Zato što u dokumentarnom materijalu nas obavezuje fakt, nas obavezuje fakt na način da ga istražimo na faktografski način. Ja bih se uvijek zalagao za dokumentarni film koji može da bude dokaz na sudu. Mi kada uđemo u neki slučaj, kada otvorimo neki slučaj, mi moramo onda da budemo uvjerljivi i za naše gledaoca, ali na način kako bi to bilo uvjerljivo na sudu. Jer će gledalac isto reći na sudu. Mi možemo da kažemo na to mi smo šokirani. Taj šok ne znači ništa. Mislim, netko je šokiran, netko nije šokiran. Mi možemo reć, mi smo strašno potreseni. Pa netko je potresen, netko nije potresen. Ali mi moramo imati zajedničke mete kada govorimo o nekom materijalu u filmu oko kojeg se moramo složiti ili ne složiti na argumentima, a ne na našim osjećajima. E, to je ono gdje se postavlja vrlo visok kriterijum kada se gleda dokumentarni film. Istovremeno, dokumentarni film jeste umjetnost. To nije samo arhivski materijal. I naravno da postoji nešto što nema snagu dokaza, ali ima snagu transmisije jedne emocije ili jednog sklopa misli, emocija koji ne može ni na jedan drugi način da se iskaže, nego kroz umjetnost. Tako recimo u filmu "Karneval" kada ova gospođa Hamzić u Švedskoj, kada govori, kada ju je nazvao onaj Mašović koji je u Bosni, mislim strašno je zapravo da je i sam Amor svjestan toga. On je... Njegovo ime koje znači ljubav, u Bosni je sinonim za masovnu grobnicu. Jer to je čovjek koji vodi deset godina istraživanja na pronalazanju masovnih grobnica i identificiranja posmrtnih ostataka. Znate, kada ste u Bosni, i ako vas nazove neko, i ako kaže ovdje Amor Mašović, izuzev ako niste njegova familija, to je onda vrlo loše. E, to je nešto što nema snagu sudskog dokaza, ali ima snagu ljudskog dokaza. I to je ono gdje mi onda možemo da se obratimo našem gledaocu u tom ljudskom smislu. Jednako komplicirano je kad je u pitanju igrani materijal. Jer tada je još veća odgovornost. Tada čitav sistem koji mi sklapamo moramo sklopiti na način koji će opet biti istinit i koji neće biti propaganda. To nije uvijek lako razdvojiti. To nije uvijek lako razdvojiti. Ali ponovo postoje primjeri iz bliske ili malo dalje povijesti u kojima su nas zapravo zaista veliki autori učili kako se tome pristupa. Kada pogledamo film "Killing fields" ili "Polja smrti" producenta Davida Putnama o genocidu u Kambodži gdje su protivnici Pol Pota, komunističkog režima bili poklani u milionima, dva miliona ljudi je poginulo u tim njegovim odmazdama. Kroz igrani materijal mi tu dobijamo jednu veliku priču, jednu ljudsku priču, jednu povijesnu priču koja nema snagu sudskog dokaza, ali ima snagu onog, kažem, ljudskog dokaza. Ili sa filmom "Kralj Freedom" koji govori o Južnoj Africi. Ili mnogi drugi primjeri, sve do današnjeg primjera ovo što je Šeki rekao o "Grbavici" Jasmile Žbanić, "Ničijoj zemlji" Danisa Tanovića ili "Remakeu" Dine Mustafića. Znate, ja razumijem šta je Janko mislio kada je citirao velikog, divnog redatelja Istvana Szaba kada je rekao da je Leni Riefenstahl đavo ili vrag koji je napravio genijalan film. Pa, ja mislim da nije vrag znate. Ono što je strašno u svemu tome što je ona samo redateljka. Ona nema ništa dijabolično. Ona je redateljka koja je zloupotrijebila svoje umjetničko znanje i stavila se u službu propagande. Bilo je takvih redatelja i redateljki i na Balkanu. Znate, film "Lepa sela lepo gore" Srđana Dragojevića je film koji je jedna potpuna propaganda koji je financiralo Miloševićevo ministarstvo za kulturu, koju je pomogla Jugoslavenska narodna armija. To je film koji ponovo zloupotrebljava činjenice, ali koji je

bio vrlo popularan, koji se prikazivao i u Sarajevu i tako, znate. I u Zagrebu. Jako je dobro što mi u ovakvom kontekstu počinjemo da govorimo o umjetnosti i odgovornosti umjetnika za iskazivanje istine, u oblikovanju prošlosti, tu se ja veoma zahvaljujem Nataši Kandić koja je zapravo jako osjetila da je vrijeme za taj trenutak kada je zajedno sa Nenadom Prokićem i sa mnom razgovarala o tome i mi smo, davno, ja mislim u decembru mjesecu u Beogradu imali prvu regionalnu konzultaciju kada su se umjetnici, neki od umjetnika iz bivše Jugoslavije, iz država koje su nastale raspadom bivše Jugoslavije zapravo prvi put sreli da o toj temi govore i kada smo između ostalih stvari utvrdili jednu vrlo važnu stvar ili se ona zapravo počela pojavljivati, a to je da naše mlade kolege, kad kažem mlade, mislim na zaista mlade, na one koji su ispod trideset godina, koji su zapravo bili djeca ili su se tek rodili kada je rat počeo, da oni imaju malo drugačije prioritete. I da je njima važno što se dogodilo, ali im nije najvažnije. Oni imaju prioritete koji su vezani za njihovu egzistenciju, ali ne bilo koju egzistenciju. Nego egzistenciju časnom, istinoljubivom, pravednom, kreativnom umjetničkom djelovanju, međutim oni nemaju vremena prvo da utvrde činjenice pa da rade, oni rade, ali negdje u tom kontekstu u kojem oni rade stoje i pitanja koja su vezana za prošlost i za sadašnjost. Tako da mislim da nam se ne smije dogoditi da zapravo razgovarajući, razmišljajući o svemu ovome zaboravljamo da postoje nove generacije koje dolaze, koje imaju svoje iskaze i da naš gorki talog iskustva, kako bi rekao Danilo Kiš, ne smijemo prenjeti na njih. Mi moramo njima da damo odgovore, i moramo sebi da damo odgovore i moramo da imamo način da idemo dalje. Ja moram reći da se u posljednjih dvije godine dogodilo više kretanja među umjetnicima iz zemalja koje su nastale raspadom bivše Jugoslavije nego svih petnaest godina prije toga. To je vrlo dobar, vrlo važan, vrlo pozitivan korak gdje mi zapravo otvaramo jedan dijalog, umjetnički i ljudski, koji će sigurno doprinjeti mnogo, a ono što još uvijek, ono što razbija jednu barijeru kada je u pitanju riječ regionalno, znate. To da se mi sretne, iz Srbije, Hrvatske, Slovenije i Bosne odmah se postavlja pitanje, u Hrvatskoj vrlo često, u drugim ovim zemljama možda malo manje, je li to pravite Jugoslaviju. Pa naravno da ne pravimo Jugoslaviju, mislim, nismo toliko glupi da pravimo Jugoslaviju, a s druge strane, mislim kako ćemo je mi napraviti ako se ona tako strašno krvavo raspadala i zašto bismo je napravili. Nadam se da ćemo uskoro svi biti u europskoj zajednici i tada će pasti i taj argument o toj navodnoj nekoj novoj Jugoslaviji koju nitko nikad nisam čuo da želi da je napravi. Hvala lijepo

Nataša Govedić: Hvala i vama.

Dino Mustafić: Ja vas želim takođe sve pozdraviti. Dozvolite mi da na samom početku kažem nekoliko stvari koji su zapravo dio moje biografije zato što smatram neobično važnim za ovo što želim da vam kažem i da podijelim sa vama. Kada je počela opsada Sarajeva ja sam imao 22 godine i bio sam student Umjetničke akademije u Sarajevu, na intermedijalnoj režiji i nekako simbolično, na tu noć kada su zapravo krenuli prvi pucnji u okolini Sarajeva ja sam tada montirao svoju filmsku vježbu jer sam mislio da je u ponedjeljak moram da donesem tu vježbu inače ću dobiti neki minus, neopravdano, koja se zvala prostor. To je jedna filmska vježba koja je zapravo filmska gramatika. Nisam tada ni mislio, ni u malom mozgu, da će se zapravo

simbolički tu noć početi raspadat jedan prostor, raspadat se moj duhovni prostor, dakle neke zajedničke zemlje ex Jugoslavije i da će se taj prostor sve više i više cjepkati i da će neka zapravo politika želiti da aneksira da otkine dio prostora koji je za mene uvijek bio multietnični prostor, multikonfesionalan, multinacionalan, zapravo autohtono bosanski prostor. To je jako važno zato što sam ja počeo svoje prve profesionalne radove upravo u jednom iskustvu koje je vrlo ekstremno, opsade grada. Tako da je i moja prva predstava u Kamernom teatru, koja je bila u decembru 93., a koja je bila u poslepodnevnim časovima jer nije bilo moguće premijere igrati naveče, bila zapravo adaptacija Sartreove čuvene novele Zid, koju vjerovatno znate zato što ona govori o Španskom ratu i postojala je, zaista njezina neverovatna analogija između te priče i osjećaja svijeta zapravo u Sarajevu, jer nekako istorija je sve više postajala apsurdna na tom malom prostoru i ponovo se događala ta jedna savršena bezrazložnost ponavljanja zločina koji su se već u velikom broju do kraja 93. odigrali u Bosni i Hercegovini. Iza te predstave je rađena još jedna predstava, to je vrlo zanimljivo, ova je imala dakle, to je bio moj izbor teksta, ona je imala vrlo jedan snažan politički kontekst tada, u tom opsjednutom Sarajevu ali paralelno se igrala još jedna predstava, Ljubovnici, renesansnog dubrovačkog komediografa Anonima i ta predstava je bila tako potpuno, žanrovski, kako da kažem, znate stilski potpuno bezazlena predstava i taj dan ja sam bio na jednoj reprizi, taj dan je bio jedan od tih teških crnih statistika grada Sarajeva kada je jedan veliki broj sugrađana stradao, i jedan dio njih do dolaska u teatar. Tako da je predstava krenula sa tom informacijom, a igra se komedija, pazite, predstava je krenula sa tom informacijom da je na desetine ljudi stradalo ispred samog ulaza u teatar u Titovoj ulici. Glumci su bili u dilemi da li igrati ili ne igrati, da li uopće da se ta predstava odigra i na svu sreću odlučili su da se odigra predstava i to je jedan od najzubljudljivijih umjetničkih doživljaja koje sam ja ikada u životu vidio, zato što na kraju te predstave jedan ansambl koji se zove Prijatelji, koji je takođe bio vrlo multietničan, u Sarajevu, izađe i otpjeva pjesmu La musica di note, i ja to nikada nisam doživio u teatru da je pola publike pjevalo i smijalo se predstavi, a pola publike je plakalo i tada sam nekako počeo po prvi put stvarno da sebi objašnjavam pojam akademskih, iz klupa, katarze, onoga što se zove nekog očišćenja pročišćenja, onoga po čemu je umjetnost uzvišena stvar, dakle osjetio sam da ta predstava kao i niz mnogih drugih umjetničkih djela koja su rađena tokom opsade, oplemenjuju ljude koji su bili u toj sali, čine ih boljim, daju im nadu u neki bolji, plemenitiji i ljepši svijet od tih svih slika nasilja i destrukcije koje su bile oko nas i nekako to je postao moj estetski i etički credo, da ću vrlo odgovorno do kraja svog umjetničkog i intelektualnog angažmana govoriti, svjedočiti, stavljati uskličnike o onome što se dogodilo u mom životu, u mom iskustvu, dakle mojoj neposrednoj prošlosti, zapravo kao jednim garantom da je moguće tek na taj način sjećanje za neku budućnost, tek onda možemo otvoriti nekim generacijama ovo o čemu je Haris govorio. Tako da ona Adornova čuvena teza kako posle Autschwitza poezija nije moguća, gdje je on zapravo bio zaprepašten onim užasom logora i svireposti iz Drugoga svjetskoga rata je vrlo brzo meni, posle tog trenutka pala u vodu. Shvatio sam da je umjetnik dužan da iz pozicije govori jezikom žrtve jer na taj način i umjetnik i umjetnost i ljudi koji gledaju njegovo djelo mogu biti sigurni da nikada neće biti progonitelji. Moram reći da smo svjedoci, na žalost, a to sam čuo i u nekim diskusijama ovdje, jednog popriličnog intelektualnog oportunitizma, konformizma, koji nije pobjegao ni od

umjetničkog svijeta i zapravo ima vrlo malo književne, dramske, pa ako hoćete i filmske, dokumentarne, igrane produkcije koja hrabro, odgovorno govori o neposrednoj prošlosti i razloga ima, razloga ima mnogo, jedan je zato što je jako teško doći do sredstava da se takav neki projekat uopće postavi i pokrene, drugo što postoji jedna neverovatna autocenzura kod umjetnika koja je očigledna na ovim prostorima i ono što mene kao redatelja koji je sazrijevao kroz te ratne godine najviše užasavalo kada sam čitao neke intervjue svojih kolega i gledao njihova djela, vidio sam da postoji jedna vrlo jasna intencija takozvane umjetničke političke korektnosti koju ja zaista sa krajnjom indignacijom odbacujem. To su oni filmovi i ona djela koja ne vrijedaju ni jednu, sad ću upotrijebiti taj termin, ni jednu od zaraćenih strana, koja pokušavaju da zapravo relativiziraju ono što se dogodilo u prošlosti i da zapravo jedan stereotip civiliziranog svijeta gdje smo mi postali sinonim za povratak plemenskom, zaostalom, primitivnom i varvarskom afirmiše, da ovo zapravo sve pretvori u jedan plemenski, plemenski i građanski rat. Ja mislim da je ovaj rat imao sistem, da je on imao strategiju, da je on bila određena ideologija i da su njegove namjere bile sasvim jasne i da za to postoje vrlo jasna imena i prezimena ljudi koji su krivci za te stvari. Postoji ono o čemu mi rijetko govorimo, postoji odgovornost koja može da bude kolektivna, ja ne priznajem to kada kaže neko da ne postoji odgovornost, ne postoji kolektivna krivica, ne mogu narodi biti krivi, to je tačno, al odgovornost postoji. Mogu se na prste, možda ruke, zbrojati teško javni istupi, iskazi u pojedinim sredinama kada su se događala svirepa djela u susjednoj državi, znate i dandanas kako je teško u sopstvenoj sredini reagirati na takve stvari. To sve vodi nečemu što smatram vrlo, vrlo opasnim, to vodi zapravo jednoj revizionističkoj politici, to vodi jednoj politici zaborava u kojem, to je skoro da kažem, jedan politički, to je jedan zapravo politički proces međunarodne zajednice u Bosni. Znamo šta se događa u kulturama i sredinama, na žalost, moja generacija je to izgleda jako dobro zapamtila, šta se događa onog trenutka kada se pokušaju određene istine iz neposredne prošlosti sakriti ili ublažiti i onda one naravno eksplodiraju i bivaju tako, ostave tako katastrofalne posljedice kao što se dogodilo u ovom našem zadnjem, zapravo ex jugoslovenskom, ex jugoslovenskom ratu. Podaci koji, ovdje se govori o neemitiranju dokumentarnih filmova na državnim televizijama, ja ću vam reći da i svaki ozbiljniji autorski pokušaj da se propitaju zločini unutar Bosne i Hercegovine nisu naišli na odjek na primjer u Republici Srpskoj, u drugom entitetu, ni jedan od filmova koji su izbjegli tu, pod navodnicima, političku korektnost, i pokušali da govore na fragmentima, na činjenicama i ja sam radio film po istinitom događaju, evo ovde prisutnog scenariste Zlatka Topčića i njegovog oca, ni jedan takav film, kao što je na primer Grbavica, Jasmile Žbalić, pa čak i njen dokumentarni film Crvene gumene čizme, nije prikazan u Republici Srpskoj, nikada nije distribuiran. Naravno da su filmovi propagandističkog sadržaja ili one bezazlene komedijice, žanrovi koji nikoga ne dotiču, vrlo lako našli svoje kino distributere. Jezivi su podaci kako je u ratnim godinama u Beogradu, koji je broj izvedbe pozorišnih komada koji su zapravo bili vodvilji, to je onako, kako da kažem, to je krajnja banalnost, zapravo zlo igrati vodvilje u trenutku kad sve gori jako blizu u vašem susjedstvu. I na poslijetku zašto, razlikujem se donekle u mišljenju od Harisa, koji je značaj umjetnosti u onome što mi činimo i radimo, pa čak i na nekom unutarnjem planu il na internacionalnom, ja sam bio u Srebrenici, posle, nikada nisam bio u Srebrenici prije rata, nisam, pravo da vam kažem, ni znao da postoji to jedno malo mjesto koje je eto tako

postalo paradigma jednog od najvećih zločina posle Drugoga svetskoga rata, i onda sam otišo u Srebrenicu sa najboljim pozorištem iz Sarajeva, igrali smo jedan komad tamo koji govori o Srebrenici. Teško je opisati osjećaj koji imate kad ulazite u taj grad. Vi u tom gradu, postoji neki normalan život, vidite da ljudi žive tamo, rade, susreću se, međutim postoji jedan osjećaj koji samo može umetnost da pokaže, da podjeli, postoji osjećaj te metafizičke jeze. Ja mislim da smo mi kao umjetnici dužni i odgovorni prema samim sebi, prema generacijama koje dolaze da lišimo, kada dolazimo u neke gradove, mjesta, da lišimo nas tog osjećanja jeze koji nas evo već iz generacije u generaciju prati. Hvala vam lijepo.

Zlatko Topčić: Dame i gospodo, 1943. moj otac Amir, biva igrom čuda razmjenjen iz Jasenovca za neke ustaše, pedeset godina poslije, 8. februara 1993., ja njegov sin, ispunjavajući neki ukleti krug porodične sudbine, istim čudom bivam razmjenjen za neke četnike. Oni koji su gledali film "Remake", koje je režirao ovdje prisutni Dino Mustafić, prepoznat će u ovim šturim riječima sinopsis moga scenarija. Kao da se na tom uskom porodičnom krugu kroz arhitekturu naših malih života protkanih usudom lako kažnjive nevinosti htjelo poručiti nešto presudno važno. Bilo bi pretenciozno izvlačiti na osnovu tih slika iz albuma porodičnih nesreća opće zaključke i čemu bi mi takvi zaključci mogli poslužiti osim mržnji i osvete koje s gnušanjem odbijam ali koliko puta to čudo treba da se ponovi, a da ne prijeđe u lošu naviku il u hroničnu bolest, u sindrom žrtve, nacionalnu karakteristiku ili dio mentaliteta il se to već dogodilo il se događa, ta kolektivna autistička frustracija koja može da se pod određenim nesretnim uvjetima i lošim utjecajima usmjeri na krivu stranu. Neka mi životopis mog komšije sa Grbavice bude svedok, zovimo ga Džemica, umjesto Mujo ili Suljo, tek toliko da uozbiljimo stvar i izbjegnemo stereotype. Bilo mu je sedamdesetak godina, sitan, dobroćudan, s licem na kojem je život, kao da je zalud šarao po vodi, nije ostavio tragove svoje hronologije. Jedino pognut stav, s rukama na leđima, jedino bezvoljan pogled u vrhove cipela i naučen poseban korak obdaren navikom, lako opisuje njegovo besciljno umnožavanje i pažljivom oku daje tačan odgovor, pet koraka tamo, pet koraka ovamo, kao ptica u kavezu. Doista svaka vlast koja je dolazila, a mnogo ih je dobri Džemica promijenio, prvo što je uradila, ali zaista prvo kao da je to nešto od posebnog značaja, kao da ništa važnije nema i kao da se radi o opasnom kriminalcu i ubici, jeste da u lance baci dobrog Džemicu. U prastaraj Jugoslaviji hapsili su ga kao komunistu i bacali u tvrde samice, revolucionarne univerzitete, u drugom ratu slali su ga u Norvešku, kao da u onoj sretnoj zemlji nije postojao on jedan dovoljno mračan za njega, u socijalističkoj Jugoslaviji su ga zbog Informbiroa hapsili drugovi s kojima je sanjao najpravednije od svih društava, eto te 1992. godine, pod stare dane opet je dobri Džemica koračao svoj robijaški korak, lako, gotovo čilo, navikom obdaren, kao da na kraju prelistava svoj život i sjeća se mladosti, kao da sudbina zaokružuje gorku priču. Svakom kriv, nikom prav, dobri Džemica. On svoju muku nosi kao nešto što mu pripada, bez iznenađenja i vidljive pobune, bez mržnje, stečenih pokreta i pouzdanih navika, krotko pomiren sa svojom sudbinom, pognut kao krivac čija je krivica mutna i svakom nejasna, sadržana u uvjerenju il čak samo u imenu ili vjeri i zato tako lako dokaziva, krivica sigurno postojeća jer nešto što se tako često ponavlja u pravilnim i tačnim razmacima da bi po njima mogli naštimavati sat, sasvim liči na pravilo, a ne na slučaj ili izuzetak. Džemicina sudbina je dakako samo

metafora, paradigma, oču li na vrijeme ili je već kasno da kažem nešto iskreno i važno jer znam po kako tankoj žici hodam dok izgovaram ove riječi koje slušate, dakle ako mi se išta gadi i ako išta prezirem onda su to nacionalističke žalopojke, mazohističke naricaljke kojih smo se naslušali svih ovih godina raspleta. Previše je suza, krvi i patosa u njima, previše licemjerja, ja ovde pokušavam da govorim o nečem drugom. Praveći, s biografskog aspekta, podjelu na pisce empirijske i metafizičke spoznaje, Raymond Keno u prvu grupu ubrajao američke, a u drugu francuske pisce, praveći s biografskog aspekta pojedine pisce na empirijske i metafizičke spoznaje Raymond Keno u prvu grupu je ubrajao američke, u drugu francuske pisce. Bosanski pisci, poput američkih na žalost ili na sreću, životom pišu svoja pisma, rat je njihova vječna tema. Rat kondenzira životno iskustvo i budući da je, baš kao i drama, sukob po definiciji, i iako po sadržaju je monoton i sačinjen od beskrajnog ponavljanja istih stvari, za umjetnika zna biti izdašan izvor tema. Umjetnik ne treba da se utruje sa životom, dovoljno je da ga slijedi i da za njim vječno kaska i vrijedno bilježi i opisuje vlastite ožiljke u zabludi da ih tako liječi. Od jada zarada, rekli bi u Bosni, u toj najdaljoj tuli, zemlji na koju se sručila gnjevna ruka nekog Jupitera. Kada se osvrnete ili nagnete nad svojim životom, vaših vas 50 ljeta podsjeća na razliveni akvarel s mnogo općih mjesta, u tom svumatu ipak se, ako se primaknete bliže, izdvajaju nekakvi sitni detalji od kojih pisac živi, u kojima se krije uostalom svaka umjetnost. Prilikom razmjene zarobljenika na sarajevskom aerodromu, evo na jučerašnji dan 8. februara prije 14 godina, zamijenio sam u autobusu, s nekim nevoljnikom, logorašem iz Kule, mjesto koje je dvije minute poslije te volšebne rokade probio metak na čijoj je košuljici izgleda ipak nije pisalo moje nego njegovo ime. Drugi put, metak upućen meni ubije Franju Kunu, onog koji je stojeći odmah iza mene bio zaštićen mojim tijelom, ostane samo rupa na džepu moje plave jakne, jakna plava kao Davidova zvijezda, oznaka za slobodan odstrjel. Treći put, granata padne 200 metara ispred mene, a ne meni u džep, samo zato što sam usred granatiranja grada ljubazno zastao da pozdravim profesoricu istorije, inače Srpkinju, koja je prva pobjegla sa okupirane Grbavice u slobodni dio grada. Ta cinična spasonosna pohvala restlovima bratstva i jedinstva. Svaki dan odlazim u grad službenim biciklom koji su mi kupili u Društvu pisaca kako bih u dolasku na posao i na povratku kući ja, izbjeglica u rodnom gradu, imao veće šanse da vozeći cik cak Kranjčevićevom ulicom igram sarajevski rulet i frustriram snajperistu koji je rasipao municiju oko mene ili je to bila baš ona žena s frizurom Edith Piaf koju sam viđao kako se činovnički revnosno penje na grbavički neboder s futrolom na leđima kao da nosi Stradivariusa, a koja je, kažu njeni, posebno voljela djecu. Može li sve to skupa iko normalan shvatiti. Ne može niko ko četiri godine nije bio glineni golub. Topovska granata, 155 mm, padne na krov moje izbjegličke kuće, ali ne eksplodira kao da se u posljednji tren predomislila i odustala. Stoti put četnik poreda nas četvoricu zarobljenika s namjerom da viteški osveti druga koji je maločas poginuo u tenku. Ide od jednog do drugog lica, obuzdava razložan bijes i uljudno se raspituje za naše bračno stanje i na kraju ankete ubije čovjeka do mene jer taj je imao ženu i četvero djece pa je i bol bila glasnija. Za tobom ni pas ne bi zalajao, rekao mi je, uostalom vjerovatno s razlogom. Neko ko se bavi pisanjem sujetno će i rado povjerovati da mu je to sudbina namijenila bremenitu i patetičnu ulogu svjedoka i tako će objasniti sva čuda koja su mu se dogodila i sve nesreće koje su ga zaobišle iako danas i svaki dan sve više nisam siguran da to svjedočenje ikome koristi i

treba i da ga iko u potrazi za jedino izvjesnom sadašnjošću želi čuti. Ipak sve ove godine pišući romane, drame, scenarije, priče i prigodna saopćenja, poput ovog, ja samo ispunjavam svoju zakletvu datu onom danu koji mi se u životu razlivenom poput akvarela tako savršeno bistro ukazuje u sjećanjima i snovima. Sada imam još jedan najjači razlog, svjedočim na svoj način i pominjem onako kako mogu i znam, da se mom sinu ne bi ponovila moja sudbina i sudbina moga oca ili još gore poput rimejka kojih je puna istočna Bosna i u kojima su sinovi ondašnjih dželata, u ovom ratu ubijali, sinove ondašnjih žrtava. Bože, zašto nas onda upućuješ da najjasnije vidimo uvijek ono što bismo najradije zaboravili. Hvala.

Nataša Govedić: Predstava Feral Tribune, Cabaret, Hasije Borić dobila je status umjetničkog svjedoka u Haagu i koja je, dakle po njezinim vlastitim riječima, u ovom trenutku također nedobrodošla na bosanskohercegovačke pozornice

Haris Pašović: To nije tačno

Nataša Govedić: Nije tačno?

Haris Pašović: To nije tačno.

Nataša Govedić: Po njezinom vlastitom svjedočenju

Haris Pašović: Po mom svjedočenju to nije tačno.

Nataša Govedić: Dobro, dakle predstava je u svakom slučaju igrana u Zagrebu pa smo imali prilike procijeniti da li je u pitanju bestidnost ili umjetničko svjedočanstvo. Završila bih, ako mi dozvolite, riječima Santiaga Alvareza, starog kubanskog dokumentarista koji je o redateljima dokumentarnih filmova, a ujedno i možemo to proširiti na sve ljude koji govore, koji svjedoče o potisnutim političkim traumama izjavio: Mi jesmo javnost, mi smo građanska odgovornost, mi govorimo o socijalnoj stvarnosti kojoj pripadamo, mi nismo ni stranci ni autsajderi, u tome jest revolucionarni potencijal, mi nismo nikakva elita, mi smo jednostavno odgovorni za svoju zajednicu. Hvala vam lijepo na međusobnom slušanju.

Haris Pašović: Mi kad počinjemo sa ovom temom, zapravo konsultacijom, zapravo to je prvi put da se u okviru jedne ovakve konferencije govori i o značaju, značaju umjetnosti, dakle bilo bi nam vrlo značajno ako bi nam rekli neki komentar ili prijedlog koje se tiče umjetničkog iskaza u utvrđivanju istine ili u oblikovanju sjećanja na prošlost zato što se s ovom temom mi zapravo tek počinjemo baviti. U decembru mjesecu prošle godine je bila prva regionalna konsultacija, ovo je prvi put da je u okviru jedne konferencije, pa evo ja vas ohrabrujem, pošto ste me pozvali i vratili da budem tu još malo, da onda nešto i uradimo

Josip Jurčević:...Meni je žao što ovdje nije bilo još nekih aktera... koji su bili akteri, a bili su umjetnici, jer sam htio navesti činjenicu da je 91. godine kad još nije postojalo formalno Hrvatske vojske da je postojalo nešto što se zvalo četa umjetnika, da je neko bio pozvan, bilo bi zanimljivo čuti što se to događalo i koji su bili ciljevi i postojalo je nešto što se zvalo Croatian Art Forces, također radi se o ratnim vidovima umjetnika u jednoj i u drugoj postrojb... četa umjetnika i Croatian Art Forces, nismo imali prilike čuti iskaz nekoga od njih, to je. S druge strane... na društvene odnose danas u svijetu ali bi bilo zanimljivo čuti zapravo možda i neke opće teze o tome da... da je umjetnost bila najviše zlorabljena tijekom oružanih sukoba, obzirom na senzibilitet umjetnika, njih se moglo zbog tog senzibiliteta ili vezanog uvjerenja, motiva ili čak i interesa i dobili su neke određene ideje, nacizam i tako da su i umjetnici i znanstvenici i intelektualci bili kreatori mnogih zločina totalitarizama tijekom 20. stoljeća... u jednom pojmu, ubojica za pisačim stolom, tako da bi tu tezu također trebalo razraditi, dakle s druge strane umjetnika koji su bili angažirani za opće dobro, ideja pravednosti... Žao mi je što nema gospodina Puhovskog, stjecajem okolnosti... primjer krivotvorenja, dokumentarni film nije umjetnost, to je jedna vrsta... gledao sam i film Oluja nad Krajinom, gledao sam i film koji je bio odgovor na taj film, isto tako dokumentarni, koji se zove Amarcord 2001. godine. Iznesen je... dakle film je jednostavno bio jedini dokumentarni film u takozvanoj nezavisnoj produkciji koji je doživio najveću moguću javnu prezentaciju u javnim medijima. Bio je emitiran u terminu poslije dnevnika, zatim bio je financiran, potpomognut od sredstava javnog proračuna, javnog sektora, to znači od države. U nizu medija je bio predstavljen javno i tako dalje i tako dalje. Za razliku od toga filma Amarcord, je nastao isključivo vlastitim naporima autora i taj film nedvojbeno iznosi neke činjenice koje dovode u pitanje namjere, ciljeve i vjerodostojnost uopće i autora i samog filma Oluja nad Krajinom. Pa meni je žao, ja sad govorim svoje mišljenje, bilo bi idealno da se vidi jednog autora, dakle preporučam svima da uzmu oba ta filma, nisu teško dostupna za nabaviti, pogledajte jedan pa pogledajte drugi i onda ćete doći do istog ovakvog zaključka kao što sam ja rekao. I žao mi je što je organizator nije jučer i što danas nije omogućio da netko ko hoće ostane poslije pa da se pusti jedan i drugi film i vidjet će se da, zapravo sve ovo što vam govorim. Isto tako faktografija, dakle što je izneseno, zahvaljujem, evo to je to, pa preporučam da se pogleda i jedan i drugi film jer to je baš indikativno da se vidi kako se radi jedan, kako se radi drugi.

Suzana Kulović: Ja bih htjela prokomentirati ovu sesiju koja je nakon svega što smo čuli od tužitelja, od sudaca, napravila vrlo visoku tenziju i temperaturu ovdje u dvorani. Meni osobno, ja ću govoriti o tome kako ja doživljavam ovaj skup, je sve to bilo, iako je sve to istinito i vrlo retraumatizirajuće, međutim kad ste vi počeli govoriti iz vašeg kuta, znači nismo opće gledali ni vaše filmove ni ništa, vaš pristup je nekako opustio cijelu, cijeli auditorij i svi su se malo smirili, pa onda bit će da vaš umjetnički način, kojim vi kazujete istinu, djeluje još bolje nego ova vaša prezentacija jer ono je na mene zaista djelovalo vrlo *sooting*, kak bi se reklo hrvatski.

Haris Pašović: ..ne razumijem baš što je mislio, jer ako postoji kolektivna odgovornost, šta se dešava ako kolektiv ne uspije da bude odgovoran. Kakve su sankcije za kolektiv koji nije odgovoran?

Dino Mustafić: Ja mislim da kolektiv mora da bude odgovoran i tu je isto postojanje nevladinog sektora, zapravo civilnog društva, mislim da nije postojalo niti u jednom pogledu, u smislu organiziranja, dakle, sem pojedinih časnih izuzetaka nekih događanja koja su bila u vrlo malom, minornom broju, nije postojao dovoljan broj ljudi koji su zapravo imali, prije svega, antiratnu i antinacionalističku platformu u onim trenucima kada se dešavao rat u Jugoslaviji. Meni su rekli neke kolege iz Beograda da je na primer kad se nosio crni flog za Sarajevo koji je imao određenu kilometražu, da su jedva upotpunili da mogu da svi uzmu taj crni flog, dakle bila je, to ta, nije postojala nikakva odgovornost da se izađe na ulicu, da se protestuje, nije se pravio nikakav pritisak unutar institucija sistema, naprosto nije postojao nikakav građanski integritet. Na posletku ću reći, ja polazim od toga da mi je nepojmljivo, zaista, da se može živeti u nekoj sredini gdje vam može vaš susjed imati žutu traku ili žutu mentalnu traku u glavi, a gdje ćete vi to samo nijemo promatrati. U tom smislu mislim na odgovornost, znači ne krivica u smislu ratnog zločina, činjenja, krvavih ruku, ali odgovornost zapravo u smislu konformizma, šutnje, oportunističkog u kojem mislim da je ex jugoslovensko društvo itekako mnogo. U tom sam smislu mislio.

Nataša Govedić: Znači odgovornost za šutnju

Dino Mustafić: Odgovornost da, da i ovo što je govorio zapravo na neki način...

Alija Hodžić: Ne može bit neko odgovoran zato što šuti ili zato što se povukao iz bilo kakvog javnog života, za to niko ne može bit odgovoran. Može biti odgovoran samo za svoje djelo, a svoje djelo može biti, to je bilo 90., da su ljudi glasali za određene stranke, da su te stranke izabrali i da je u svim sredinama velika većina ljudi izabrala te stranke. Te stranke su proizvele rat, odgovornost slijedi iz toga, kada ljudi konsekvence ne povuku iz takve odgovornosti onda su oni neodgovorni, ali onda se oni tretiraju kao djeca. To znači da oni nisu odrasli, oni ne mogu donosit samostalne odluke i njima se mora imenovati zaštita. Tu je kraj priče. Hvala.

Haris Pašović: Čak i u pravu, ja nisam pravnik, ovde ima mnogo pravnika, ja vam se izvinjavam ako ću pogriješiti, ali mislim da postoji kategorija koja se zove zločin zanemarivanja, zanemarivanja ili zločin propuštenog. Kada mi propustimo, a mogli smo nešto da uradimo ali smo to propustili. Propustili smo da spasimo nečiji život, a bili smo u prilici da to uradimo. Dužnost umjetnika, naša dužnost je da ne propustimo, da ne šutimo. Za nas društvo nas plaća da govorimo istinu. Mi moramo da govorimo istinu. Prema tome, oni umjetnici koji nisu, pazite, imate umjetnike koji su se angažirali na način koji je ispod svake časti, pa bi trebalo da budu odgovorni zbog toga kako su se oni angažirali i stavili su se zapravo u službu propagande.

Imate umjetnike koji su se angažirali na istinoljubivosti i pravdi i koji su radili, ponekad pod vrlo teškim okolnostima, evo kao i ovi, vidjeli smo u filmu kako mu je bomba ispred kuće pala i ugrožavajući život i njegov i njegove porodice, isto tako kao što znamo da mnogi tužitelji, suci, borci za ljudska prava su također imali, oni sjede ovde, također im je život bio ugrožen zbog toga što su bili na strani istine i pravde ali su radili svoj posao. Mogli su i oni da šute. Ja mislim da umjetnici koji su šutjeli jesu odgovorni zato što su šutjeli.

Adnan Hasanbegović: ...Mi isto tako pokušavamo da radimo neke dokumentarne filmove sa ovom tematikom i ono s čime se srećemo upravo je čini mi se da je Dino o tome i govorio, s jedne strane optužbe za političku nekorektnost ukoliko u film stavite sadržaje koji tematizuju zločine svih strana, na primjer, onda dobijete možda etiketu da pokušavate da relativizirate zločine, a s druge strane ako se bavite samo jednom pričom ili jednom vrstom zločina koji je konkretan, onda s druge strane u toj nekoj drugoj, ne znam suprotnoj, doživljava kao propaganda. I to je ono s čime se srećemo. Moje je više pitanje, tema za razmišljanje, kako se s tim nositi i vezano za to isto jako bitno, recimo porijeklo filma, ako je autor te i te nacionalnost ili produkcijska kuća onda se i to gleda, ako je, Oluju nad Krajinom radio neko iz Beograda, verovatno bi film potpuno drugačije zvučao, ... a pošto ga je radio čovjek iz Hrvatske ima drugačiju težinu, to mi ima veze sa onim čišćenjem ispred svoga dvorišta pa bi pitao Dinu i Harisa kako oni misle da mi u Sarajevu i Bosni možemo s tim problemom da se nosimo, a još jedno možda pitanje za razmišljanje, šta mislite o tim nekim umjetničkim djelima koja imaju tu neku dualističku, da kažem, mogućnost utjecaja... o Andriću, pa o Njegošu, ne znam, koji su recimo proizveli neke nacionalizme, a s druge strane imaju i umjetničku vrijednost. Bilo je o tome riječi pa možda neka razmišljanja...

Dino Mustafić: Ja ne vidim ništa nacionalističko u djelima Njegoša i Andrića, radi se o političkim konotacijama koje se daju tim piscima i tu ne vidim mnogo prostora za te zapravo fobije koje se iskazuju prema tim piscima. S druge strane, na primjer čak mislim da je Gorski vijenac jedan antiratni komad... S druge strane, kad postaviš ovo pitanje, tu je naravno velika dilema uvijek autora kada, ne postoji naravno, svaki oduzet život, mislim bilo koje stradanje civila je ratni zločin, međutim moram to reći. Tokom ovoga pijeteta koji se događa svakoga 11. jula u Srebrenici, paralelno se organizira u Bratuncu, znači pored Srebrenice, sa strane, sa srpske strane se također organizira nešto što je kao pijetet za poginule vojnike Republike Srpske i civile i tu se navodi neki broj od nekoliko stotina ljudi, koji je vrlo upitan, problematičan ali je taj broj, a ovdje se radi naravno o desetini hiljada, o hiljadama ljudi. Onda tu naravno da postoje razlike, mislim da je relativiziranje zločina ovo što je uradila, što je zapravo izdao... knjigu, u kojoj se kaže da su, ne znam, bosanske trupe armije, upadale u ta sela pa su provocirale, zamislite sad taj termin, provocirale genocid, a pri tome su ti ljudi bili okruženi cijelo vrijeme. Pa normalno da su upadali i da su se branili, da su željeli da dođu do vode, do kruha i tako dalje. Eto, to su stvari koje su onda tendenciozne i namjerne...obrađuje i pokušava se relativizirati broj ubijenih u Srebrenici. Kad se pravi ta vrsta komparacije, ja sam na to, na primjer, vrlo osjetljiv, zato što mislim da tu postoje velike razlike. Znae postoje razlike

između nečega što je logor, što je sistem, što je namjerna deportacija, što je organizirani zločin i postoji nešto što je incidentni zločin, što je nekontrolirano... što su paravojne formacije i tako dalje. I tu postoje sistemi odgovornosti, koordinacije, subordinacije, svi, to pravници bolje znaju nego ja, ali sam mnogo puta bio prisutan zapravo kada se na taj način pokušavalo relativizirati masovni zločin u Bosni i Hercegovini. Ali tu ću sad biti vrlo do kraja jasan i otvoren, masovni zločini u Bosni i Hercegovini su se radili u određenim, dakle na određenim teritorijima, koji su prvenstveno bili sa namjerom potpunog uništenja, genocida jednoga naroda, u ovom slučaju bošnjačkoga naroda.

Ivan Pandža: Umjetnici svih vrsta uvijek su bili specifični, međutim oduvijek je politika njih koristila za svoje ciljeve. I ovo što je gospodin ovdje reko da ako čovjek šuti da to nije zlo, zlo neučinjenog, zločin je isto zločin, znači mi svi znamo raspadom bivše države u svim nastalim državama pobijedile su neke druge partije i stranke, znači da je to bilo zlo što je ta država bila i kakva je bila, znači umjetnici, tu po mom mišljenju, su premalo o tome negativno govorili, zato i danas imamo žal za tom i takvom državom. Znači to je jednostavno normalno, naša bi želja bila da se svako zlo i svaka negativnost, jer umjetnici su za to određeni i drugačije se na vas gleda kad vi reagirate jer tim ćete općim stvarima dat pozitivnije i djelovat ćete da bude bolje svima.

Haris Pašović: Film Grbavica, Jasmile Žbanić, pretpostavljam da su mnogi od vas vidjeli film, govori o možda najtraumatičnijoj temi, a stvarno je velika konkurencija kad su u pitanju traumatične teme u Bosni i Hercegovini, govori o jednoj majci koja je odlučila da rodi dijete, a bila je žrtva silovanja u jednom logoru, film nije rađen prema jednoj posebnoj sudbini, jasno radilo se o mnogim Bošnjakinjama koje su bile silovane, i Hrvatima, u ovim logorima i onda je ona napravila jednu fiktivnu priču. Radi se o tome i bilo je mnogo, ima dece koji su začeti u tim silovanjima i majki koje su odlučile da rode tu decu. I sad je pitanje šta mi tu sada sa tim, šta će društvo sa tim, šta će majka, šta će to dijete, do Jasmilinog filma, izuzev kao politizacija i u okviru nevladinih organizacija, to je bila tabu tema u Bosni i Hercegovini. Bila je tabu tema, između ostalog, što je društvo imalo jedan vrlo loš odnos prema ženama koje su bile žrtve silovanja, što su same žene, u mnogim slučajevima, imale osjećanja straha, krivice, osećanje prljavštine i tako dalje, da sad ne ulazim u čitav taj kompleks tih strašnih osećanja koje jedna takva žrtva ima. Jasmila je napravila film i kao mlada majka i kao mlada žena i kao mlada redateljka ona je postavila najteže pitanje, šta ćemo sad. I u filmu je odgovoreno na to pitanje na jedan veličanstven ljudski način, veoma uverljiv, gdje mi zapravo vidimo da nam umjetnik daje i rešenje. Ne samo da ukazuje na problem, a dalje sam film je imao takav rezultat da je u Bosni jako pospješio donošenje zakona kojim se regulirao status žena koje su bile žrtve silovanja kao žrtava rata, što se do Jasmilinog filma nije dogodilo. Nije samo Jasmilin film, jako su puno na tome radile nevladine organizacije, ali Jasmilin film je bio ona kritična, kritična tačka da se ubrza donošenje tog zakona. Eto, to je recimo jedan primer, jedna izvanredna priča o tome kako umjetničko djelo može da pozitivno deluje u društvu.

Slobodan Šnajder: ...istu temu u Hrvatskoj. 94. godine, to je sad jedan problem malo drugačiji... razvija se iz neke vrste monopola na nesreću, dakle kao da bi Jugoslavija, ta nesretna, morala uz novce, ambasade i zlato, podijeliti i nesreću, pa bi onda ispalo svakome njegova nesreća ili svakome njegov zločin. To je jako loše rečeno za ovu umjetnost. Reći ću vam kako bi bilo, kako bi prošla, kako je prošla ta jedna nesretnica, koja je tema tog sjajnog filma... evo nešto što upućuje na strategiju umjetnika, nekakvu strategiju intelektualnog ranga. Kad su te vijesti došle k nama, u Hrvatsku, došle su ravno, na televiziju koju su onda kontrolirali oni koji je kontroliraju i danas, manje-više... u emisijama pokazana je jedna žena, Bosanka, koja je bila puštena iz logora... silovana... u previsokoj fazi trudnoće i cijeli je prizor sniman skrivenom kamerom, dakle njoj dolazi sestra u Vinogradskoj i kaže, "Želite li vidjeti dijete", i žena krikne, ja govorim o informativnoj emisiji Hrvatske televizije, krikne, "Ne, ne jer ja sam rodila svog killera", nije žena izgledala obrazovano i da zna strane jezike nego je možda gledala CNN, u komentaru Hrvatske televizije, dolje piše, "Nije znala da je rodila djevojčicu". I tad sam ja pomislio, za Božje ime, kraj stoljeća, što još čovjek čovjeku može ili treba napraviti da se pokrenemo, da nešto kao umjetnici napravimo? Ali gledajte, nakon te vijesti dogodila se promjena *paterna* rata u Bosni i Hercegovini, mi Hrvati, i Bošnjaci smo odjedanput bili treća strana u sukobu dvije strane i od tog momenta do danas, uz rijetke iznimke, nevladinih organizacija i nekih specijalističkih stručnjaka koji znaju, stručnjakinja, za posebne terapijske postupke, taj problem je manje-više nestao. On je iz službenih hrvatskih vijesti nestao, zašto, jer ga država više nije mogla upotrijebiti u propagandne svrhe, to radi država činjenicama. Umjetnička činjenica je nešto posve drugo, dakle ja sam u tom momentu bio vrlo bijesan što za umjetnost ne vrijedi ništa, svi smo mi pomalo bijesni, onda sam razvijao svoje postupke i iz toga je nastala drama "Zmijin svlak" koja je igrala posvuda i koju se moglo vidjeti. Hvala lijepa.

Drugi dan, osma sesija: Analiza praksi suočavanja s prošlošću u zakonodavnim tijelima

Uvodničar i uvodničarke:

Milorad Pupovac, Hrvatski sabor

Vesna Pusić, Hrvatski sabor

Gordana Sobol, Hrvatski sabor

Moderator: **Srđan Dvornik**, Izvršni direktor Hrvatskog helsinškog odbora

Srđan Dvornik: Na sesiji Analiza praksi suočavanja s prošlošću govorit će Gordana Sobol, Vesna Pusić i Milorad Pupovac. Bili su najavljeni i Vesna Škare Ožbolt, predsjednica DC-a koja se ispričala zbog bolesti i Krešimir Čosić, zastupnik HDZ-a u Hrvatskom saboru. Premda smo možda, za nečiji ukus, prešli u mnogo suhoparniji žanr od onoga u kojem smo do sada bili, premda u politici ima malo umjetničkoga, vjerujem da neće biti manje intrigantno. Rado, zašto je ova tema ovdje i zašto je važna moglo se implicite sasvim dobro

vidjeti, čak rukom popipati, u ovih dan i pol, gdje se vidjelo da je nastojanje da se nađe pravi pristup činjenicama, i napose da se dopusti da na neki način da dođu do riječi i dođu u fokus zločini i ona njihova najnesretnija strana, to jeste žrtve, ali naravno isto tako i počinitelji, vidjelo se da su svi ti napori pod strahovito snažnim pritiskom jednoga drugoga rakursa gledanja, za koji ne postoje samo žrtve i počinitelji, nalogodavci, modusi operandi i tako dalje, nego postoji veoma snažna kolektivna dimenzija koja jakim pritiskom naliježe na nastojanje da se razjasne zločini, naime da se stalno, opetovano i pogotovo zapravo upravo iz perspektive sudionika i sudionica iz Hrvatske, postavlja pitanje kako u tom razračunavanju, u tom analiziranju, u tom pokušaju suočavanja s činjenicom, kako prolaze kolektivi definirani nacionalno u etničkom smislu. Prema tome jedna, doduše dosta sirova, dosta neartikulirana ali izrazita politička dimenzija je cijelo vrijeme prisutna u biti. Pa sada da onda vidimo kako prominentni akteri i akterice političkog života, barem u zemlji domaćinu, upoznati dobrog i zahtjevnog iskustva radom parlamenta koji su, moraju imati važnu ulogu u tom suočavanju s prošlošću, kako oni vide ono što u parlamentu može biti učinjeno, što su njihove stranke, ali i drugi važni akteri učinili. Prvome ću riječ dati gospodinu Miloradu Pupovcu koji zbog, jednog sasvim akutnog, tekućega, parlamentarnog posla neće moći do kraja ostati s nama.

Milorad Pupovac: Biti u Saboru ponekad je zahtjevno jer morate izgubiti štošta što inače ne biste trebali izgubiti. Tako sam i ja u ova dva dana izgubio štošta što nisam mogao čuti, ali smatrao sam da barem onoliko koliko mi mogućnosti dopuštaju trebam podijeliti s vama. Moje iskustvo zastupnika govori o sljedeće tri važne stvari koje mi kao članovi zakonodavnoga tijela možemo učiniti. Prva stvar je sasvim sigurno zaštita onih zakona, uključujući i Ustavni zakon o suradnji s Haškim sudom koji mi kao zastupnici trebamo moći zaštititi, obraniti, u onim elementima u kojem je on sastavni dio našeg unutrašnjeg i međunarodnoga, unutrašnjeg zakonodavstva i međunarodnih obaveza. Kao što vjerojatno znate, to nije uvijek bilo jednostavno jer osporavanja toga zakona od prvog momenta pa sve do danas su konstanta s kojom se suočava Hrvatski sabor, s kojom se suočavaju političke stranke, s kojom se suočavaju zastupnici u Hrvatskom saboru. Ponekad može izgledati da način na koji to čine zastupnici čine kada je u pitanju održavanje važenja toga zakona u pravnom sistemu Republike Hrvatske i međunarodnim obavezama Hrvatske nisu dovoljno čvrste i jasne, ali to jeste dio doista važnih obaveza ljudi koji sjede u Saboru. Ponekad to ljudi čine eksplicitnije, ponekad manje eksplicitno, ali u većini koja postoji u Saboru taj zakon ima čvrstu podršku, kao i oni zakoni koji su u vezi sa njim i bez te vrste podrške, bez te vrste sabora većine zastupnika kako u ovom tako i u prethodnim mandatima, sasvim je sigurno da bi bavljenje ovim poslom zbog kojega se ovoliki broj vas skupio jučer i danas ovdje bilo mnogo, mnogo teže, čak možda u nekim elementima i nemoguće. Drugu stvar koju mi zastupnici u vezi s ovom materijom sasvim sigurno činimo ili trebamo činiti, gotovo, ako ne na svakoj sjednici, onda u dobrom dijelu naših mandata, jeste naravno pitanje toga da li naše sudske instance mogu vjerodostojno obavljati poslove u vezi sa procesuiranjem ratnog zločina i sa suradnjom sa sudom u Haagu i sa suradnjom sa sudovima u regiji onedavno, od kada su potpisani ugovori o toj vrsti suradnje. Sasvim je sigurno da pogreške u pogledu izbora ljudi koji predstavljaju, bilo elemente sudske vlasti, bilo elemente

izvršne vlasti, recimo policije, recimo državnog odvjetništva, recimo nekih drugih sudskih instanci, mogu značajno utjecati na to da li ćemo se u ovoj materiji doista osposobiti za to da slučajeve sankcioniranja ratnih zločina, mi kao država i naše sudske instance, doista mogu i učiniti i obaviti. Vjerojatno većini od vas u ušima zvoni izjava jednog predsjednika Vrhovnoga suda, koji je danas član Ustavnoga suda, koji je govorio da se zločin u ratu, domovinskom, obrambenom, ne može počinuti. Sasvim je sigurno da je jedan broj, a onda i dobar broj, a onda i većina zastupnika u Saboru osvijestila da takva rečenica od strane ljudi koji obnašaju tu vrstu pozicije, zaštitnika zakonitosti u državi, je apsolutno obeshrabrujuća kada je u pitanju mogućnost sankcioniranja za ratne zločine. I u tom smislu je uloga nas kao zastupnika, praktički od momenta kada se donose odluke o biranju pojedinih visokih dužnosnika, kao što je recimo Državni odvjetnik, do toga da gledamo da li ćemo prihvatiti izvještaje bilo Državnog odvjetništva ili nekih drugih institucija koje su pod neposrednom izborom i ingerencijom Sabora, od iznimne važnosti. I na kraju, treća stvar je najbliža onome čime se bavi većina ovdje prisutnih, a to je javno tematiziranje problematike ratnih zločina, slučajeva ratnih zločina, ono u čemu prednjače mnogi predstavnici nevladinih organizacija i mnogi predstavnici medija, a sasvim je sigurno da zastupnici, pripadnici pojedinih političkih stranaka i pojedinih političkih grupacija i sami trebaju ili moraju doprinositi otvaranju takvih slučajeva, neovisno o tome da li se radilo o ljudima koji su daleko od Sabora ili možda o ljudima koji su baš u Saboru, kao što smo nedavno imali slučaj kada smo i mi kao zastupnici bili na kušnji, da li smo se doista bili u stanju suočiti sami sa sobom, s vlastitom odgovornošću kada smo i sami u pitanju. I ta vrsta sposobnosti i ta vrsta izazova, naravno, pratit će nas i ubuduće neovisno o tome s kim surađivali u materiji ili odgovornosti slučajeva ratnih zločina. Neki od nas, a klub kojem pripadam odnosno stranka kojoj pripadam, zbog više razloga, ima obavezu da otvara pitanja neistraženih slučajeva ratnih zločina kao što su ratni zločini počinjeni prema pripadnicima srpske zajednice, posebno civilima, na području koje je bilo pod kontrolom Vlade tijekom cijelog rata ili nakon što je rat završio. I naravno da ćemo to činiti i ubuduće. I naravno da je to naša ustavna obaveza. Ukoliko ustavnu obavezu razumijemo kao patriotsku obavezu, onda ću reći to je naša i patriotska obaveza. Kao što je to ovdje jučer učinio Predsjednik Republike i na nizu drugih mjesta to čini, tako mi se čini da bi i zastupnici u Saboru trebali još i više činiti to da otvaraju prostor slobode, diskusije o tome da li su se zločini počinili i ako su se zločini počinili da budu predmet javnoga interesa, javne istrage, a onda naravno ukoliko za to ima potrebnih dokaza i adekvatnih sudskih procesa. Sasvim je sigurno da bi bez toga u Hrvatskoj zastupnička politička kultura bila definitivno manjkava. Ja vjerujem u tu vrstu zastupničke političke kulture i spreman sam naravno raditi dalje na njoj jer čini mi se da ima još mnogo posla koji u tom pogledu tek treba obaviti. Ima jedno područje koje možda nije direktno vezano uz sam proces sankcioniranja za ratne zločine, ali jeste možda uz temu koju u širem smislu ovdje, koja je naslovljena ova konferencija, a to je pitanje političke dimenzije, političkoga konteksta unutar kojega su se zločini dogodili. I odgovornosti toga političkoga procesa i političkih aktera unutar kojega su se ti zločini dogodili. To vjerojatno neće ostati u naslijeđu ni sucima, to vjerojatno neće ostati u naslijeđu policajcima, to vjerojatno neće ostati u naslijeđu čak ni nevladinim organizacijama i novinarima, ali će ostati generacijama možda sadašnjih, možda budućih saborskih zastupnika Hrvatskoga sabora. I naravno, ljudima

koji će se time baviti kao znanstvenici od kojih su neki već u tom pogledu počeli raditi svoj posao. A neke od njih ovdje zbog toga posebno pozdravljam. Hvala vam.

Srđan Dvornik: Hvala, sljedeća govornica biti će Gordana Sobol, zastupnica SDP-a u Hrvatskom saboru.

Gordana Sobol: Dobro, evo. Ja vas najsrdačnije pozdravljam, sve sudionike i sve sudionice ove regionalne konferencije i želim zahvaliti organizatorima koji su mi dali mogućnost da na ovakvoj konferenciji prvi put ustvari sudjelujem. Dozvolit ćete mi također da, ustvari u jednom ovom kraćem obraćanju, u jednom dijelu kad sam razmišljala o čemu ustvari da vam ja danas govorim, a razmišljala sam između ostalog zbog toga što sam mislila da će nas biti malo više ovdje ispred hrvatskog parlamenta, dakle, odlučila sam najprije reći nekoliko svojih vlastitih promišljanja, kako ja gledam i što mislim o ulozi Sabora, odnosno parlamenata, kad je u pitanju tema ove dvodnevne konferencije. Ali onda u onom drugom dijelu nadam se da mi nećete zamjeriti, ja ću progovoriti kao predsjednica odbora za ravnopravnost spolova Hrvatskog sabora i pokušati nakon ova dva dana ukazati i na jednu žensku dimenziju u svim ovim pričama. Dakle, negdje u pauzi sam razgovarala s nekim prisutnim ženama koje znam već više godina, iz moje suradnje kao političarke i saborske zastupnice s njima kao ženama iz nevladinih organizacija, i tada sam u jednom času rekla meni je ovo drugi mandat u parlamentu. Prvi put sam bila izabrana 2000. godine, a drugi put dakle krajem dvije 2003. godine i negdje, moramo onako iskreno reći, da sam doživjela jedan lagani, da tako nazovem, jedan civilizacijski šok kada je krenuo jedan dio rasprava po različitim pitanjima u Hrvatskom saboru. I negdje mi se čini da je ova konferencija možda mjesto da tako nešto kažem, jer definitivno i sad nakon ovih nekoliko godina ja mislim i uvjeren sam da je, ne svi, ali jedan dio onih koji sjede u Hrvatskom saboru apsolutno opterećen različitim predrasudama, opterećen netolerancijom, opterećen različitim tradicijama i mitovima o kojima se ova dva dana ovdje govorilo, i to kada su u pitanju različite teme. Možda zbog toga onda i svaka rasprava koja se u parlamentu događa, pa između ostalog, kad su u pitanju teme koje se tiču utvrđivanja istine o ratnim zločinima i sukobima, ostavlja ustvari jedan dosta, čini mi se, mučan dojam u javnosti, ali vjerujte, barem kad sam ja u pitanju i kod nas saborskih zastupnica i zastupnica, pa ja bih rekla jedna dobra doza frustriranosti zbog onoga što se ponekad čuje u Hrvatskom parlamentu. No u konačnici to i nije loše jer mislim da je i to jedan od načina da međusobno razgovaramo, da kroz nekakve konfliktne i incidentne situacije pokušamo u konačnici donijeti odluke koje će prvenstveno biti dobre za sve građane Hrvatske, a ne samo, i ne samo za neke. Slažem se s kolegom Pupovcem, on je na žalost morao otići, kada je govorio o nečemu s čime se Hrvatska susreće kada su u pitanju zakoni, kada su u pitanju odluke koje se donose i kada je u pitanju primjena tih donesenih zakona, odluka, propisa pa je zgodno ustvari došla ova jedna razglednica koju sam tamo našla na ulazu u dvoranu koja kaže: Pravo je kad se napiše zakon, pa se onda po njemu sudi. Pravda je kad se zakon primijeni, pa poslije budu zadovoljni ljudi. U ovom drugom dijelu, dakle u primjeni zakona i u tom na neki način izazivanju, postizanju zadovoljstva ljudi mislim da smo i u Hrvatskoj još uvijek daleko od ostvarenja. Ja se slažem s onim što piše na webstranicama Documente i na što je Documenta upozoravala i

prilikom pojedinih rasprava u Hrvatskom saboru, o tome što je ustvari uloga Sabora, što je ustvari uloga parlamenta. Svakako jest da je prvenstveno uloga parlamenta kada je u pitanju ova tema da pridonosi procesu suočavanja s prošlošću nedvosmislenim iskazivanjem političke i stvarne volje za utvrđivanjem svih činjenica, posebice podataka o svim žrtvama i stradalnicima, i to prvenstveno i kroz zakonske akte kojima će se regulirati područje dokumentiranja, ali i onaj drugi dio koji nam je izuzetno bitan jer Saboru prije svega i donosi proračune, a to je i financiranje dodatnih istraživanja jer se bojim da je jedan dobar dio od toga prepušten, ipak barem za sada, samo civilnom društvu. Ono što također smatram izuzetno bitnim, a to mi je kad idem na određene skupove u ovoj regiji, a idem po različitim pitanjima, i kad su u pitanju različiti organizatori, uvijek mi je ustvari žao što na tim skupovima susrećem premalo nas parlamentaraca. Parlamentaraca iz ove regije, iz Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Srbije, Crne Gore, Kosova, Makedonije i tako dalje. Iz ove se regije premalo na tim skupovima susreću parlamentarci. A upravo iz razloga koje sam malo prije izrekla, mislim da su nam ti susreti i nama koji radimo u pojedinim parlamentima izuzetno bitni jer i to je dio, svi ti skupovi i razgovori, susreti, razmjena mišljenja o različitim temama u biti su, po meni, također jedan dio toga naše vlastitog suočavanja s prošlostima. Dozvolite mi sada da u jednom kraćem dijelu progovorim o onome što sam rekla da želim progovoriti s obzirom da sam u biti također već u drugom mandatu i predsjednica Odbora za ravnopravnost spolova Hrvatskog sabora. U tom smislu kao parlamentarka također regionalno surađujem s nizom žena od kojih jedan dio vidim i ovdje u ovoj dvorani ova dva dana što mi je izuzetno drago. Pišući o knjizi "Lica društva, likovi države" autorice Rane Senković, Snježana Klopotan je između ostalog napisala: "U jednom od najdražih motiva političke propagande instrumentalizacije žena i djece u ratu autorica prepoznaje rodne stereotipe majčinstva, milosrđa, ženske strpljivosti kao ključne odrednice koje daju legitimitet ženskom upletanju u rat. Hrvatski mediji oslikali su ženu kao neosobu, izvanvremensku majku, sveticu, suprugu ili zaručnicu. Onda kad nije odsutna ili trivijalizirana, uloga žene u medijima je pozadinska i pacifistička, postavljena u tradiciju koja podrazumijeva žensku miroljubivost i pasivnost. Službena povijest rata briše individualni identitet žene i veže ju uz pravog muškarca". Povodom desetogodišnjice rada Centra za žene žrtva rata, danas centar Rosa, održana je u svibnju 2003. godine konferencija pod nazivom "Žene obnavljaju sjećanja". U zborniku koji je tom prigodom izdan između ostalog stoji zapisano: "Smatramo da su žene u ovom ratu osim jedne od najbrutalnijih vidova nasilja ratnom zločinu silovanja bile izložene i mnogim drugim stravičnim iskustvima razaranja vlastitog fizičkog, psihičkog i egzistencijalnog integriteta. Žene jesu potencirane žrtve ratnog nasilja najprije zato što su Hrvatice, muslimanke ili Srkinje, ali svaka od njih je u prvom redu individualno ljudsko biće kojemu treba pružiti primjerenu podršku i pomoć". Ovo je inače citat iz pisma namjere koje je još u prosincu '92. godine upućen tadašnjoj Vladi Republike Hrvatske, ali i kompletnoj domaćoj i svjetskoj javnosti. Žene su bile žrtve etničkih konflikata, ali su također igrale i aktivnu ulogu u suprotstavljanju ratovima i nacionalizmima. Međutim, čini mi se da je to netko s ovog prethodnog panela, odnosno iz rasprave iz panela rekao, neposredno nakon ratova ta stradanja žena i seksualno ratno nasilje nad njima nestali su iz javne memorije. Pa iako je mir danas na cijeni, iz kolektivne memorije kao da se ustvari briše suprotstavljanje žena oružanim sukobima i

nacionalizmima. Što se konkretno Hrvatske tiče, kad sam se pripremala za današnji skup, pokušala sam ja sa svojim suradnicama pronaći što više relevantnih podataka o ženama, o njihovim stradanjima, o tome što su doživljavale, o nekakvim statističkim podacima koje bismo mogle koristiti u pripremi za ovaj skup. Pa onda sam se nakon svega kad sam pokušala doći do podataka, naravno pitala zašto ustvari zaboravljamo govoriti o njima kao zasebnoj kategoriji, zašto ih zaboravljamo prepoznavati u službenim statistikama, imamo li mi u Hrvatskoj relevantne pokazatelje o ženama, izbjeglicama, prognanicama. Devedeset i četvrte godine u onom istom Centru za žene žrtve rata je zapisano da žene nisu sudjelovale u donošenju političkih i vojnih odluka koje su dovele do ratova u području bivše Jugoslavije, ali su žene i njihova djeca najveće civilne žrtve tih ratova. Hrvatska je među prvima ustvari u zemljama bivše Jugoslavije negdje 2001. godine donijela nešto što se naziva Nacionalna politika za promicanje ravnopravnosti spolova u kojem je bilo jedno posebno područje, veliko poglavlje koje se zvalo Žene i oružani sukobi. I sve ono što je unutar tog poglavlja te 2001. godine bilo zapisano da će na razini države učiniti u skladu s CEDAW konvencijom i s Rezolucijom Vijeća sigurnosti 1325 na žalost do donošenja nove Nacionalne politike prošle godine nije ništa učinjeno. Mi nemamo do danas istraživanja, mi nemamo službenih statistika, mi nemamo posebnih programa i mjera koje bi bile upućene upravo prema toj populaciji. Mi danas još uvijek nemamo niti službeni prijevod niti CEDAW konvencije niti Rezolucije Vijeća sigurnosti 1325. Nema službenog prijevoda na hrvatski jezik, a da onda ne kažem da hrvatska javnost s odrednicama ovih dokumenata apsolutno nije upoznata. U populaciji sudionika rata, stradalnika, izbjeglica, povratnika, specifični interesi i potrebe žena uopće nisu prepoznati. Težište je isključivo na vojnim sudionicima rata koji su time postali značajna segment rada Ministarstva obitelji i međugeneracijske solidarnosti i branitelja. Posljedice takvog poricanja po mom dubokom uvjerenju su višestruke i opasne. Ne postoje posebni programi niti briga za žene žrtve ratnog nasilja, izbjeglice, povratnice. Ne postoje istraživanja, ne postoji proširena svijest o povezanosti militarizma, nacionalizma i rodne problematike. Ne postoji svijest o povezanosti porasta nasilja i ratnih posljedica. Žene nakon ratova nisu niti na ovim prostorima uključene u mirovne pregovore, u državne inicijative i aktivnosti oko normalizacije stanja u regiji niti u mirovne procese, iako su davno bile nositeljice mirovnih inicijativa i dijaloga. Mi smo u Hrvatskoj i ujesen 2006. godine ponovno u novoj Nacionalnoj politici za promicanje ravnopravnosti spolova zacrtali gotovo iste mjere i zadaće koje smo imali zacrtane i 2001. godine. Ako se na razini države, parlamenta i Vlade budemo na isti način prema ovom pitanju odnosili kao što smo se odnosili do jučer, onda se bojim da niti ono što je zacrtano da negdje do 2008. godine završimo sva istraživanja, odnosno do 2010. godine, apsolutno neće biti moguće ostvariti. Evo, ja sam se dakle odlučila na ovaj način obratiti ovome skupu. Nadam se da nisam iskočila iz onoga što je ova dva dana bilo ovdje govoreno, ali upravo zbog velikog broja žena koje su i danas ovdje, koje ja osobno susrećem, s kojima sam surađivala, surađujem i nadam se ubuduće surađivati, imala sam potrebu da upravo na ovaj način istupim. Zahvaljujem.

Srđan Dvornik: Hvala, sad bih želio najaviti Vesnu Pusić, zastupnicu HNS-a, predsjednicu HNS-a.

Vesna Pusić: Hvala. Postoji velik broj zakona i drugih dokumenata koje je donio hrvatski parlament koji u sebi sadrže i elemente suočavanja s prošlošću. Međutim, neki od njih direktno, u cijelosti ili većim svojim dijelom se odnose na suočavanje s prošlošću, odnosno iz njih se neposredno mogu iščitati stavovi prema prošlosti i prema posljedicama te prošlosti. Drugim riječima, parlament je donio cijeli niz odluka, zakona, zaključaka dokumenata o kojima se glasalo iz kojih se može iščitati stav parlamenta prema pojedinim naslijeđima ili pojedinim događanjima u prošlosti i njihovim posljedicama. Ja ću ovdje pokušati iznijeti jedan metodološki prijedlog, da tako kažem. Probat ću klasificirati ili predložiti jednu klasifikaciju parlamentarnih odluka, zakona i drugih dokumenata u nekoliko kategorija, koji ocrtavaju odnos parlamenta prema prošlosti. I nešto ću reći o sadržaju svake od tih kategorija, dakle koji tip zakonodavstva ili drugih dokumenata koji su u Saboru doneseni spada u svaku od tih kategorija i ilustrira tu kategoriju. Nužno su, naravno, taj pregled zakona i odluka u svakoj od kategorija samo ilustracija, a ne potpuni pregled svega što je parlament donio i što bi u tu kategoriju moglo pripadati. Jednom sustavnijom analizom bi se moglo sigurno naći za svaku od tih kategorija dodatnih zakona koji su doneseni i odnose se na tu temu. Međutim, mislim da ćete moći vidjeti u čemu je ideja iz ovog prijedloga koji ću ovdje prezentirati. Čini mi se da se odnos prema prošlosti, prema prošlosti u ovom slučaju mislim, pogotovo kad se o parlamentu radi, prema prošlosti koja ima direktne političke reprekusije. Jer sve ono što se u parlamentu odlučuje, donosi, raspravlja, izglasava ima faktički direktne političke reprekusije. To nije suočavanje s prošlošću institutima u pisanju povijesnih knjiga, nego u zakonodavstvu ili odlukama zakonodavnog tijela. Dakle, po samoj prirodi mjesta na kojem se o tome odlučuje, to jeste politički. Te teme o kojima se u parlamentu raspravljalo i odlučivalo ja sam podijelila na tu u odnosu na politički relevantnoj prošlosti, u ovom tehničkom smislu relevantnim, u pet kategorija. Prva kategorija... Prvo ću iznijeti svih pet kategorija pa ću o svakoj nešto reći. Prva kategorija je Domovinski rat. Dakle, različita vrsta odlučivanja u parlamentu koja se odnosi na Domovinski rat i stav prema Domovinskom ratu. Druga kategorija je Međunarodni tribunal u Haagu, dakle sud za ratne zločine učinjene za vrijeme rata na teritoriju bivše Jugoslavije u Haagu ili ICTY, i ratni zločini. Zakonodavstvo i odluke koje su u parlamentu donesene vezane na ICTY i ratne zločine imaju, a to ću ilustrirati kad budem nešto o tome govorila, imaju funkciju, po mom mišljenju, stabiliziranja institucija, odnosno stabilizacije, normalizacije države. Treća kategorija zakonodavstva su sve što se odnosi na status izbjeglica i prognanika, povratak, nacionalne manjine, dakle na različite aspekte socijalne reintegracije, i ta vrsta zakonodavstva, po mom mišljenju, ima za funkciju normalizaciju i stabilizaciju društva za razliku od one prethodne koja se odnosi prije na stabilizaciju institucija. Dakle, na stabilizaciju države. Četvrta kategorija je zakonodavstvo koje se odnosi na odnos prema bivšoj jugoslavenskoj državi. Ta vrsta zakonodavstva, a mislim da se to vidi i kad se pogleda o kojim zakonima se radi, je jedan pokušaj definiranja diskontinuiteta. Dakle, definiranja razgraničavanja od jugoslavenske države, i distanciranja od jugoslavenske države. I, konačno, peta kategorija zakonodavstva je odnos prema stečenim pojedinačnim pravima proizašlim iz radnog odnosa za državljane Republike Hrvatske koji su prije '92. radili u drugim dijelovima tadašnje Jugoslavije, izvan Republike Hrvatske. To je element kontinuiteta, dakle u prepoznavanju ili neprepoznavanju prava proizašlih iz radnih odnosa, mirovina,

zdravstvene zaštite i tako dalje, za ljude koji su postali ili jesu državljani Hrvatske, a prije toga su radili izvan Hrvatske. Ta vrsta zakonodavstva u sebi sa sobom nosi elemente kontinuiteta. Prva kategorija Domovinski rat. Da kratko ilustriram nekoliko dokumenata koje je parlament donio, a odnose se na kategoriju profiliranje stava prema Domovinskom ratu. Prvi je poznata Deklaracija o Domovinskom ratu. Ja ću kod nekih dokumenata navesti i datume jer smatram da su datumi također vrlo zanimljivi. Iz datuma se može iščitati, da kažem, ne mogu se pametnijeg izraza sjetiti, ali mogu se iščitati različite vrste nelagoda pojedinih parlamentarnih većina u različitim razdobljima koja proizlaze iz potrebe da se dokaže vlastiti kredibilitet u jednoj od dimenzija: domoljublju, evropskosti, sve zbog čega su neki sumnjivi pokušavaju u trenutku svog mandata i parlamentarne većine nadoknaditi i podcrtati. Dakle, Deklaracija o Domovinskom ratu donesena 13. 10. 2000. za vrijeme koalicijske vlasti za one koji nisu iz Hrvatske. Drugi dokument, zaključak zastupničkog doma Hrvatskog sabora kojim se potvrđuju stavovi izneseni u Deklaraciji o Domovinskom ratu. Dakle, to su poseban zaključak koji je donesen 16. 2. 2001. kojim se *de facto* potvrđuju stavovi koji su izrečeni u Deklaraciji 13. 10. 2000. E sad, ako samo malo povijesno se sjetite i pogledate o čemu se radi, *de facto* taj je zaključak neka vrsta pokušaja smirivanja situacije u tom trenutku, u času kad se taj zaključak izglasava u Saboru, na Markovom trgu ispred Sabora su demonstracije „Svi smo mi Mirko Norac“. I sad se Sabor brani od toga donoseći zaključak kojim potvrđuje nešto što je šest mjeseci ranije izglasao u obliku Deklaracije o Domovinskom ratu. Ovi dokumenti se, ja bih rekla, kreću negdje između ili su pokušaj raščišćavanja odnosa između mita i stvarnosti. I kreću se između mita i stvarnosti. Naime, sama Deklaracija o Domovinskom ratu bez obzira na sadržaj, poznato je da smo tu imali različita mišljenja, sama činjenica da se u parlamentu izglasava dokument, dakle većinom glasova, pod pretpostavkom većine glasova, izglasava dokument kojim se utvrđuje povijesna istina, što naravno nije pitanje niti većine ruku niti bilo kakve većine. Povijesne istine se ne mogu izglasavati u zakonodavnom tijelu, ne mogu prolaziti ni većinom, ni manjinom ni na koji drugi način. Povijesne istine se vjerojatno utvrđuju dugotrajnim procesima, argumentacijom iz vremena događanja o kojem se govori, ali sigurno ne izglasavanjem, dakle, parlamentarnom većinom. Međutim, u ovom konkretnom slučaju radi se o izglasavanju parlamenta jednog dokumenta kojim se hoće, ovo je sada sasvim moja interpretacija, kojim parlamentarna većina koja se smatra osumnjičenom i koja je pod velikim pritiskom tada vrlo snažno mobilizirane desnice koja je na ulici u tom trenutku pokušava se iskazati i steći ili demonstrirati svoj legitimitet i u ovoj dimenziji. Dakle, u dimenziji odnosa prema Domovinskom ratu i izglasava jedan dokument koji u velikoj mjeri zapravo nije primjeren za izglasavanje u parlamentu. To je svakako i pitanje političke borbe za vjerodostojnost i vjerodostojnosti. I naravno, pitanje političke borbe u tom trenutku za kontrolu agende, za kontrolu političke agende. Što je na dnevnom redu? Koje teme su na dnevnom redu? Dakle, kroz to se vrlo dobro može vidjeti ta borba za kontrolu političke agende koja je naravno u parlamentu bitna stvar, pa onda i za definiranje kriterija državotvornosti, što znači državotvornost. U ovu kategoriju Domovinski rat svrstala sam i zakonodavstvo koje se odnosi na kriterije za dobivanje statusa branitelja. Dakle, svi kriteriji za dobivanje statusa branitelja su, po mom mišljenju, isto i zakonodavstvo vezano na to u ovoj kategoriji Domovinski rat. I kojim se definiraju prava branitelja. Po tim

kriterijima mi danas u Hrvatskoj imamo oko šesto tisuća ljudi s tim statusom. To naravno svi znaju, a naročito branitelji, da nije realno. Ali to nisu oni krivi. To zapravo također odražava jedno razdoblje u političkom sazrijevanju parlamenta kao institucije, ja bih rekla. Ovo zakonodavstvo koje se odnosi na branitelje djelomično spada u ovu kategoriju, a djelomično u onu kategoriju broj tri – normalizacije, stabilizacije društva, jer naravno ima veze i s reintegracijom. No mislim da je ovaj aspekt naročito zanimljiv, tog zakonodavstva koji se odnosi na kriterije i toga tko je branitelj i koja prava mu ili joj pripadaju. U ovu kategoriju spada i zakonodavstvo vezano za prava radnika Hrvatskog vijeća obrane, dakle HVO-a, i takozvane Hrvatske Republike Herceg Bosne u vrijeme kad je ona egzistirala. To zakonodavstvo, ja bih rekla, proizlazi iz neke vrste ispunjavanja političkih obećanja iz vremena rata, implicitno preuzimanje odgovornosti za avanturu u Bosni i Hercegovini, usporediti s deklaracijom to se naravno očito tu može vidjeti. I sudjeluje, ja bih rekla, istovremeno i u podržavanju i u razgradnji tog mita. U ovu kategoriju stavila bih zakonodavstvo kojim se regulira državljanstvo, dakle Zakon o državljanstvu, gdje se regulira i način dobivanja hrvatskog državljanstva naročito za građane Bosne i Hercegovine, odnosno Hrvate iz Bosne i Hercegovine. To također, po mom mišljenju, direktno spada u ovu kategoriju odnosa prema Domovinskom ratu zbog toga što su na neki način upravo Hrvati iz Bosne i Hercegovine, kao uostalom većina naroda na ovom području, ali žrtva jedne velike prevare i velike obmane, mobilizirani velikim obećanjima u trenutku ratnih sukoba i više-manje ovo su oblici kompenzacije za ono što im je obećano, a nije se dogodilo i nije ispunjeno. U ovu kategoriju, po mom mišljenju, spada i zakonodavstvo kojim se reguliraju izbori, naročito onaj dio zakonodavstva kojim se regulira pravo glasa dijaspore koje se u ogromnoj većini odnosi na ponovno Hrvate iz Bosne i Hercegovine. Druga kategorija, zakonodavstvo koje se odnosi na ICTY i na ratne zločine. Dakle, pokušaj stabilizacije i normalizacije države. Evo, sad ću odmah. Tu ću spomenuti četiri zakona, a onda ću završiti pa onda možda možemo u raspravi nešto reći. Dakle, zakonodavstvo koje se odnosi na ICTY i ratne zločine počinje sa zaključkom i zahtjevom Vlade Republike Hrvatske međunarodnoj zajednici za uspostavljanje međunarodnog stalnog suda za ratne zločine koji je donesen 22. 11. 1991. Dakle, hrvatska Vlada svojim zaključkom, koji je onda potvrđen u parlamentu i objavljen u Narodnim novinama, 22. 11. '91. traži da se osnuje međunarodni sud za kažnjavanje ratnih zločina. Drugi zakon, naravno, svima poznati Ustavni zakon o suradnji Republike Hrvatske s Međunarodnim kaznenim sudom u Haagu donesen 19. 4. 1996. To je taj prvi korak u stabiliziranju države i pravosuđa. Pokušaj da se neke od politički ekstremno osjetljivih tema u trenutku slabosti vlastitih pravosudnih institucija izvade izvan neposredne situacije, dakle izvan države. Treći dokument je Rezolucija o suradnji s Međunarodnim ratnim sudom u Haagu donesena 5. 3. '99. u izbornoj godini koja je korak natrag, uopće različite vrste deklaracije i rezolucije su jedan zanimljiv fenomen u parlamentarnoj aktivnosti. Ona je pokušaj mobilizacije desnice pred izbore s vrlo snažnim izrazima i riječima unutra, ali bez zapravo pravih pravnih posljedica. Ona je istovremeno i rezultat, ja bih rekla, spoznaje javnosti da se ICTY odnosi i na nas. Dakle, da ICTY odnosi i na Hrvate iz Hrvatske. I konačno, četvrti dokument Deklaracija o suradnji s Međunarodnim sudom u Den Haagu. Tako se zove. Donesena je 14. 4. 2000. godine. Ona, po mom mišljenju, u prvom redu reflektira strah koalicijske vlade, dakle naše, od organizirane desnice i problem uručivanja onih

prvih dramatičnih optužnica nakon dolaska koalicijske vlade na vlast uručivanje optužnica optuženima. Od problema suočavanja s tim zadaćama ili problem suočavanja s tim zadaćama je rezultirao ovom deklaracijom koja ponovno nema pravnih nikakvih konzekvencija ozbiljnih ako se analizira, nego je neka vrsta verbalnog svrstavanja, da tako kažem, na jednu stranu. Evo, to su ilustracije za dokumente izglasane u parlamentu za ove dvije kategorije, ja ih imam i za ostale tri, ali obzirom da sam uzela već dosta vremena, onda ću se ovdje zaustaviti pa mogu nešto reći u raspravi. Hvala lijepa.

Srdan Dvornik: Hvala. Sada imamo pred sobom tri izlaganja o tome što je najviše zakonodavno tijelo moglo učiniti i što je učinilo, što bi trebalo učiniti, vidimo više dimenzija. Zakonodavno tijelo ne donosi samo zakonodavne akte, nego također i dokumente koji imaju političko deklaratorno značenje i simboličko značenje koje, kako je bilo rečeno, također potvrđuju slobodu javnog govora. Vi znadete ako ste gledali program skupa da su organizatori predvidjeli širu lepezu u smislu političko-partijskog pluralizma, koja naravno nikako ne bi mogla obuhvatiti cjelokupnu lepezu onoga što je na hrvatskoj stranačkoj političkoj sceni prisutno, ali dvoje najavljenih sudionika ovdje nisu mogli biti. To sam trebao doduše reći na početku, ali primijetili ste to i bez mene. Sada je prostor otvoren za diskusiju, međutim kako nije fer donositi ili mijenjati pravila kad igra počne, budući da smo jako u zakašnjenju iza programa, striktno ću se držati toga da sve intervencije, bilo pitanja, komentari, ne prelaze tri minute, da prednost imaju koji nisu već govorili i da ostavimo i vrijeme barem preostalim dvjema uvodničarkama da na ono što bude rečeno i odgovore i da se za sve to skupa imamo 33 minute, tj. do 16.30. Ovo samovoljno određujem bez konzultacije s organizatorom, ali jednostavno mislim da je to negdje u granicama realnosti i fer odnosa da se ipak ima i prostora za diskusiju. Izvolite, molim lijepo. Tko se javlja za riječ?

Saša Kosanović: Nekoliko pitanja, zanima me zašto je stranka SDP glasala da se Vice Vukovljević, ustavni sudac, postavi na to mjesto iako postoje ozbiljne suspekcije, na koje sam i ja u svom novinarskom radu upozoravao, i na koje je reagirala Vesna Pusić u Saboru, naravno bez ikakvog odjeka javnosti. Dakle, postoji suspekcija da je Vice Vukovljević izvršio pokušaj silovanja, u logoru pored Mostara. Molim vas kratak komentar na tu temu. Inače, kad već govorite o tom parlamentarizmu zašto nema zastupnika, mislim da je gospođa Pusić govorila da nakon donošenja Deklaracije o Domovinskom ratu, vi ste ustvari donijeli svoju istinu. Ta istina je takva kakva je. Donijeli ste je da bi popravili sudjelovanje Hrvatske vojske u Bosni i Hercegovini. To je bio jedini povod. I vi o tome više nemate što reći, a pogotovo vaša stranka, na čelu koje je Ivica Račan, čovjek koji je s pomoću svoje suradnice iz Zadra koja je bila ministrica pravosuđa, apsolutno podržao nečinjenje, da se tu nešto promjeni. Donosio je one skandalozne zakone koje je Hrvatski državni sabor donosio, direktno uperene na ozakonjenje etničkog čišćenja Srba u Hrvatskoj, na primjer Zakon o obaveznim odnosima kad ste mijenjali '96. Hrvatski državni sabor, kada je Šeks dao prijedlog da se promijeni zakon o odnosu na članak 185., u kojem se kaže da je država financijski odgovorna za miniranje izvan radne zone djelovanja. To je zakon koji dijelimo na neki način ljudima kojima je recimo u Karlovcu minirana kuća,

na neki način postavljamo izvan zakona, da je to poruka se ne moraju vraćati u Hrvatsku, da ovdje niste dobrodošli. Da ne govorimo o stanarskim pravima, o onoj skandaloznoj zakonskoj odluci Hrvatskog sabora da se ukine stanarsko pravo ljudima koji nisu boravili šest mjeseci u njemu. Tu je gospodin Zoran Pusić koji je osobno tijelom sprječavao te deložacije, ljudi koji su šakama i mitraljezima tjerani iz svojih zagrebačkih i splitskih stanova. Tu je gospođa Poštić koju sam ja, slučajno baš doduše, oslobađao iz stana na Savici, koja je s djetetom od tri godine istjerana dok su se vojnici izivljavali na njenoj imovini. Ona je imala strašno puno knjiga. Imala je jedan strašan krimen, bila je prevoditeljica s ruskog u JNA, nabacio sam tek nekoliko pitanja...

Srđan Dvornik: Dobro. Tri minute su prošle.

Saša Kosanović: Da se neki ne uvrijede, tri minute, tri. Evo molim vas dajte komentar.

Gordana Sobol: Pa evo, ovo pitanje ili komentar, ne znam kako da, ovoga, jedno i drugo, me podsjetilo automatski na... Nekoliko mjeseci je bila u Sisku promocija filma "Nemam ti šta lijepo za reć". Bila sam tada na toj promociji. I tada sam, ne znam da li je, mislim da je taj novinar gospodin Pavelić isto pratio ovu konferenciju i da je tu, on je meni tada postavio jedno ustvari slično pitanje mada se odnosilo na konkretan slučaj, odnosno na konkretne slučajeve zločina na području grada Siska koji još uvijek nisu istraženi, a da ne kažem procesuirani i tako dalje, na koje sam ja tada odgovorila, a odgovorit ću i sada. Otprilike ovako ću pokušati reć. Socijalno demokratska partija, čija sam ja članica, je bila na vlasti, u koalicijskoj vlasti u periodu 2000. – 2003. godine. Kad sam tada odgovarala na ono pitanje, koje je imalo primjese toga kako uopće vi možete danas o nekim stvarima govoriti. Ja mislim da ja mogu o tome govoriti i da imam pravo o tome govoriti kao što naravno i vi imate pravo uvijek mi ista pitanja postavljati dokle eventualno ne budete zadovoljni s mojim odgovorom. Dakle, ono što ja među našim međusobnim razgovorima ne mogu prihvatiti da, ako netko u nekom periodu nije učinio sve što se od njega očekivalo ili što je možda i mogao napraviti, ali nije, da mu se odriče pravo da nakon što je prošao, da nakon što više nije u vlasti ukazuje na neke nepravilnosti ili da eventualno ne želi i ispraviti neke stvari koje je možda tada krivo napravio ili napraviti nešto što tada nije napravio. Ne znam da li sam pokušala biti jasna. Dakle, ispada da se, pomalo ispada ustvari da se jedino SDP-u odriče pravo da na neki način o tim nekim stvarima govori. Ja se ne moram i ne slažem se uvijek sa svim potezima koje moja stranka donosi. Ako to i kažem, a to nije dovoljno naglašeno u javnosti, to onda nije samo moja kriza zato što je možda nešto što sam trebala reći prije što nisam rekla da na žalost u Hrvatskoj veću prođu u javnosti imaju oni koji su ekscesni. Ne, ne, ne, ne mislim na vas, molim vas, a već oni koji na bilo koji način pokušavaju i kroz parlament govoriti jednim razumskim jezikom, ja kažem normalnim nastupom, oni apsolutno nemaju mogućnost da dođu u javnost, pogotovo ako iza sebe nemaju neku jaku stranačku funkciju.

Hvala.

Bruno Čavić: Pošto smo kao branitelji manje na ovom skupu od predviđenog ili... Na tih tri minute sam prinuđen mada je problematika daleko veća. Radi se o utvrđivanju istine ratnih zločina kroz ove sesije. Da li ćemo moći u tri minute riješiti nešto što je očito problem u Hrvatskoj? Kao branitelji od '91. do '95. godine, kao zapovjednik brigade s terena, znači nisam sjedio u Zagrebu, imao sam takva iskupljivanja lednom metodom, uglavnom pucalo se preko mojih leđa i vojske koje sam bio odgovoran. Vraćajući se, odnosno po završetku ratnog djelovanja i kao čovjek koji vidio mrtvih i razaranja za deset života, ne jedan, odlučio sam napraviti nešto, pokrenuti nešto što se može nazvati razvitkom, odnosno izgradnjom mira, koji je ovdje toliko potreban. Ne znam da li drugi od drveća vide šumu, ali bez mira ljudi ne znam koliko ćemo od ovakvih konferencija imati uspjeha. Htio sam naglasiti da smo kroz mirovnu inicijativu pokušali izvršiti jedan potez, a to je da braniteljske udruge, udruge predstavnika iz Domovinskog rata, stradalničke i civilne žrtve rata spojimo s takozvanom nevladinom strukturom, odnosno civilnim društvom u Hrvatskoj da pokrenemo inicijative na izgradnji mira, suradnje i razumijevanja. Kroz taj dvogodišnji, trogodišnji proces koji je bio vjerujte mi vrlo težak, zahtjevan. Ljudi imaju pravo nepovjerenja, odioznosti prema nekim stvarima i tako dalje, i tako dalje. Pokušavamo već dvije godine učiniti nešto, pokrenuli smo neke inicijative, onda nam se neki put dešavaju neki dijelovi recimo što smo imali prilike na ovim sesijama vidjeti od cijenjenog profesora koji iznosi istinu i činjenice. To je neosporno. Ali, da li u datom trenutku, on kaže to malo bolje, da li onda to u tom trenutku to donosi ikakve beneficije, u dvogodišnjem radu me vraća za sedamdeset posto, jer ljudi koji i ovako i onako nisu imali puno povjerenje u to, oni na neki način bivaju frustrirani, odnosno razljućeni. Da bi se ponovno postiglo nekakvo povjerenje u naše zajedničke zadaće, treba opet vremena, a mi ga previše nemamo. Meni je 51 ako ćemo još deset, to je šezdeset, onda sam bliži podzemlju. Prema tome, što ćemo ostaviti svojoj djeci? To je jedno. Na osnovi...

Srdan Dvornik: Za ostalo imate još samo pol minute.

Bruno Čavić: Odlično. Odgovor nemam na vaše izlaganje, ali imam jedno pitanje. Hoćete li se boriti u Hrvatskom saboru za podupiranje ovakvih inicijativa, za izgradnju mira, tolerancije i suradnje unutar Hrvatske i regije? Hoćete li prepoznati napore malih ljudi na prerastanju ovakvih pojava i pojavnosti u hrvatskom društvu pa i u regiji? Jeste li svjesni da u okruženju su, u okruženju u kojem živimo unutar Daytonskog, Bermutskog trokuta, više ne znam kojeg, postoje ponovno indicije da se može desiti i te kako krvavi sukob. Da li smo možda sad već mi na ispitu zrelosti da djelujemo kao mirotvorci u prevenciji takvih stvari? Jer istraživanja o zločinima i sukobima služe prvenstveno tome da naučenu lekciju prenesemo dalje i da spriječimo bilo kakav rat na ovom teritoriju. Iskoristite branitelje u svojim radovima, surađujte s njima jer je to velika populacija ljudi koja je spremna na dobra djela. Hvala.

Marko Živković: Vrlo je pozitivno da se tri udruge građana iz Srbije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine ujedinile na zajedničkom radu u utvrđivanju istine o prošlom ratu. Međutim, mislim da bi bilo vrlo pozitivno, a da li je moguće volio bih čuti da se te tri udruge dogovore i usuglase tko je napao koga u tom ratu. Da li je Hrvatska u BiH napala Srbiju ili je Srbija napala Hrvatsku i Bosnu? Da li je vojska Hrvatska oglasila u Srbiju da tamo ratuje, ili je vojska iz Srbije koja je postala Jugoslavenska narodna armija postala srpska vojska nakon što je najveći dio Hrvata, muslimana i Slovenaca iz nje izašlo ili je ona ulazila u Hrvatsku? Također bi se bilo dobro postaviti, tri udruge, prema opetovanim izjavama gospođe saborske zastupnice Pusić da je država Hrvatska napadala Bosnu. A također da se razmotri i ocijeni i dogovore da li je možda Bosna napadala Hrvatsku s obzirom da su artiljerijom iz Bosne gađali hrvatske gradove kao Slavonski Brod i druge, i da je vojska srpska iz Bosne ulazila u Hrvatsku i napadala Hrvatsku. U prošloj izbornoj kampanji u Srbiji osobno sam gledao na BiH televiziji televizijski program kada je stranka koja je dobila u Srbiji sada najveći broj glasova na svom predizbornom skupu njihov vođa je završio taj skup povikom: "Živjela velika Srbija!". Sljedeće, da li je moguće da te...

Srđan Dvornik: Također još pola minute.

Marko Živković: Je, je. Imam sat. Da li je moguće da te tri udruge obavijeste svoje kontakte u inozemstvu da je JNA prije devedesete godine imala osamdeset posto oficira srpske nacionalnosti makar su Srbi predstavljali 35 posto stanovništva Jugoslavije, da je rat počela pripremati već u proljeće devedesete godine prije slobodnih izbora kada je oružje teritorijalne obrane koje je bilo u vlasništvu i pod nadzorom Republike Hrvatske i Republike Slovenije otela sa skladišta i onda u proljeće '91. dijelila u selima koja su bila naseljena srpskim stanovništvom u Hrvatskoj ne bi li time potakla i pobunila Srbe da u Hrvatskoj da kao kvizlinška snaga s državom Srbijom napadaju i ruše državu Hrvatsku. Hvala lijepa.

Srđan Dvornik: Hvala vama. Sasvim kratko za ovaj prijedlog ne mogu garantirati da nemaju nikakvih problema oko toga da se suglase i to, ali... Sljedeća je gospođa u zadnjem redu.

N. N.: Hvala vam. Imam jednu molbu da se u svim zaključcima ipak poštuje kronologija događanja, onda će stvari biti puno jasnije i lakše. Gospođa Sobol je rekla da ostaje uz dužno, kako ste rekli događanje, i slažete se sa svim što je na stranicama Documente, ali da bi trebalo još financiranje dodatnih istraživanja. Hrvatski sabor je svojom odlukom ustanovio Hrvatsko dokumentacijski centar Domovinskog rata. Ima i on istraživanja, samo na žalost, ne samo vi već i drugi sabornici ne da ne znaju da on djeluje, izlaže, objavljuje. Ovdje je spominjano i Zakon o stanovanju. Od sedamdesete, svaka osoba koja ne koristi stan sa stanarskim pravom duže od šest mjeseci uzeto stanarsko pravo. Isto tako, osobno svjedočim. Imala sam stanarsko pravo na temelju svoga rada, izgubila sam taj stan zbog petrovske zrna iz Mirkovaca. Država Hrvatska, ne onaj tko je pucao, nije mi nadoplatio stan veličine kakav sam imala, već umanjeno za onoliko članova koliko je

ubijeno, ne mojom voljom, već prema preživjelima. Gospođu Sobol bih zamolila, kako je ovdje iznijela da radi sa ženama, da je 2001. donešena Nacionalna strategija za žene, da nije ništa napravljeno, da je u drugom mandatu propust zastupnice na žalost, i udovice su žene.

Ružica Spasić: Žao mi je što imam ovako malo vremena, sjedim ovdje dva dana i ovo je desetogodišnjica mog prvog boravka na čelu nestalih u Sheratonu '97. godine, Nisam imala priliku reći nešto kada se govorilo o nestalim licima pa ću sada pokušati u ove tri minute reći neke stvari koje bi možda trebalo da se kažu. Gospođa Vesna Pusić je rekla da je dovršeno i da ja sam zapisala nekoliko zakona je donio Hrvatski sabor o suočavanju s prošlošću. Pa pitam, koliko je zaista spreman Hrvatski sabor, ljudi koji sjede tamo, suočiti se s prošlošću, s onim što se dogodilo. Da li Hrvatski sabor može donijeti, utjecati na donošenje proračuna da se odobri više sredstava ako nedostaju za ekshumacije, identifikacije ako se rade nepoznate lokacije masovnih grobnica u Hrvatskoj ako već nemamo poznatih lokacija za '91. godinu kada su ubijeni i Srbi i Hrvati. Zato bih još upitala koliko puta Hrvatski sabor donosi odluku o skidanju imuniteta pojedinim saborskim zastupnicima koji su osumnjičeni za počinjenje nekakvih nedopuštenih nedjela da ih ne okarakterišem nekako drugačije? Meni je zaista žao što je gospodin otišao odavde jer bih imala nekoliko pitanja za njega. A još bi rekla, zaista se zahvaljujem što su došli na ovu konferenciju. Ova je jedna u nizu dugih godina i ovdje je bilo jako teško govoriti u dva dana o srpskim časnicima i žrtvama civilnog rata i moramo dokazivati da starica od osamdeset godina nije imala snajper. Pa molim vas, dozvolit ćete mi da se ratni zločini mogao počinuti i na pojedincima, obdukcioni nalazi, posebno ekshumacije moga sina koji je bio sa mnom, sportista koji je po pozivu otišao pred samu Oluju u Liku, obdukcionalnim nalazom je dokazano da je ubijen. Ne da je poginuo, nego da je ubijen. Ja se najiskrenijem zahvaljujem.

Čedomir Marić: Govorim kao prognanik iz Hrvatske jer ta pitanja moja se odnose upravo na neka statusna pitanja, koliko je o toj istini govorio na neki način načeo temu stanarska prava. Stanarska prava. Ja bih dodao još jedno pitanje konvalidacije radnog staža. Mi znamo da su i jedno i drugo političke odluke. Mislim da je gospođa Pusić otprilike govorila o zakonima koji su na neki način bili ishitreni, ali doneseni, zbog nečega što je trebalo u tom momentu da se donese. Čini se da su zakoni koji su doneseni '96. godine da su to političke odluke, prvo ukinuti stanarsko pravo. U okruženje oko nas u Bosni i Hercegovini, znamo na koji su način riješeni, da je svako onaj koji je imao stan da svako ima pravo da se vrati tamo odakle je zbog rata otišao. To nije slučaj, znači, ovim zakonom, znači, političkom odlukom je spriječeno da se to isto uradi i u Hrvatskoj. Dalje, konvalidacija radnog staža također jednom odlukom je donesen rok kada se zna da prognano stanovništvo to nije moglo zadovoljiti u praksi. I šta se onda dešava u praksi. Ja ću samo pokrenuti ovo pitanje svojim slučajem. Ja sam profesor koji sam otišao u mirovinu prije četiri godine. Dvadeset i četiri godine sam radio u Kninu. Te dvadeset i četiri godine sam radio, znači, i te četiri godine za vrijeme rata. Mene su dva puta odbijali. Odbija mi se žalba da me nema nigdje kao djelatnika u evidenciji. Mnoge generacije, znači, prije toga i u toku rata samo sam posvetio radu sa djecom. Mene nema u evidenciji i uvijek

je negativan odgovor i ja sam sada u minusu za te godine. Normalno, još uvijek sam na nekom privremenom rešenju radi mirovine. Ja sam... Poslužio sam se svojim primjerom jer, vidite, jako... Hvala

Josip Jurčević: Valja reći da je jedan model ako je jedan set zakona koji još najčešće povezuje da još uvijek postoji Jugoslavija, radi se o onom što zovemo privatizacija. Model privatizacije zakonodavno je u drugom smislu donesen u vrijeme još tamo završnih godina Jugoslavije, znači ono što se zove Markovićevo razdoblje ako se može tako adresirati i taj model na prostoru svih država bivše Jugoslavije potvrđuje da Jugoslavija još postoji. Ako mogu tako slikovito reći. I to potvrđuje još uvijek neku vrstu kontinuiteta. Kod diskontinuiteta sigurno je vrijedno spomenuti referendum, zatim Ustav iz '97. kada se iz Ustava praktički izbacuje ona odredba da Hrvatska, da Republika Hrvatska nije SFRJ. To je čudno i zagonetno pogotovo sama odluka da je gospođa Pusić zastupa što me čudi vezano uz struku, socijalno-psihološku donekle politološki je l', kako to da te '97. donesena recimo ta ustavna odluka unatoč onome 8. listopada '91. godine. Treća stvar, čini mi se da je to spomenuto ovdje, veoma su bitni zakoni i odluke ... pogotovo zakoni o aboliciji i konvalidaciji kao posebna grupa zakona i sada ćete razumjeti to isto pitanje da li tu umiješati Vladu postojećim nekim elementima i neke njihove nazovimo zakonodavne ovlasti koje su imali ili ići samo na razini Sabora. S obzirom na neke stereotipe, ja samo potvrđujem neke vezano za vas. Na adresi BiH je bilo rečeno da, ja vas upućujem na knjigu, napisana je približno prije godinu i pol-dvije, gdje je doneseno 227 različitih od zakona do veoma važnih akata, bilo na razini institucije Predsjednika, zatim Vlade i Sabora glede institucionalnih odnosa između Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine. To se naravno može proširiti pa u tom smislu budući da je Vlada najavila da će realizirati, da će uputiti jedan dopis vezano za projekt „Hrvatski Domovinski rat“ koji je odbijen, pa ću vas moliti za odgovor pisanim putem gdje se neke stvari u Hrvatskoj sustavno proučavaju pa je tek 2001.

Srdan Dvornik: E sada reagiram...

Josip Jurčević: Tek 2001. godine, je l' to je zanimljivo da se vidi koliko se teško realizira stvar. Tek 2001. godine donesena prvi put odluka, za vrijeme koalicijske vlasti, da se odobre projekti znanosti koje istražuje Ministarstvo znanosti koji istražuju Domovinski rat. Do tada sigurno nema arhivu koja ovako visoka pokušaja '91. godine da bilo koje tijelo, pogotovo Ministarstvo znanosti odgodi znanstveno istraživanje Domovinskog rata i cijelog procesa formiranja hrvatske države, to se nije smjelo dogodilo.

Srdan Dvornik: Hvala lijepa. Malo više tri minute je prošlo.

Gordana Sobol: Ispričavam se, ali morat ću otići na seminar koju organizira udruga Delfin s Požeško-slavonskom županijom sa županijskim Povjerenstvom za ravnopravnost spolova. Jednostavno moram otići braniteljici pa se evo još jedanput ispričavam što ću otići, ali mogu biti dok čujem još neke komentare. Ono

što mi se čini da je jednim dijelom bilo upućeno i prema meni to je vezano oko te nacionalne politike za promicanje ravnopravnosti spolova. Ja bih inače voljela da svi puno više znamo o toj nacionalnoj politici. (Je l mi se isključilo...) Dakle, o toj nacionalnoj politici. A kad sam govorila, onda sam govorila o jednom segmentu, dakle o jednom dijelu u kojem su bile propisane određene mjere, sve što smo trebali učiniti u tom jednom pogledu je rad žene i oružani sukobi, a on se onda odnosio na sve žene koje su na ovaj ili onaj način stradalnice Domovinskog rata pa onda naravno i na kategoriju žena koje su udovice proizašle iz Domovinskog rata. I kad sam kritički o tome govorila, onda jesam kritički govorila o sama sebi jer i ja sam bila tada u poziciji kad smo donosili tu nacionalnu politiku i svjesni toga i da je nismo proveli do kraja, a smatram da onako kako je ona sada napisana, dakle u onom jednom dijelu u kojem se prvenstveno odnosi na istraživanja koja bi trebali praktički u roku od godine dana napraviti, što apsolutno smatram da je nemoguće. Ma kakva mi ta financijska sredstva za to izborili i u drugom dijelu ono što bode oči, a to je, kad govorimo o ženama u ratnim, ali i mirovnim procesima, kad govorimo o ženama kao o izuzetno važnom faktoru u postizanju mira na području ove regije, onda kad se govori o Hrvatskoj, onda na moj zahtjev prema nadležnim ministarstvima koji bi trebali imati podatke koji se na to odnose, dobivam uvijek samo dva podatka. A to je koliko imamo žena trenutno u ministarstvu obrane, koliko žena imamo u MUP-u i taj treći podatak koji se odnosi na to koliko je žena uključeno u mirovnu misiju, tamo gdje su vojnici iz Hrvatske. To mi samo govori da je apsolutno nedovoljno poznavanje te problematike od strane onih koji bi o tome trebali voditi računa. A što se tiče financija, što se tiče dodatnih istraživanja, što se tiče memorijalnog istraživačkog centra, naravno da stav postoji, ali što se tiče istraživanja koja se dakle odnose na ovu problematiku o kojoj mi govorimo, ja smatram da je novca apsolutno nedovoljno. Ja se još jedanput zahvaljujem i još jednom isprika što moram otići.

Srđan Dvornik: Hvala vam lijepa.

Ivan Pandža: Evo hvala. Ja ću govoriti kao savjetnik za razvoj civilnog društva, kao član Savjeta. Zalagat ću se kao obično za obične stvari, a ne privatno i pojedinačno. Ovdje govorimo između ostalog dopredsjednica Sabora je dokazala da Sabor ne treba postojati. Molim lijepo, to više nije narod kao što je bio. Zaista više ne treba postojati. S obzirom da je ovdje spomenuto suočavanje s prošlošću. Prije nego što se raspusti taj Sabor, što će se dogoditi, Vijeće Europe je donijelo osudu komunizma. Zločini ne zastarijevaju. Mi se trebamo suočiti s prošlošću. Zašto Sabor o tome ništa ne govori, zašto se ovdje ništa ne govori? Gospođa Sobol koja je otišla kaže da treba se družiti, ne znam, s parlamentarcima ali bi možda bilo dobro da se prođe s parlamentarcima iz Finske, Norveške, Irske i tako dalje. Švicarske recimo. Možda bi oni ipak nešta naučili kako i šta se treba raditi u parlamentu čiji je interes. Sada već je milijuna puta rečeno o formiranju cijelog teritorija Hrvatske isključivo s teritorijem Bosne i Hercegovine. Već je smiješno o tome pričati. Gospođa potpredsjednica Sabora ima visoke bosanske vojske Hrvatske u svojoj stranci pa bi joj oni to mogli objasniti, ali očito da to tako nije. Znači ovdje se zato vjerojatno isključuje Bosna predstavnici ovih stranaka jer pomoći će im recimo Galić s HRT-a, ili neki nezavisni vama bliži Slaven Letica, Seljačka stranka i tako dalje. Ja kao predstavnik jedne

skupštine to sam očekivao, a vi to niste napravili. Ne znam zašto, vi znate zašto. Normalno da sada imamo ovdje ovakve teme i ovakve razgovore. Isto tako ova ravnopravnost spolova, lijepo su moji predstavnici rekli, što sam ja jadan, mi branitelji rekli, imamo isto. I naše žene imaju jednakih problema s nama koji vidite kakvi da jesmo. Možda bi bilo dobro i o njihovim problemima da se raspravlja o tome u saborskom odboru, pa bi se doznalo koječega. Isto tako, vi znate da smo mi branitelji kao uvjete za referendum o Haaškom sudu, prvo deset posto potpisnika nije bilo dovoljno, mada Ustav to garantira. Sadašnji saziv kao i prošli saziv Sabora potvrdio je da zakon u Hrvatskoj o braniteljima sigurno protuustavan gdje su svi za njega glasali. Jer uopće ti ljudi kojima se po glavi nešto mota nemaju pojma o tome zakonu i oni su takav donijeli. A ovo isto. Kad nam se kod predsjednika spominje takozvana Republika Herceg Bosna. I takozvana Republika Srpska, onda takozvana nije ona prava. Svaka čast. I dobro, evo, morao sam to upozorit...

Srđan Dvornik: Isteklo vam je tri minute.

Ante Nazor: Pozdravljam svaki napor kojemu je cilj utvrditi istinu o ratnim zločinima i zločinima u ratu koji se zove ova konferencija. Ali isto tako i svaki napor kojemu je cilj utvrditi istinu o ratovima na prostoru bivše Jugoslavije čini mi se ova konferencija ipak ne bavi. Svakako da je svaki zločin za osudu, da počinitelji zločina imaju ime i prezime. Njihovo utvrđivanje, imenovanje, nema sumnje, vodit će nas istini o zločinima. Ali puna istina o nekom povijesnom događaju, posebice o povijesnom procesu mnogo je složeniji, ali rad tužiteljstava, o kojima je ovdje riječ, samo je jedan od izbora i podložan je kritičkoj raspravi. Hrvatska je vlada 2005. godine imenovala pa je centar 2006. profunkcionirao i osnovan je isključivo radi prikupljanja gradiva iz Domovinskog rata upravo zato da bi se na temelju dokumenata povijesna istina mogla rekonstruirati. Svakako da je jedna od zadaća našega centra i popis žrtava na prostoru Republike Hrvatske i to je upravo tijelo. Centar je otvoren za suradnju i zainteresirani smo za gradivo iz tog razdoblja, pogotovo za gradivo koje je prikupljeno u sudskim procesima. Cilj je ovoga našega centra da povjesničarima ostavimo što više povijesnih podataka jer povijest prije svega trebaju pisati povjesničari, neka tužitelji, neka političari pišu memoare, i to je jedan vrijedan izvor, ali prije svega ostavimo povijest povjesničarima. Na kraju bih htio prokomentirati neke stvari koje sam jučer i danas čuo jer mislim da je vrlo važna povijesna interpretacija i da tu trebamo biti vrlo grubi. Slažem se da se činjenice ne smiju zanemariti pa tako ni kronologija događaja posebice. Za povijesnu istinu, ako nam je do nje zaista stalo, pogubno je vaditi činjenice iz konteksta. Primjerice, osim možda po patnjama pojedinaca događaji iz 1991. godine i '95. ne mogu se poistovjetiti. Jer su okolnosti događaja sasvim drugačije. Uz dužno suosjećanja s tim prognanicima i izbjeglicama držim da se u političkom kontekstu kolona prognanika iz '91. godine, Vukovar, Biograd, Zadar ne mogu izjednačiti s kolonama izbjeglica koja su odlazile iz takozvane Republike Krajine. U tom kontekstu velike izjave poput jedne od onih kakve je jučer i danas izrečena da su majke hrvatskih mladića u JNA 1991. godine izvlačile iz jedne vojske da bih gurnule u drugu. Takva izjava ne vodi prema povijesnoj istini jer stavlja u isti kontekst razbojničku vojsku i onu koja se brani. Drugo, u toj izjavi nameće se pitanje jesu li majke iz Hrvatske svoju

djecu trebale ostaviti u JNA, jesu li ih možda trebale poslati u inozemstvo pa da nam Kadijević, Radić i slični kroje sudbinu radi? Odnosno, hoćemo li one koji to nisu učinili smatrati krivcima što se Hrvatska branila i što Hrvati nisu željeli ostati u tako idealnoj i prosperitetnoj Jugoslaviji kakvu su zamislili Slobodan Milošević i njegovi suradnici? Hvala.

Ljerka Pavić: Danas kad je gospodin Pupovac odlazio nakon svog govora ovdje, ja sam otišla za njim van i pozdravila sam ga i on je odgovorio, gospođo Pavić nikada vas u životu neću zaboraviti. Sad ću ja reći zbog čega je on to rekao. Devedeset i prve godine negdje oko kolovoza mjeseca kad su se majke počele organizirati, sa svim sredstvima kojima su bile u mogućnošću zaustaviti rat, ja sam svakodnevno nazivala gospodina Pupovca i molila ga da radi na smirivanju situacije. Osjećala sam kud će to krenuti ako svi do jednoga ne počnemo raditi na miru. To se ovdje danas pokazalo u diskusijama, pitao se da li smo mi trebali mirovati, šutjeti, da smo trebali svi poduzimati ono što se trebalo poduzimati. Ja spadam u onu kategoriju ljudi koji su pokušavali '91. godine svim mogućim sredstvima i načinima djelovati na miru. Vrlo mi je žao što gospodina Pupovca nema ovdje da potvrdi vjerodostojnost mojih riječi, ali ja se nadam da ćete vi ovdje prijeći. Svima nazočnima ispričavam se ako sam svojim ponašanjem jučer i danas opet bila nepristojna, međutim mi majke smo sve radile iz osjećaja samo s jednim ciljem, zaustavite rat u Hrvatskoj, molimo mir. Hvala lijepa.

Vesna Pusić: Načelno, važno je razlikovati, naravno pitanje istine koje će se vjerojatno istraživati o njemu i raspravljati decenijama još, i drugo je pitanje ponašanja pojedinih institucija u ovom konkretnom slučaju našeg panela, pitanje iščitavanja odnosa prema prošlosti kroz zakonodavnu i političku aktivnost parlamenta. Dakle, u parlamentu, da se ne vraćam posebno na tu temu, naravno da parlament niti treba ukinuti niti postoji neka veća opasnost od toga da bi se ukinuo, ali očito je da parlament uz zakone i podzakonske akte donosi i povremeno je donosio različite vrste rezolucija, deklaracija. Mislim da se može bez daljnega statistički da bi se ustanovilo da je broj rezolucija, deklaracija i zaključaka raste s političkom konfliktnošću situacije. Dakle, kad je situacija konfliktna, hirovita, onda se parlament puno više bavi deklaracijama i zaključcima i rezolucijama. A u normalnom, to je gotovo neka vrsta znaka normalnog funkcioniranja, kad se prvenstveno bavi zakonskim i podzakonskim aktima. Prema tome, i to po datumima gledati kad se koje stvari u većoj frekvenciji javljaju je jedna vrsta pokazatelja stanja ili faza u razvoju jednog društva u ovom konkretnom slučaju našega. Što se... spomenuta je ovdje borba za mir i mali ljudi, što će se napraviti u parlamentu za male ljude. Ja sam veliki neprijatelj te podjele na male i neke druge ljude. Ja smatram da je naprosto svaka politika, svaki građanski angažman je politika i postoji politika u užem smislu i širem smislu. Politika u užem smislu je natjecanje na izborima i sudjelovanje u institucijama koje vode državu, bilo kao pozicija, bilo kao opozicija. Politika u širem smislu je svaki javni angažman u civilnoj sferi. Prema tome, očito je sigurno svi koji se ovdje bave, koji su ovdje prisutni se po mojem mišljenju bave politikom i neke stvari se efikasnije postižu iz jedne sfere neki iz druge, ali *de facto* je to jedna vrsta namjernog ili nenamjernog, ali objektivnog

partnerstva. Prema tome, koliko ćemo uspjeti, mislim da nema nikog pri zdravoj pameti koji ne zna i ne razumije, pogotovo nakon našeg iskustva, da je očuvanje mira pretpostavka uopće egzistencije i normalnog života za sve nas. Prema tome, i za svakog čovjeka uopće. Dakle, pitanje je samo koliko ćemo svi skupa u tome biti uspješni, ali nešto sam i ja na toj temi osobno u parlamentu radila i radim, a što se tiče stranačkih pozicija, ja nisam svoju ulogu ovdje razumjela kao reprezentiranje bilo koje specifične ili obranu politike bilo koje stranke ili prezentiranje pozicije bilo koje stranke. Shvatila sam to kao pokušaj analize s moje strane onoga kako se parlament očitovao u ovom procesu suočavanja s istinom. Nešto je bilo govora i to se odnosi na nekoliko komentara koji su ljudi ovdje rekli tko je kronologija, tko je kada koga napadao i tako dalje. Naravno da kronologija puno govori i zanimljiva je i relevantna za puni uvid u to što se dogodilo. I mislim da nema, ja bih rekla da isto postoje vrlo malo ljudi koji smatraju da je cijela, cijeli početak tragedije ratne koji se dogodio je politika Slobodana Miloševića, a ako ima takvih koji tako ne misle, ja tako mislim, a mislim da je to većina ljudi u ovoj zemlji, koji je nanio ogromnu tragediju svima koji su na ovom području živjeli i žive. Što se tiče Hrvatske i Bosne i Hercegovine, ja sam prestala nakon par stotina puta što sam odgovarala prestala odgovarati na tu temu. Ali kolega Jurčević me podsjetio da možda nije zgorega da to još jednom kažem. Naime, to razlikovanje, jer sam smatrala da je ionako ekstremno i ispolitizirano pa nema smisla svaki put ispočetka to miješati, dakle, da li se radi o napadu Hrvatske ili agresivnoj politici Hrvatske ili agresivnoj politici HDZ-a prema Bosni i Hercegovini u devedesetim godinama. Ono što sam rekla da se radi o agresivnoj politici HDZ-a, a budući da sam to toliko puta ponovila, mislim da to nije niti važno s obzirom da je HDZ u tom trenutku vodio državu i što je govorio u tom trenutku HDZ, to se radilo. Međutim, što je kolega Jurčević rekao u tom smislu jeste relevantno, a to je da je bitna razlika samo u tome da faktički hrvatske institucije nisu donijele tu odluku. Niti jedna institucija u tom smislu nije donijela, državna, tu odluku, ali je, za to možete vidjeti i knjigu generala Bobetka koja je o tom cijelom poduhvatu vrlo detaljno govori. A naravno i transkripte iz Haaga koje je objavio u dva sveska *Feral tribune*, koji također vrlo detaljno govore o politici HDZ-a prema Bosni i Hercegovini u to vrijeme. Dakle, mislim da tu što se samih činjenica tiče nije teško danas steći uvid u to. Gospođa ovdje, Ružica, je l' tako, je nešto govorila o skidanju imuniteta, pretpostavljam da mislite na slučaj Glavaš, dva, tri puta ili neskidanje imuniteta, to je... Naime, iskreno rečeno u ovom konkretnom slučaju se radilo o jednoj proceduri gdje se pokazalo da je praktički poslovnik Sabora na neki način iznad zakona. Naime, o čemu se radi. Kad se skida imunitet parlamentarnom zastupniku, skida se na zahtjev suda, odlučuje parlament na prijedlog parlamentarnog odbora. Međutim, definirano je da se odlučuje u slučaju zahtjeva istražnog suca o pritvoru da se odlučuje dva puta. Dakle, u jednom postupku parlament odlučuje o skidanju imuniteta da bi se postupak mogao početi voditi, da, istraga da bi se mogla početi voditi. Ukoliko istražni sudac zaključi da osumnjičeni, odnosno osoba protiv koje vodi istraga, a koji je parlamentarni zastupnik, treba ići u pritvor iz bilo kojeg razloga, parlament još jedanput odlučuje o pritvoru. To naravno po mojem mišljenju, a i pravno gledano nije logično jer u trenutku kad parlamentarnom zastupniku skinu imunitet, cijela poanta skidanja imuniteta da je on ili ona pred sudom isti kao svaki drugi građanin. Dakle, dalje sud radi sve isto kao da se radi i o bilo kom drugom koji nije među tih 152 čovjeka koji

su parlamentarni zastupnici. Međutim, faktički tako piše u poslovniku. Dakle, meni se isto to čini vrlo neobičnim, ali jeste u skladu s tim regulama. Stanarska prava, nekoliko puta spominjana, postoje, na žalost ova vlada nije preuzela taj zakon, ali postoje prijedlog zakona i usvojena strategija što se stanarskih prava tiče koja je predvidjela sljedeću situaciju. A to je da se stanarska prava ljudima koji se nisu mogli, dakle Srbima koji su bili izvan Hrvatske kad se to moglo otkupljivati, da se omogući u jednom postupku u kojem imaju mogućnost pod istim uvjetima otkupa pod uvjetom da žive u Hrvatskoj deset godina. Nakon deset godina, nakon povratka imaju pod istim okolnostima pod kojima su i drugi otkupili svoja stanarska prava, imaju pravo otkupa stanarskog prava kao što znate stanarska prava nije, stanarsko pravo nije bilo univerzalno pravo, dakle nije svaki čovjek imao stanarsko pravo, samo oni koji su dobili, bilo od grada, bilo od države, bilo od svoje firme, što nisu bili svi nego samo poneki su dobili stanove, su onda stekli pravo na otkup i cijeli, i cijela ta mogućnost je jedna vrsta pozitivne stimulacije ljudi i da žive u Hrvatskoj. Prema tome, da se izbjegne s jedne strane korištenje toga isključivo za prodaju, a s druge strane stimulira povratak ljudi u Hrvatsku, to je bio prijedlog, dakle zakona, da se ljudima da pravo nakon deset godina povratka i boravka u tom stanu da imaju pravo otkupa. Na žalost, taj projekt, onda se od njega odustalo tako da do sada nije razriješeno pitanje stanarskih prava. Kolega Jurčević je spomenuo zakon o aboliciji, ja ga imam ovdje u svojoj klasifikaciji, ali u onom dijelu koji se odnosi na povratak nacionalne manjine, izbjeglica, vjerojatno se preklapaju po svome značaju, mogle bi u jednu i drugu kategoriju ući. Evo ga, da sada skratim, možda još samo jedna rečenica. Što je kontinuitet, što je diskontinuitet, dakle privatizacija kao dokaz, također vaša primjedba, kao dokaz postojanja Jugoslavije. Po mom mišljenju, budući da je zakon o privatizaciji donesen u okviru samostalne Hrvatske, to je zakon koji je loš i na kojem je puno krađe napravljeno, ali nije sigurno zakon koji nam je bilo tko nametnuo. Sam ga je parlament donio, a što se tiče referenduma kao pitanje diskontinuiteta, naravno, svi koji smo sudjelovali u referendumu i živjeli tada u Hrvatskoj znamo da, iako je rezultat samostalna Hrvatska, referendumsko pitanje nikada nije postavilo samostalnu Hrvatsku kao jednu od opcija. Opcije u referendumu su bile federacija i konfederacija. Prema tome, prije je diskontinuitet ono što se dogodilo nakon referenduma, a ne sam referendum. Hvala.

Srđan Dvornik: Hvala lijepo. Sada, ovo je bila završna riječ. Ja kao moderator nemam što zaključivati osim formalno. Ovaj panel, ova sesija je završena i bez pauze nastavljamo s ovom po programu najavljenom temom o značaju i budućnosti haškog arhiva, to je presudno važna tema za cijelu, jedan važan segment institucijalne memorije o ovome, a budući da gospodin tajnik suda mora putovati kasnije, nemamo mogućnost da dalje rastežemo program koji smo već debelo prekršili. Prema tome, ja molim paneliste i moderatora da zauzmu mjesto ovdje. Hvala.

Drugi dan, deveta sesija: Značaj i budućnost haškog arhiva

Uvodničar i uvodničarka:

Hans Holthuis, Međunarodni kazneni sud za bivšu Jugoslaviju

Nataša Kandić, Izvršna direktorica Fonda za humanitarno pravo, Beograd

Moderator: **Igor Graovac**, Zajednica istraživača Dijalog/Hrvatski institut za povijest

Igor Graovac: Dobar dan, prije izlaganja želio bih konstatirati da haški arhiv ne postoji, postoji jedna velika skupina građe raznih svojstava koja se kreće od najobičnijih dokumenta do političkih izjava. I načelno mogu onda reći tri male primjedbe; jedna se odnosi na taj sadržaj arhiva koji je dakle raznolik i koji se ne može shvatiti kao cjelina nego kao jedan od oblika građe koji će pomoć spoznajama u vezi s ratovima na području bivše države Jugoslavije. Dugi problem je mogućnost zlouporabe te građe ako u svojoj cjelini bude neoprezno prepuštena nekome. To znači da će se javljati svi oni problemi koji se javljaju inače s arhivskom građom, a pogotovo tako osjetljivom građom ako uzmemo u obzir da je ta građa korištena, najprije prikupljena selektivno, pa je korištena selektivno, a samo je neznatni dio građe korišten u suđenjima, a velik dio tek će biti predmetom istraživanja znanstvenih i drugih. Problem je u tome što zbog kategorije zaštićenih svjedoka, osjetljivih dokumenata, transkripata i tako dalje neće biti moguće izbjeći da taj arhiv ima, da ta građa ima zabrane koje su uobičajene u arhivskim ustanovama. S tim u vezi je i onaj treći problem koji se ukratko može nazvati mjestom arhiva. Da li već počinje davanje prijedloga od strane Haškog suda s obzirom na okončanje njegove uloge i kompetencije zajedničke Vijeća Ujedinjenih naroda, da li će ostati kao cjelina ili će biti prepušten pojedinim zemljama koje su nastale na temelju raspada bivše Jugoslavije? S tim u vezi bi se najkraće govoreći, moj prijedlog ili mišljenje, da nije dobro da takva jedna građa bude cjelovito sačuvana, takve administrativno i selektivno odabrane građe nikad nisu dobre da postanu cjelina arhivskog sustava, prema tom mišljenju najbolje rješenje bi bilo da ona bude zadržana u inozemstvu u postojećem obliku. Jedina prednost kod toga bi bilo kad bi bila u inozemstvu šta bi se vjerojatno mogla lakše koristiti od istraživača. Drugi, a drugi prijedlog, a to je uostalom i moj prijedlog, da ona bude razdijeljena prema slučajevima, odnosno prema žrtvama i počiniteljima zločina, odnosno mjestu događanja zločina. Ili primjera ili dokumenata koji su prikupljeni na zemlje sljednice bivše Jugoslavije, dakle da bude razbijena i da bude pridružena normalnim arhivskim ustanovama. Dakle, ono što se odnosi na Hrvatsku da pripadne središnjem arhivu Hrvatske, što se odnosi i na druge zemlje da pripadne njima i da se ta građa obogati dodatnim elementima i da bude tretirana kao normalna građa. Dakle, to je bilo najkraće o uvodnom razrješenju budućnosti građe Haškoga tribunala. A s obzirom na umor i s obzirom da govornik Hans Holthuis, Tajnik međunarodnog kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju, mora otputovati, onda ćemo dati njemu riječ, a onda Izvršnoj direktorici Fonda za humanitarno pravo gospođi Kandić. Dajem riječ gospodinu Holthuisu.

Hans Holthuis: Hvala vam puno. Ekselencije, dame i gospodo, najprije se, naravno, želim zahvaliti na pozivu na ovu vrlo zanimljivu konferenciju. Organizator me pozvao govoriti o velikim izazovima koji čekaju MKSJ, posebice u organiziranju svoje arhive u skladu s UN-ovim i drugim međunarodnim standardima o

arhiviranju. Arhivi su, zaista, povezani s MKSJ-ovom završnom strategijom u smislu da su dio napora ovih zadnjih godina pri zatvaranju Tribunala. Ali, istovremeno, oni reflektiraju uspjehe Tribunala u smislu njegova naslijeđa. Arhiv Tribunala, drugim riječima, je svjedočanstvo aktivnosti u sudnicama i kao takvo, ima funkciju kazivanja istine. Čini mi se da ova tema u potpunosti pripada programu ove konferencije ili je na samom njezinu tragu. Preciznije, rekao bih da MKSJ vidi svoju arhivu, i u fizičkoj i u elektronskoj formi, kao integralni dio svoje povijesne uloge naspram žrtava; da počinitelji zločina budu odgovorni i da osigura pravdu za tisuće žrtava i tako pridonese miru i pomirenju u regiji, da pridonese utvrđivanju činjenica izvan osnovane sumnje i time osigura povijesni zapis onoga što se dogodilo tijekom rata na području bivše Jugoslavije. I bit ću jasan što se tiče vlasništva nad ovim arhivom. Arhiva MKSJ-a jest i ostat će UN-ova arhiva. Međutim, istovremeno mnogi dionici imaju interes za njezinom dostupnošću. Istina je da su dokumenti MKSJ-a jedinstveni i razlikuju se od druge UN-ove arhive. Primjerice, zbog dokumenata vezanih uz očuvanje mira, arhiva MKSJ-a je pravnog karaktera i stoga ogleda mnoge aspekte UN-a, ali time čini i iznimku vezanu uz dostupnost te arhive, kao što sam malo prije spomenuo. Neki povjerljivi dokumenti će zbog nekih očitih razloga biti povjerljivi još dugi niz godina iako će se ta oznaka povjerljivosti ukloniti nakon izvjesnog vremena u skladu s legislativom dokumentiranja i arhiviranja. Nasuprot tome, neki slučajevi nikada neće biti obznanjeni jer Tribunal mora poštivati svoje obveze prema, primjerice, žrtvama i stoga neki dokumenti moraju biti apsolutno povjerljivi. Volio bih naglasiti da kada koristimo termin arhiva, većina vas najvjerojatnije ima na umu dokumente suda. Dopustite mi da pojasnim da riječ arhiva ima puno širi smisao. zapravo, arhiva označava pravne dokumente nastale u sudnicama za vrijeme aktivnosti suda, presuda, dokaznih materijala itd. Ali, također označava i potencijalni dokazni materijal koji se čuva u trezorima tužiteljskih ureda koji nije bio korišten u samoj sudnici ili koji čak uopće nije bio korišten. Za vašu informaciju, arhiva tužiteljstva broji čak 6.6 milijuna stranica. Sva ova dokumentacija se smatra arhivom Tribunala. Ne želim ići u detalje o aktivnostima koje trenutno poduzimamo kako bismo održali sve standarde vezane uz arhiviranje koje sam spomenuo zbog ograničenog vremena izlaganja. Mislim da je važnije i zanimljivije govoriti o lokaciji arhive nakon završetka mandata Tribunala. Volio bih naglasiti da je naslijeđe Tribunala vrlo važno za međunarodnu zajednicu ako zbog ničeg drugog, onda zato što je Tribunal pomoćno tijelo Vijeća sigurnosti, i kao takvo nadilazi svoju funkciju da je rezervirano samo za bivšu Jugoslaviju. Međutim, očito je da je MKSJ predan tome, i ja sam za to odgovoran, da je arhiva dostupna, iskoristiva i pretraživa za sve zainteresirane korisnike na području bivše Jugoslavije. Dakle, za pravnike, skupine žrtava rata, povjesničare i širu javnost. Mislim da je važno reći da je do sada Tribunal pokazao svoju sposobnost da iznese pet krucijalnih postignuća. Nekažnjavanje je pretvorio u odgovornost. Ustvrdio je činjenice izvan osnovane sumnje, donio je pravdu tisućama žrtava i dao im glas, postignuo mudrost u međunarodnom pravu te time ojačao vladavinu prava. I do danas, MKSJ je završio slučajeve stotinu optuženih. Kao što rekoh, arhiva ogleda uspjehe Tribunala. Oni su dio svjedočanstva kao odgovora međunarodne zajednice na zlodjela počinjena u bivšoj Jugoslaviji. Tribunal ima obvezu osigurati da arhiva bude dobro očuvana i dostupna u budućnosti. Stoga, svaka buduća lokacija arhiva mora zadovoljiti strateške i tehničke zahtjeve, npr. tehnički

uvjet dugoročnog očuvanja arhive. Stoga, moramo predvidjeti mnoge uvjete, od kojih je jedan da je lokacija originala što bliže regiji u kojoj su se dogodili sukobi. Moram inzistirati na jednom važnom faktoru. Niti jedna opcija još nije odabrana. Sve je još uvijek u razmatranju, u diskusiji i tako će i biti još neko vrijeme. Ma, pokažite mi dionike koji u ovoj priči nisu bitni. Međutim, tehnološki napredak je, kao što svi znamo, učinio velike pomake po pitanju pohranjivanja dokumentacije i njezine elektroničke dostupnosti, i to u svakom slučaju pridonosi i dostupnosti MKSJ arhive. Stoga, sve dionike; ne samo MKSJ već i države članice Vijeća sigurnosti, države u regiji, NVO-e itd. treba pažljivo ocijeniti i evaluirati sve tehničke mogućnosti. Kako bismo facilitirali proces donošenja odluke, odlučio sam biti odgovoran za menadžment arhive i zatražio sam izradu analize različitih mogućih scenarija. U procesu smo proučavanja tih analiza, i MKSJ je prepoznao važnost uključivanja u proces svih dionika, uključujući i NVO-e u regiji, NVO-e koji rade na području međunarodnog prava, drugih UN-ovih tijela, skupina žrtava, akademskih institucija, nacionalnih sudova u regiji, drugih međunarodnih kaznenih sudova itd. Također, MKSJ snažno zagovara tijelo čiji bi cilj bio potvrđivanje vjerodostojnosti i izdavanje dokumenata koje će čuvati nakon prestanka rada Tribunala. Diskusija o tim novim funkcijama još uvijek traje i još će dugo trajati. Samo ukratko zbog kratkog vremena, arhiva MKSJ-a ima ulogu kazivanja istine, ali je i doprinos u uspostavi vladavine prava. Drugim riječima, nakon što su izjave žrtava prihvaćene kao izjave svjedoka i nakon što su ih suci prepoznali kao neizostavne elemente istine, napisana je nova stranica povijesti; u tom trenutku je zauvijek prepoznat doprinos MKSJ-a povijesti ove regije. Činjenice, kao što sam već govorio, su ustanovljene izvan osnovane sumnje, i bit će ili već jesu dostupne. Stoga je jedna od glavnih funkcija arhive, prema mojem mišljenju, održati povijest živom budući da je pamćenje počinitelja često kratko, ali arhiva, baš kao i pamćenje žrtava je dugovječno i na kraju će osvijetliti povijest, a istovremeno pridonijeti unaprjeđenju vladavine prava. Hvala vam na vašoj pažnji. Hvala vam na izdržljivosti da ostanete u ovoj prostoriji do samog kraja konferencije. I iskoristio bih ovu priliku zahvaliti se prevoditeljicama koje su omogućile svim skupinama govornika da prate konferenciju. Puno vam hvala. Znam da ste odradile vrlo težak posao. Zaista vam puno hvala.

Nataša Kandić: Čuli smo sekretara Haškog tribunala o tome šta sve sadrži taj haški arhiv i koje funkcije haški arhiv zapravo ima. Ono što je sekretar istako, a to je da je vrlo važno da ta dokumentacija arhiva bude dostupna istoričarima, istraživačima, budućim generacijama i da je to najvažnije za taj arhiv. U ovom trenutku ta dokumentacija koja se nalazi u Haagu, bilo da je reč o dokumentima koji su korišćenju u sudskim procesima, znači javno izvedeni, bilo da je reč o dokumentaciji i dokumentima koji poseduje tužilaštvo ili ono što poseduje sekretarijat, sve to nije čisto arhivskog karaktera, sve to koristi u postojećim suđenjima za ratne zločine. To je ono što je veoma važno za nas u regiji. Ta haška arhiva, naravno, u budućnosti nekoj služiti će kao istorijska građa za proučavanje, kao građa za formiranje tog istorijskog kolektivnog pamćenja. Ali u ovom trenutku nama u regiji ta dokumentacija je bitna upravo u vezi sa strategijom Haškog tribunala, sa strategijom prestanka rada i prenošenja nadležnosti s Haškog tribunala na nacionalne sudove. Ako razgovaramo o tome gde je mesto toj dokumentaciji, da li je mesto toj dokumentaciji da se ona preda

tužilaštvima nacionalnim i da znači oni koriste za eventualno podizanje optužnica. Da li je taj dokumentaciji mesto u arhivima gde će da bude uskladištena i da se određeni deo te arhive prema odluci Saveta bezbednosti zatvori za određen broj godina, a ono ostalo da leži u arhivima i bude dostupno naravno onima koji budu zainteresovani. Meni se čini da mi svi u regiji treba da razmišljamo o tome kakve mi imamo kapacitete, šta je..., koje su to sve funkcije arhive koje su nama bitne, važne za nas ovdje u regiji u odnosu na naš odgovor na masovno kršenje ljudskih prava u prošlosti i da li postoji... koje su to garancije da će ta arhiva biti korišćena u skladu sa interesima pravde i pravde za žrtve naravno, onda ako se koristi u krivičnim suđenjima i pravde za optužene. Ja mislim da je veoma važan elemenat koji je Sekretar samo pomenuo, to je taj proces zaštite konzerviranja te arhive. Ona je sada u fazi korišćenja, znači nešto je... na primer te viodeokasete, one su, 69 000 tih kasete, ništa od toga nije trajno zaštićeno za neki veći broj godina. Znači, taj arhivi predstoji taj proces zaštite, i to na različite načine, ali ono što je bitno to je jedan strašno skup proces. Ja mislim da niko u regiji nema taj novac koji bi mogao da upotrebi, da sakupi pa upotrebi za zaštitu te arhive. Ja vidim neka dva zapravo, dva moguća rešenja u vezi sa tom arhivom i uvek imam u vidu da ta arhiva treba da posluži zapravo nama ovde, da dođemo, da sprovedemo, sprovedemo najbolje procedure koje će da nam omoguće da se jednostavno, da izađemo na kraj sa tim nasleđem prošlosti, bilo da su suđenja, bilo da su procesi kazivanja istine. Jedna ideja o kojoj ja razmišljam i čini mi se da bi ona mogla da bude jedna mogućnost za transfer te arhive. Zapravo dve. Govorit ću o obe. Pod uslovom da Savet bezbednosti, znači ovo je hipotetički, da Savet bezbednosti donese odluku da original arhiva ostane u Haagu, da se u Haagu podigne, ili od postojeće zgrade napravi arhiv, da proces zaštite u potpunosti na dug period preuzme holandska vlada i da bude naravno dostupna sva ona dokumentacija koja ne podleže onim kriterijumima o zatvaranju za određen broj godina. To jedno rešenje bi moglo da bude prihvatljivo pod uslovom da holandska vlada preuzme i tu obavezu da napravi kopije arhive koje će biti prenete na nekoliko centara u regiji – Zagreb, Sarajevo, Beograd i Priština. U tom smislu tada bismo mi u regiji bili pošteđeni tih troškova, znači koje bi onda preuzeo Haag. Oni koji hoće od Haaga da stvaraju jedan grad pravde, imaju dovoljno sredstava. Za nas jeste u regiji važno da postoji neko ko će sasvim sigurno na sebe preuzeti proces zaštite te arhive. Nama je ta arhiva u ovom periodu i u narednih, ne znam, dvadeset, dvadeset pet godina, najviše potrebna upravo zbog krivičnih suđenja. Ali ako imamo u vidu da ta krivična suđenja neće zadovoljiti, neće dovesti do pravde na način na koji žrtve vide tu pravdu i da zapravo relativno mali broj onih koji su izvršili zločine bit će izveden pred sud. Znači ta arhiva će biti samo delimično korišćena. Znači, taj način, hoću da kažem da ne mislim da su tužiteljstva nacionalna dobro mesto za čuvanje te arhive. U tužilaštvima treba da se nalazi ona dokumentacija koja se tiče istraga i suđenja. Sva druga dokumentacija mora da se nalazi u instituciji koja ima kapacitete, ugled i iskustvo u bavljenju ovom dokumentacijom koja se tiče ratnih zločina i drugih povreda međunarodnog humanitarnog prava '91., '95., '98. '99. Ima jedno drugo, to je drugo rešenje, za koje mislim da bi onda ustvari ta arhiva mogla doći na drugi način u regiju. Ako bismo mi u dogledno vreme o zatvaranja Haškog tribunala uspeli da ono što smo započeli jučer, što smo uradili u maju 2006. u Sarajevu, što ćemo nastaviti u Beogradu, onda na Kosovu i Crnoj Gori da nastavimo da razgovaramo, raspravljamo i kritički preispitujemo naš odnos prema nasleđu prošlosti i kako

da odgovorimo na to teško nasleđe prošlosti. Evo prvog. U vezi sa tim našim odgovorom u odnosu na to nasleđe čini mi se da treba da počnemo da razgovaramo o tome da li postoji neko rešenje koje bi nadomestilo sve nedostatke, ne nedostatke, nego ustvari objektivna ograničenja krivičnih suđenja za ratne zločine. Mislim na neko regionalno telo za kazivanje istine koje bi pre svega naravno imalo tu orijentaciju prema žrtvama. Mi smo danas videli koliko je zapravo teško organizovati ili otvoriti taj razgovor u kojem će žrtve da govore, u kojem ćemo da obezbedimo tu jednu klimu da ćemo svi da slušamo žrtve i da razumemo koliko je važno njima dati taj prostor, a mi ostali treba da slušamo, da ih slušamo i da im pokažemo da je svima nama, da su te žrtve bitne. Ukoliko u ovim raspravama mi dođemo do jednog zaključka da na primer postoji društvena potreba o tome da žrtve iz Hrvatske budu priznate u društvima i državama naslednicama bivše Jugoslavije i ukoliko smatramo da je to priznanje ujedno način vraćanja tog ljudskog dostojanstva, onda bi morali da idemo korak dalje, ustvari prema toj istini, a to je da vidimo koji je to način, koja je to procedura. Ako se svi slažemo u vezi sa krivičnim suđenjima, onda počinjemo da razgovaramo o tom nekom, o tim nekim instrumentima koji mogu biti vrlo važni za kazivanje istine na nekom lokalnom nivou, na nekom nacionalnom nivou i na nekom regionalnom nivou. Regionalnog tela nema niti mogu da ga stvore, kreiraju organizacije za ljudska prava, niti to mogu udruženja žrtava, to samo mogu vlade država ove regije da donesu takvu odluku. Ali ono što mi možemo ovakvim raspravama, a to je da vrlo ozbiljno o tome pristupimo i da stalno imamo u vidu da je ustvari i naša obaveza kao pripadnika ljudske zajednice da mislimo o tome kako da mi odgovorimo, kako da pomognemo da se odgovori na to teško nasleđe i kako da pomognemo da se spreči ponavljanje tih zločina u budućnosti. To je jedna politička, jedna moralna obaveza, a ukoliko sprovedemo te rasprave, onda ima osnova da od nacionalnih parlamenata i vlada tražimo da oni povedu jednu široku raspravu za utvrđivanje istine. U tom smislu postaje potpuno jasno da ni juče, ni danas, ni u Sarajevu ni na drugim forumima mi nećemo utvrđivati istinu zato što je to nemoguće. Mora da postoji zvanično formirano imenovano telo koje bi se bavilo utvrđivanjem istina. Mi samo pokrećemo inicijative za utvrđivanje istine, stalno pokušavamo da kažemo koliko postoje različitih načina instrumenata u prikupljanju činjenica, ali da postoji jedan način za formiranje tela zvaničnog, a to je da vlade i parlamenti uzmu taj proces uspostavljanja pravde za nedelo prošlosti u svoje ruke. I u tom smislu mislim ako bismo uspeli jednog dana da, znači imamo tu situaciju da uz podršku Saveta bezbednosti bude formirano neko regionalno telo za utvrđivanje istine i to bude pre prestanka rada Haškog tribunala, onda ima, onda je vrlo logično da takva, da cela ta dokumentacija, čak i ona osetljiva koja će biti zatvorena bude predata tom telu radi utvrđivanja istine. Ono što je do sada Haški tribunal utvrdio u sudskim presudama, to je samo delić ukupne istine. Da bismo dobili tu potpuniju sliku, mi moramo razmišljati o tim telima za utvrđivanje, ili instrumentima ili procedurama utvrđivanja istine. U vezi sa tim, pitanje haške arhive je veoma važno. Ja vas sada pozivam da uzmete učešće u raspravi i da imate u vidu da to jeste jedno od najvažnijih pitanja za nas u regiji koje će se ticati uopšte i budućnosti i našeg odnosa prema prošlosti.

Hans Holthuis: Mislim da ćemo pronaći sjajna rješenja na kraju, s puno doprinosa svih dionika, i veselim se diskusiji. Volio bih se zahvaliti Nataši na njezinoj predanosti ovoj temi jer je ona od izuzetne važnosti, i trebamo potporu svih NVO-a, ne samo onog Nataše Kandić, nego i drugih, i vašu potporu u ovoj diskusiji. Stoga se veselim svim debatama na ovu temu. Volio bih se zahvaliti organizatorima na ovoj izrazito važnoj konferenciji. Također bih volio ispričati kakav sam jutros imao osjećaj. Osjećao sam se impresioniran jačinom i nabojem samog osjećaja, jer kao što znate, osjećaji izbijaju energiju. Ta je energija upravo ona koja vam pomaže ići dalje, ustrajati na teškom putu. Primjerice, pronalaziti nestale, braniti ljudska prava, ili prava ugroženih skupina, ali vi imate snage jer, kao što sam rekao, osjećaji su nabijeni snagom koja vam pomaže ići dalje. To me je nadahnulo jutros, i mislim da je to svakako inspiracija za sve nas koji radimo na Tribunalu, da idemo dalje, damo sve od sebe da ova institucija zaista pridonese kazivanju istine o kojem smo pričali na ovoj konferenciji. Hvala vam na tome, i vidjet ćemo se još na sličnim seminarima ili gdje god. Veselim se našoj daljnjoj suradnji. Ponavljam, puno vam hvala. Puno vam hvala, i, na žalost, moram ići.

Igor Graovac: Ono što treba naglasiti zaključno, a čini mi se jako važnim da bilo koja odluka, da li će se to raditi u vezanu formu, da li će se raditi kopija originala, da li će se građa dijeliti ili ne, treba izbjeći mogućnost da Haški sud, odnosno njegova građa koja je prikupljena u arhiv, da ona dalje izaziva takve prijepore u javnosti, da bude tretirana kao svaki drugi arhiv i da bude podložna kritici kao svaka druga građa.

Gabrijela Gavran: Prije dva tjedna bila sam u arhivi ICTY-ja, i vidjeli smo dio građe, videograđe za potrebe haške organizacije, u suradnji s BBC-em. Imam pitanje do kuda ste stigli i koja su vaša iskustva s korištenjem ostatka građe. Drugo pitanje je to da u stručnim krugovima postoje različita razmišljanja o tome šta napraviti s arhivom Haaga i postoje najčešće dva prijedloga; jedan je da to ostane u gradu Haagu, a drugi prijedlog je da se osnuje jedna ustanova koja vezano uz organiziranu educiranu ekipu za održavanje takve arhive na duži period, to je ono što je arhiv u Budimpešti. Htjela bih vaš odgovor. Što mislite o tome?

Nataša Kandić: Prvo sam stvarno ovaj bila opsednuta time da ta arhiva pod svaku cenu mora da dođe u regiju. Mi ne smemo sebi da dozvolimo ono što se događalo posle Prvog i Drugog svetskog rata, da te arhive ovde nema i da mi nismo uspeli ni da utvrdimo poimenično stvarne žrtve. Onda sam shvatila, slušajući razne eksperte, da je to jedan toliko spor proces, ta zaštita dokumentacije, da imajući u vidu kako su ovde tekla suđenja, koliko je godina prošlo dok je nešto došlo do ovde, mi tek stvaramo tu neku domenu. Na primer, u Srbiji nema nikakve dokumentacije koja se tiče '91., oružanih sukoba, od '91. godine ne postoji ništa. Sve što postoji nalazi se u Fondu za humanitarno pravo i u još nekim organizacijama koje su se bavile nekim određenim kršenjem ljudskih prava. Ne znam neko se bavio samo, ne znam, šta je, šta se događalo oko Knina, krajini, onda postoje razni podaci koje čuvaju udruženja žrtava. Imajući stalno taj strah u vidu, mi smo pre dve godine počeli da se intenzivno bavimo time kako da napravimo taj transfer te arhive iz Haaga, odnosno koliko možemo, koliki su naši kapaciteti. Uspeli smo oko tri hiljade dana suđenja da prebacimo. Znači to je

videoarhiva. Ali to vama možda ne izgleda puno, tri hiljade dana, ali ako, ovaj, ako vam kažem da je za to potrebno presnimiti, to realno vreme, znači to je jedan užasan ogromni proces. Prebacili smo negde oko trideset hiljada tih dokaza koji su korišćeni u suđenjima, ali imajući u vidu da će Haag verovatno za nekoliko meseci na *web site* postaviti tu pravnu *digital data base*, onda će mnogo od tih dokumenata koji su korišćeni u sudskim procesima biti dostupno svima onima koji budu zainteresovani, ne samo za proučavanje nego i za korišćenje. Ja veliki problem vidim u tome što kod nas nema mnogo onih zainteresovanih grupa, čak ni tužilaštva za korišćenje te arhive. Jednostavno mislim da, ja lično ću se boriti strašno da ta arhiva, kopije, neka dođu kopije, nama su važne kopije da imamo pre svega zbog tih suđenja za ratne zločine, zbog utvrđivanja činjenica u prošlosti, zbog možda stvaranja nekog tela za utvrđivanje, nekog tela za kazivanje istine. Nama je to važno, mi to moramo da uradimo. Što se tiče originalnih, dokumenata i dokumentacije, pa ja tu stvarno imam strah da ako počne priča o tome, da će ona i da propadne zato što je to ogroman novac. Mi toliko imamo svuda u regiji žrtava koji žive užasno bedno, koji se pominju onda kada su samo neki datumi za obeležavanje, a tko će da obezbedi taj potreban novac za zaštitu. Mi nismo... Ja bih više volela da se obezbedi novac za reparacije pa da onda znači postoji neki regionalni fond za reparaciju i da tu onda žrtve dobiju novčanu kompenzaciju. Inače, gde bi bila ta arhiva? Pazite, postoje već neke organizacije koje imaju ozbiljne kapacitete. Mi smo na primer uspeli za ovih godina da napravimo na BCS jezicima transkripte sa Miloševićeva suđenja. To nije uradio Haag. Oni su uzeli kao zvanične jezike ono što su jezici Ujedinjenih nacija, to su engleski i francuski, ali transkripta sa suđenja u Haagu nema na bosanskom, hrvatskom ili srpskom BCS jezicima. Mi smo to za tri godine uspeli da uradimo kada je reč o transkriptima sa suđenja Miloševiću. To je četrdeset hiljada strana. Radit ćemo transkripte i sa drugih suđenja. To je neki ogroman posao. Ono što je centar u Sarajevu radio, prikupio podatke, napravio popis žrtava poimenično, ubijenih, stradalih i nestalih je nešto što predstavlja deo nekog budućeg arhiva. Ono što smo mi uradili do sada sa, isto popisom žrtava, to je nešto što ima višestruku vrednost, arhivsku vrednost, u buduće, a sada je od velikog značaja, može da bude u tom procesu utvrđivanja činjenica ili kazivanja istine. Što se tiče Hrvatske, ja sam bila uverena da tu postoji značajna prikupljena dokumentacija, u nekim arhivima. Onda sam, interesujući se šta se nalazi u tim arhivima također videla da tu nema tog organizovanog, da to je više jedan pristup da treba imati tu arhivu, al' da ne postoji organizovano prikupljanje dokumentacije, da je neko preduzeo neki proces, ne znam, zaštite, mikrofilmovanja ili nečega. To se najviše, doduše, postoji arhiva svuda u regiji, u rukama policije, u rukama vojske, u rukama raznih komisija. Međutim, ne postoji još uvek ta, da kažem, svest o tome da se sve to mora skupiti i da na primer, kao što je sarajevski centar, naš partner, kao što su oni pozvali sve institucije, da svi koji imaju svoje podatke da im daju kako bi se došlo do tog zajedničkog, toliko važnog dokumenta o žrtvama. Oni jesu uspeli, a sad treba da vidimo da li ćemo mi ostale u regiji uspeti u tome da i od institucija koje poseduju podatke dobijemo. Ja mislim da možda bi bilo dragoceno da čujemo Antona Nikiforova. On je također neko ko je vrlo u tim krugovima koji se bave da kažem arhivom Haškog tribunala i veoma je u toku i informisan o tome šta je, pošto u Haagu postoji jedna radna grupa koja se bavi nasleđem tribunala. Ja mislim da bi bilo vrlo dragoceno da i njega čujemo.

Igor Graovac: Točno, ovdje samo o razini da nije riječ o službenim državnim, znanstvenim ili nevladinim udrugama. Ovo što je napravljeno u Zagrebu, to je značajnije za ovu regiju, što je to napravila jedna nevladina udruga mada znamo da je istraživački pothvat i početak tog pothvata počelo s državne strane. To je jedna bivša komisija koja je činila ogromni broj imena i na jedan širi način napravila taj rad i da se počelo dalje. Kad je riječ o Hrvatskoj, onda treba komunicirati međusobno. Nije da ne postoje opcije. Mi smo na sreću imali znatno manji broj žrtava i stradalih pa je u tom pogledu posao u Hrvatskoj znatno lakši. I kod nas postoje ti usporedni, konkurentski, znanstveni pristupi koji onda nisu još dovedeni do nekog zajedničkog objavljanja popisa žrtava. Molim vas pitanje.

Ivica Filipović: Mislim da je ovdje problem što ste tezu postavili dosta loše, a to je kako nas vide, kako s budućnošću kako s prošlošću. A to je isto problem da su Srbi prelazili u ratu '90. godine, *de facto* zajedničke crkve, akademije su bile u istom holu. I sad ako se taj problem razriješio, možemo samo tražiti da se znanost i znanstvene institucije ovdje ne opstruiraju, kao i budućnost. Usudujem se reći prijedlog da se vidi mogućnost da su nas prije svega na ovom prostoru pokopale bečke i turske oligarhije. Nama je povijest uvijek bila izvan nas. Mora biti ovdje, bilo gdje. Treći prijedlog je da vidimo mogućnost da se postavi centar, recimo, negdje pored Gospića ili Like, gdje je Nikola Tesla. Sada smo nakon toliko godina uspeli da se opstruira to ime. Mi znamo da su komunisti poslije rata napravili cijeli grad, Lički Osik, da bi se tamo stvorila bolja industrija. I ako se ne ujedini znanstveni potencijal na ovom prostoru, nema budućnosti. Ako se ne riješe vjerski sukobi, nema budućnosti, industrijski će biti znanstvenici, kao istraživači, a žrtve će pisati povijest kao povjesničari, pa stvorite logističku osnovicu. Druga stvar, gospodin iz Srebrenice je rekao vratili smo se, hoćemo živjeti. Pa čekajte, ta zaštita može, mogla bi otvoriti stvarnih mjesta. Može dovesti nove znanstvenike, nove tehnologije komunikacije. Razmišljajte proaktivno. Razmišljajte malo stvoriti logističku osnovicu za drukčiji život. Ovo je samo da mi riješimo naše frustracije koje su vrlo mučne, koje su vrlo velike, koje su stajale možda preko čak tristo godina, petsto godina. Još od Turaka neki problemi nisu riješeni. Eto toliko, tako da bude iduća tema suočavanje s budućnošću. A samo preko znanosti, tehnologije komunikacija, novih vrijednosti koje se mogu napraviti dogovorno. Mogli bismo u Gospiću ipak dići Teslu na visoku razinu. Muzej Nikole Tesle u Beogradu. Znam da je bio referendum da li otvoriti tajne arhive koju je FBI dao muzeju. Dakle, ako ne možemo jednu znanstvenu arhivu otvoriti nakon sto godina, možda možemo ovu našu. Tako da ja sugeriram znanstvenicima i stručnjacima da budu proaktivni da ste dužni, da smo mi dužni bili se braniti vojnički, i to uključuje zločine i sve, desilo se puno toga i sami smo prolupali od toga, onda niko i zato vi koji ste bili tamo dužni ste tu našu muku, tu našu borbu koliko-toliko smjestiti. I danas mislim da Haag nema više pravo terorizirati našu muku koju smo mi godinama stvarali ondje.

Anton Nikiforov: Stajalište tužilaštva je apsolutno jasno u tom pogledu. Već godinama mi smatramo da naslijeđe tribunala, ono što će ostati nakon tog rada, ta građa i sve ostalo, mora nekako biti pristupačno svima.

I nevladinim organizacijama i naravno tužilaštvima. Na koji će način to biti odlučeno. Sekretar je to jasno rekao. Postoji nekoliko opcija. To se raspravlja na dosta velikom nivou. Mi imamo nekoliko opcija. To je u rukama sekretara, ali će i New York imati svoju reč u tome. Jasna je jedna stvar. Inicijativa nevladinih organizacija je izuzetno važna, pravo je vreme da se o tome razgovara na jednom dobrom nivou, ne samo na toj konferenciji. Dobro je bilo da su ovdje bili prisutni i članovi Hrvatskog sabora. Važno je da sad i mi lično to uvek podržimo da, ako se države u regionu, ako će one biti u stanju da se dogovore o tom nekakvom regionalnom centru gde bi to moglo biti uz institucije koje bi mogle biti u npr. Zagrebu, Sarajevu, Beogradu i Prištini, ali mora postojati nekakvo jedno mesto. Logistika takvih stvari je izuzetno složena. Zaštita te dokumentacije je izuzetno složena. Naravno, originali moraju ostati negde na tome mestu gde će se čuvati na pravi način. Postoji, kao što je rekao sekretar, dosta pitanja oko dokumentacije koja je zaštićena. To su i podaci o zaštićenim svjedocima i neke informacije koje su nama dale države po tom famoznom pravilu sedamdeset, te informacije koje mi ne možemo otkrivati za sada. Znači, postoji jedan kompleks problema koji se rešavaju. Ali to je jedna stvar. To se rešava u Haagu između grada New Yorka i grada Den Haaga jer oni su zainteresirani da taj grad ostane kao jedan centar tih pravnih institucija, i to je možda isto dosta logično. Ali važno je sad da i humanitarni... Fond humanitarnog prava, i Documenta i druge asocijacije, da svi zajedno krenu u tom pogledu i sa svojim političarima, sa svojim parlamentima nekako dođu do jedne odluke. Ima još vremena, ali pravo je vreme da se krene s tim. Nataša je potpuno u pravu. I mi ćemo u potpunosti podržati. Naše je da to mora doći ovde jer to je odavde. Mislim ono što mi imamo, što je došlo u Haag, došlo je odavde. I mora pripadati regionalnom.

Josip Jurčević: Kad ste mislili gdje će fizički stajati građa, to čak nije ni bitno gdje će biti. Važno je da se dobro čuva. Nije bitno. Koliko ja znam većina građe u Haagu je informatizirana, to znači da može biti ovdje dostupna svima, ako se može ono što je otvoreno staviti na web stranice, pa će onda svi koristiti, to je najbolje rješenje, a onda poslije da, gdje će se spremat, jedan dio, drugi, to je manji problem. Međutim, kad se radi o ključnoj građi, za to postoji dosta opsežan moj iskaz Documenti. Za razliku u Hrvatskoj, sigurno sam osoba koja najbolje zna kako je nastajala građa i što se s njom događa. Tvrdim da državni dokumenti, pruženi dokumenti, videozapisi i ključna građa koja svjedoči o tome što se događalo uključujući žrtve, ona se još uvijek nalazi u privatnim rukama. Tako da, recimo, kad se radi o videozapisima, ja osobno poznam petnaest do dvadeset ljudi koji sustavno već petnaest godina prikupljaju tu građu, čuvaju je na način na koji oni mogu, čuvaju je civilnim rukama, to znači vlastitim sredstvima. Sustav im uopće ne pomaže, nitko ih ne financira i tako dalje. Da vam velim samo primjer jedan da ne gubimo vrijeme, već sam danas ovdje spomenuo knjigu dokumenata, dakle odnos Republike Hrvatske prema BiH. To su svi dokumenti, ključni dokumenti predsjednika Sabora i Vlade Republike Hrvatske u odnosu prema BiH. Kad se pripremalo izdavanje te knjige, htjeli smo testirati državu koliko to državne institucije imaju za državu važnih dokumenata. Nakon pet mjeseci komunikacije od države smo dobili pet dokumenata, a u knjizi je objavljeno 227 dokumenata, državnih dokumenata. Neću govoriti sad o socijalnim podacima. To vam svjedoči o realnom lobiju, to vam tvrdim kao

znanstvenik koji se bavio time i tako dalje, na tom polju sam radio, koje sam pozicije imao. Dakle, do dana današnjega osobnih prijedloga raznih pozicija i situacijama od bivšeg predsjednika pokojnoga Franje Tuđmana pa nadalje, gdje nitko nikada, uključujući Ministarstvo obrane nije htio na stručan način obraditi, prikupljati građu, drugo u to se nikada nitko nije htio uvaliti tako da će veliki problem predstavljati kad se radi o Hrvatskoj, dakle. Kako sada ljudi koji petnaest godina svojim novcem, svojim vremenom prikupljaju građu, postoje građe pisane, video, tonske, trodimenzionalne, dakle, kako to i na koji način pravno i financijski to regulirati? Naprosto ja sam uputio više puta kritiku Documenti, tek godinu dana postoji i nije iskazala dovoljnu spremnost za tu suradnju. Na prvom našem skupu koji smo imali, tu je bio i kolega Graovac, ja sam govorio tako da barem nekoliko stotina udruga koje su se osnovale '91., '92., '93., '94. imaju određene količine građe... da imaju određene količine građe pretvorene ovdje u nekakve osobne ostavštine, nekakvih interesa. Što dakle, veoma će teško netko tko petnaest godina prikuplja građu pristati da se sad se pojavi Documenta il' netko treći i tako dalje, i da kaže dajte nam građu. Isti slučaj je i s centrom koji je osnovala država i s time sam dobro također upoznat dakle. Taj centar je u tri, četiri nekakve jadne prostorije, nema svoj prostor, nema financija, nema dovoljno kadrova i za jedno tisuću godina oni će možda uspjeti obraditi ono vrlo malo građe šta ima. Evo, hvala vam lijepa.

Ante Nazor: Centar je osnovan, godinu dana djeluje i tek godinu dana djeluje, ali nije točno da on ne može svoju dužnost obavljati. Odgovorno tvrdim, gospodin Jurčević je tu spominjao petnaest osoba, tih petnaest osoba su evidentirane, s njima smo u kontaktu. Ja razumijem ostavštinu, tim osobama je ponuđeno i odlukom sređivanje gradiva, ponuđeno je ako hoćete i svakako pripada njima zasluga koju oni imaju u prikupljanju gradiva, ali to što oni ne žele to gradivo predati centru, to je već problem kojim će se morati pozabaviti i država, a ne samo centar. Pred zakonom centar, mi smo odgovorni za sačuvati da u ovom trenutku u Hrvatskoj, a odnosi se na Domovinski rat. Prema tome, istina je da je centar privremeno smješten u Hrvatskom državnom arhivu, da se krajnje rješenja centra traži, on je predviđeno u sklopu Muzeja Domovinskog rata koji je, čije je nastajanje u procesu, nadam se da za jedno godinu dana očekujem preciznije odgovore i uopće strategiju centra. Prema tome, jesmo u skučenom prostoru, ali tvrdim da sve gradivo koje dođe u centar u ovom trenutku može se prihvatiti i može se krenuti u postupak sređivanja i čuvanja. Ali veliki je problem upravo sređivanje jer to je proces, a što se tiče prihvata gradiva, Hrvatski državni arhiv je dobio nove prostore i ne bih htio govoriti u njihovo ime, ali vjerujem da sve gradivo koje u Haagu, a odnosi se na Republiku Hrvatsku da će Hrvatska imati i sredstva i prostora da ga primi i da ga drži.

Richard Johnson: Cilj očuvanja arhive vidimo kao dva cilja MKSJ-a; promocija pomirenja i zajamčeni pristup pravdi. Kako bismo to postignuli, zatražili smo razradu različitih mogućih načina rješavanja problematike tj. istraživanje drugih pristupa pravdi i tužiteljima u regiji od jedne akademije. Problemi na koje smo naišli su: prvi je problem zaštita ljudi, pretežno svjedoka, zatim zaštita informacija, kao što već možete

pretpostaviti. Vlada SAD-a je zabrinuta u vezi ovoga. Stoga je moje pitanje: vidite li možda mogućnost da se arhiva čuva na nekoliko različitih lokacija, i kako se to odnosi na sami pristup arhivi?

Anton Nikiforov: Prije svega, ne. Znači, mi kao prvo još razmišljamo o tome i sve te stvari, svi te probleme su razmatrani. Mi jako dobro znamo interes država koje su nama dali informacije, i to jedan od, jedno od pitanja koje se jako ozbiljno razmatra. Znači, sve informacije, ono što je bilo nama predato od različitih država osobito neke delikatne, senzitivne informacije, to će biti zaštićeno barem neko vrijeme. Postoje pravila, arhivska pravila kad se to može otvoriti i onda naknadno predati u te centre ako će oni biti stvorene nadalje. Znači, cjelokupni sistem arhive je elektronski obrađen, znači ona je skoro u celini digitalizirana. I bit će moguće to na jedan savremen način te tehnologije da se to znači kopira i bude dostupno ili preko interneta ili posebno pakiranih hard diskova da se to daje regionalnim centrima. Mi već imamo takvo iskustvo sa lokalnim tužiocima jer u određenim predmetima mi smo već dali pristup velikim bazama podataka iz naše arhive lokalnim tužiocima u Beogradu, u Zagrebu i u Sarajevu. Znači, mi već imamo neko početno iskustvo kao tužilaštvo u tom pogledu. Ali dalje, ja kažem, sve stvari oko zaštite i rasporeda, oko toga ko će imati i kako će imati pristup, to je još pitanje budućnosti. Mi sad radimo, tj. Sekretarijat radi na jednom velikom dokumentu koji će ići u New York u koji će sve te stvari biti razrađene. New York, taj pravni department u New Yorku će isto pogledati jer deo pravnih pitanja nasleđe tribunala otići će, New York će se baviti tim stvarima, a deo će ostati možda, to je još jedno pitanje koje se još rešava, ono što se na engleskom zove residual body. Znači onaj organ koji će, još nije rešeno kakav će biti, da li će ostati i kako, i kako će se biti financiran, ali morat će ostati jedan organ koji će se morati baviti problemima kao što je zaštita svjedoka, pitanja koja su vezana uz izdržavanje kazne i arhiva. Znači, nasleđe. Na ova i još neka pravna pitanja morat će nešto ostati barem na neko vreme i tek nakon toga će se polako predavati ta arhiva. Znači, mi razmišljamo o tome i imamo u vidu interes države kao što su Sjedinjene Američke Države...

Igor Graovac: U samo površnom pogledu na ovu dvoranu koja je sad u završnom rasipanju, nasumce sam izabrao skoro dvadeset znanstvenih radnika koji se bave istraživanjem rata. U ovom slučaju ne postoji u Hrvatskoj, ne znam kako je drugdje, samo nazočnost ovolikog broja znanstvenih radnika na ovoj konferenciji koja je ciljano organizirana putem civilnih udruga ukazuje da tu nema, osim možda teorijsko metodoloških, a nikakvih metodologijskih nego više radnih problema, koji će se razriješiti, posebno ovog dijela neovisno i slagat svoje rezultate prema potrebi. I sada uistinu zadnje pitanje.

Neva Miklavčič Predan: Željela bih pitati hoće li biti moguće produžiti rad Haškog tribunala na ovim prostorima i da li možemo i mi iz Slovenije očekivati u nekom smislu neku pomoć, jer Slovenija je bila nekako izuzeta iz svih tih istraga i na kraju krajeva kad je već izlazna strategija, sad su se pojavljuju pitanja i oko Slovenije, računajući na više lokacija ne samo u Sloveniji da bi to ispravili i da bi u tom smislu bila tema

ostatka Haškog tribunala koji je u izlaznoj strategiji pomogao ljudima da to procesuiraju, da im da nekakvu podršku u tom smislu, instrukcije svojeg znanja.

Anton Nikiforov: Znači jednostavno što se tiče Slovenije mi smo kao prvo imali početne istrage u Sloveniji, ali one nisu dovele ni do jedne optužnice. Jednostavno nije bilo materijala i evidencije za to, nije bilo dovoljno za naše optužnice. I to je već davno završeno i mi se ne možemo vraćati na to, ali na zahtjev bilo kojeg tužilaštva, iz bilo koje zemlje, iz bilo kojeg suda, bilo to Slovenija, Njemačka, Francuska, ne znam bilo šta, mi ćemo uvijek saradivati, to nije upitno. Znači, nema problema s tim.

Vesna Teršelič: Približavamo se kraju i Nataša i ja ćemo sad nastojati napraviti kratak sažetak zaključaka koji neće biti ovdje prezentirani u pisanoj formi, ali će biti gotovi što je brže moguće. I doista će biti kratki. Polaziti će od toga da postoji slaganje, da je nastavak dijaloga, nastavak konzultacija o načinima utvrđivanja istine potreban kao što je vrlo važno više raditi na utvrđivanju istine.

Nataša Kandić: Ja mislim da ćete se vi svi složiti da smo za ova dva dana, a i oni koji su učestvovali na tom forumu i raspravama u Sarajevu, da će se složiti da postoji društvena potreba da se razgovara i kritički preispituje sopstvena odgovornost u odnosu na nasleđe prošlosti. Rekla bih da je iz ovih rasprava proizišlo da mora da, da treba da svi učestvuju toj raspravi kako bi se došlo do toga kako odgovoriti na masovno kršenje ljudskih prava u prošlosti, odnosno na teško nasleđe prošlosti. Rekla bih da je došlo do nesporazuma između organizatora skupa i nekih udruga i udruženja žrtava u vezi sa ciljevima konferencije upravo zbog naslova. Došlo je do toga da su neke udruge mislile da se mi bavimo utvrđivanjem istine. Mi kao organizacije koje su posvećene dokumentovanju ratnih zločina bavimo se prikupljanjem podataka, dokumenata i činjenica koje se tiču povrede međunarodnog humanitarnog prava u oružanim sukobima, ali isto tako imamo i ciljeve koji se odnose uopšte na prikupljanje podataka o oružanim sukobima. Molim?

Ivan Pandža: Ali ovdje je takav naslov, ovdje piše "Utvrđivanje istine".

Nataša Kandić: Ali reč je o tome da se... da je reč o inicijativama kao što se videli tokom ovih rasprava, mi stalno iniciramo raspravu o inicijativama, instrumentima i raznim procedurama koje se tiču utvrđivanja istine, a onda i kazivanje istine. Ono što je takođe, čini mi se, jasno iz ovih rasprava, a to je da moramo raspravljati imajući u vidu tu regionalnu dimenziju, imajući u vidu da su zločini napravljeni upravo prelaskom preko granica, nisu zločini napravljeni unutar Hrvatske tako što su se dogodili tu, nego su pripremljeni na nekoj drugoj strani, na nekom drugom mestu i onda su počinjeni. U tom smislu mora da postoji taj regionalni pristup u vezi sa procedurama koje se tiču utvrđivanja i kazivanja istine. I videla sam da u tome postoji suglasnost. Da li mi s ovakvim forumima i raspravama možemo da dovedemo do formiranja tih instrumenata, procedura ili nekih mera? Ne. Mi možemo da podstičemo ovu raspravu, da uključujemo što više različitih

profesionalnih grupa pored udruženja žrtava da bismo na kraju postavili to kao relevantno pitanje kojim će se na kraju baviti institucije vlada i parlament. Učešće članova parlamenta je u ovim raspravama veoma važno. Mene je veoma ohrabrilo da nas učešće pisaca, pozorišnih, filmskih redatelja u ovoj raspravi i posle jedne, da kažem, malo izazovne rasprave u kojoj su učestvovali predsjednici udruženja žrtava, imali smo sesiju kojom su pisci, umetnici pokazali koliko jesu spremni i vide jasno svoju ulogu u suprotstavljanju poricanju, lažima, prećutkivanju i da jesu za stvaranje dela koje će pomoći u stvaranju kulture odgovornosti nasuprot kulturi nekažnjivosti. Mi nastavljamo sa ovim forumima. Sledeći forum će biti u Beogradu krajem maja ili početkom juna, a onda ćemo pokušati da što više tih raznih profesionalnih grupa uključimo u konzultacije i da malo više pažnje posvetimo udruženjima žrtava zato što se na ovim skupovima nađe samo jedan određeni broj predstavnika, a njih ima na hiljade i hiljade. Pokušat ćemo da sa tim forumima budemo prisutni i na Kosovu i u Crnoj Gori, da uključimo bar civilno društvo iz Makedonije i Slovenije u ovo i da računamo da bismo mogli u nekom određenom trenutku da li krajem ove godine ili početkom 2008. godine da sumiramo te rasprave i da kažemo šta je zapravo, šta su učesnici tih rasprava rekli i koja je zapravo potreba udruženja žrtava, a i drugih kategorija stanovništva u odnosu na nasleđe prošlosti i u odnosu na kako odgovoriti na to nasleđe prošlosti.

Vesna Teršelič: Ja bih još predložila da naglasim da je za utvrđivanje istine nužna suradnja znanstvenih institucija, organizacija civilnog društva kako onih proizašlih iz Domovinskog rata, tako i organizacija za ljudska prava, vladinih institucija i isto tako mi se čini u zaključcima važno naglasiti značaj haške arhive, haške ostavštine i koliko je važno arhivu prenijeti u regiju ili u kopijama ili u izvornom obliku. I čini mi se da je to važna poruka koju možemo uputiti i Tribunalu i Vijeću sigurnosti koje će vrlo vjerovatno raspravljati o tome što će s haškom arhivom. Da li bi osim već navedenog trebali spomenuti još nešto bitno oko čega smo ovdje raspravljali, a nismo sad izrekle. Ja mislim...

Nataša Kandić: Možda smo zaboravili svi da naglasimo koliko je važno i koliko smo se svi složili o tome da je popis stvarnih žrtava nešto što je veoma važno, upravo u ovom kontekstu našeg odgovora u odnosu na to teško nasleđe. Znači, poimenično nabranje žrtava kao što to sada radi sarajevski Istraživačko-dokumentacioni centar, to isto radimo mi u Srbiji s ciljem da neko dogledno vreme, dve-tri godine budemo imali taj popis žrtava poimenično pomenutih.

Vesna Teršelič: Ako će se spominjati godine, ja bih više bila za četiri godine.

Ivan Pandža: U svim sesijama od onih početnih pa ne znam od znanstvenika i saborskih zastupnika znači trebalo je bite šire, više ljudi koji različito razmišljaju, a ne ljudi koji tako reći jednako o istim stvarima razmišljaju. To je bio glavni razlog zašto je ovo mrtvo slovo mjesto da naglasimo ono što piše u skupštini i ono što je bilo na početku. Znači, mi smo pisali međunarodnoj konferenciji o utvrđivanju istine nakon ratnog

sukoba, a ne zločinima i tako dalje. Znači, ono drugo je bilo nejasno i zato je tako reagirano. Kad idete dalje u organizaciju, to imajte na umu pa ćemo postići neki cilj.

Vesna Trešelić: Tu ja isto vidim razliku između regionalnih... Documenta će svakako na iduće konzultacije zvati reprezentativnije sudionike i sudionice kako bi nastavili razgovor koji smo i ovdje vodili, ne bih rekla započeli, jer smo ih vodili već prije.

Bruno Čavić: Dakle, moje izlaganje je trebalo biti vezano uz prijedlog za nastavak s radom. Documenta i IZMIR i braniteljske udruge surađuju, mi imamo određenu povijesnu suradnju. Prema tome, ne bi valjalo to prekinuti. Pošto sam predugo bio vojnik, mene dosta opterećuju tako dugi sastanci, duge priče bez operativnih zahvata, odnosno prijedloga što raditi dalje. Dakle, da li je u pripremi izrada standarda o načinu prikupljanja građe, ako je, volio bih vidjeti čim prije. Dakle, uz to i metode i standarde postupke, odnosno standardne operativne postupke u radu prikupljanja, odnosno prikupljanja usmene povijesti koju smo radili, mislimo da je moguće. Nikakav problem to neće biti. Da li ćemo u tome i dalje uključivati branitelje, ja se nadam da da jer očito je da bilo kakva izgradnja mira, odnosno bilo kakvi procesi u suočavanju s prošlošću, utvrđivanja istine neće ići bez braniteljske populacije zbog toga što su oni *de facto* proživjeli, oni su nosili i proživjeli povijest. Znači, građa živi. Treba je upotrijebiti. Da li ćemo u to implementirati i ovo način istraživanja, značaj prikupljanja podataka IDC-a iz Sarajeva. To je jedno od bitnih pitanja. Naime, očito je da je ta stvar za sada najbolja. Ako netko izmisli bolju, ok. Dakle, idemo li dalje? Kada krećemo i tko će sve biti sudionik toga?

Vesna Teršelić: Sad se usklađujemo između tri centra i sigurno će trebati još nekoliko mjeseci da imamo bilo kakav prijedlog za raspravu s drugim suradnicima i te će rasprave s drugim sudionicima biti, ali evo još molim za strpljenje jer vrlo često za ozbiljne pothvate treba više vremena nego što smo na početku mislili da će nam trebati. Ja bih vam svima zahvalila što ste tako izdržljivo sudjelovali u ovom skupu. Pozvala bih Zorana da nam se pridruži i Safera da nam se pridruži. Možda bih vam na kraju rekla da smo ovaj skup pripremili iz jednog malog ureda koji nema ni trideset kvadrata, ima samo dvije sobe, da u ekipi Documente zapravo radi pet ljudi, ali smo imali pomoć velike, srčane i motivirane grupe volonterki i volontera i da sam sretna što je ovo bio uspio događaj, da nam je trebalo jako puno energije i da zapravo graniči s čudom da smo uspjeli organizirati ovako veliki skup s tako malom ekipom. Pa vjerujem da ćemo se tako uspješno nositi s drugim težim pothvatima u suradnji sa svima zainteresiranima. I posebno bih zahvalila prevoditeljicama koje su prevodile i dugo i često bez pauze i apsolutno mislim da su zaslužile aplauz, kao što je aplauz zaslužila i volonterska ekipa Documente. Hvala svima koji ste došli iz bliza i iz daleka, neki čak iz New Yorka, drugi su jako dugo putovali iz Kosova. Hvala svim našim gostima. Ovo je jedan događaj na koji smo imali skoro potpuni odaziv među govornicama i govornicima što je stvarno vrlo rijetko iskustvo. I vrlo bi rado da se u što većem broju ponovno vidimo u svibnju, u maju u Beogradu, vjerojatno to neće biti moguće za sve, al' mislim

da bi stvarno bilo konstruktivno da već s ovim iskustvom dijaloga kako iz Zagreba, a neki iz Sarajeva još malo produbimo neke od tema koje smo možda ovdje tek dotakli, tek otvorili. I zaslužili daljnju razradu.

Zoran Pusić: Ono što je rekla Vesna zapravo je kraj skupa. Ali ja bih htio reći nešto u, da ne ostane jedan gorak osjećaj nesuglasica koje su se pojavile i koje su normalne da se pojavljuju, naročito je bilo u vezi s nekim izjavama mog kolege i prijatelja. Mislim da je ono što je on govorio istina, ali da je istina, samo čas, ali da istina nije koji puta hladna, promišljena, skup činjenica, da mnogo puta treba stvari razumjeti ne glavom nego srcem. Da mnogi ljudi nose teške traume od svega toga i da prema tome treba imati razumijevanja. Ono što je kazano, ja mislim ,ovdje je vrlo dobro. To je da ljudi s različitih strana ispričaju svoje traume i pokažu da su svi žrtve. Upravo to. Žrtve. I da to djeluje na dva načina; dobro je za onoga koji te stvari izbacila iz sebe i dobro je za nekoga koga je njegova vlastita trauma učinila na neki način zarobljenikom mržnje prema drugima da te stvari čuju. I meni se čini da je jedan od zaključaka ovoga skupa to da bi se takve grupe ljudi da uz nečiju pomoć, našu pomoć, vidjet ćemo čiju, trebale češće sastajati i češće izmjenjivati takva iskustva. Drugo je, što je kolega rekao, u vezi s udrugama, različitim udrugama veterana da bi isto tako to vjerojatno, taj nivo, ljudi koji su sudjelovali na različitim stranama mogu vidjeti besmislenost jednog dijela, posebno to što vodi u ratne sukobe i što na kraju vodi u zločine. I da na svom iskustvu ne dozvole da se to ponovi sljedećoj generaciji. To bi moglo biti od velikog značenja. I ja naprosto apeliram da ta iskustva koja smo akumulirali kroz ova dva dana upotrijebimo kroz sljedeće konferencije i da bude jedan vrstan korak ka naprijed i trajnog glagola kao što sam ja doživio utvrđivanje. Nitko nije rekao da ćemo mi istinu utvrditi, ali mi mislimo da ćemo joj se kroz skupljanje činjenica približiti. Hvala lijepa.

Safer Hukara: Pošto su moji prethodnici već dovoljno rekli o samom toku konferencije, ja želim samo da vam se zahvalim na ovakvom odazivu i učešću u diskusiji, da vas pozdravim i nadam se da se u Beogradu vidimo u još većem broju. Toliko.

Vesna Teršelič: Još jednom hvala i sretan put.

KRAJ